

I t K

3-4

Irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1995

TARTALOMBÓL

Ukácsy Sándor: „Trombita, kürt, tanító vagyok” (Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról)

Domonpay H. János: Az Életképek irodalomkritikája

Domonpre László: Műfaji differenciálódás és nemzeti identifikáció (A magyar regény a múlt század derekán)

*

Domonpre Ferenc: Déry Tibor és Nagy László

*

Domonpre István: Jegyzetek Bíró Ferenc A felvilágosodás korának magyar irodalma című korszakmonográfiájához

Domonprecskés András: Szerdahelyi István: Verstan mindenkinek

*

Domonpre Péter Antal: Gaal József elbeszélő prózája (Életkép, adoma, rajz)

Domonpre Ánta Gábor: Mozgai Pali, a gyermekhős (Cholnoky-könyv. De melyiké?)

*

Domonpre Sándor: Zilahy Lajos 1956-os „perújításának” néhány levéldokumentuma Buday Tibor hagyatékában

*

emle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1995. XCIX. évfolyam 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlószi Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc
Dávidházi Péter
Horváth Iván
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter
Tverdota György
Veres András
*

Kádár Judit
a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

- Lukácsy Sándor*: „Trombita, kürt, tanító vagyok” (Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról) 271
Korompay H. János: Az *Életképek* irodalomkritikája 293
Imre László: Műfaji differenciálódás és nemzeti identifikáció (A magyar regény a múlt század derekán) 321

Kisebbségi közlemények

- Bubryák Orsolya*: Weber János *Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies* című művéről 335
Botka Ferenc: Déry Tibor és Nagy László 344

Vita

- Fried István*: Jegyzetek Bíró Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című korszakmonográfiájához 355
Kecskés András: Szerdahelyi István: *Verstan mindenkinek* 367

Műhely

- Weber Antal*: Gaal József elbeszélő prózája (Életkép, adoma, rajz) 377
Sánta Gábor: *Mozgai Pali, a gyermekhős* (Cholnoky-könyv. De melyiké?) 392

Adattár

- Praznovszky Mihály*: Egy választási csíny Mikszáth ismeretlen levelében 404
Illés Sándor: Zilahy Lajos 1956-os „perújításának” néhány levéldokumentuma Buday Tibor hagyatékában 407

Szemle

- Emlékezések Ady Endréről (*Schweitzer Pál*) 419
Jan Ślaski: Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu (*Hopp Lajos*) 424
Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország) (*Monok István*) 427
„Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644 (*Németh S. Katalin*) 430
Baróti Szabó Dávid: Jer, magyar lantom (*Szilágyi Márton*) 431
Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban (*Szabó Zoltán*) 436

Krónika

- Horváth Károly** (1909–1995) (Németh G. Béla) 439

„TROMBITA, KÜRT, TANÍTÓ VAGYOK”
Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról

*A szőlőfák az lelki pásztorok,
kiknek kell gyümölcsözniük lelki tisztaságot.
Könyvecse a szent apostolok méltóságáról*

A prédikálás mesterségét a régiek tankönyvekből sajátították el. Ezek – ars praedicandi vagy concionandi elnevezéssel – a beszéd kidolgozásától a szóbeli előadás módjáig minden szükségesre megtanítottak. A szakirodalom kellő figyelemben részesíti őket.¹

Egy másik szövegcsoport az igehirdető feladatáról, szándékairól, tapasztalatairól szól – magukban a prédikációkban. Szétszórt kijelentések és vallomások; együtt egy hivatásrend hitbéli és írói tudatának széles panorámája. Dolgozatom ennek tanújeleit veszi szemügyre a katolikus prédikáció XVII–XVIII. századi fénykorában. Hasonló vizsgálatra más még nem vállalkozott.

A prédikátor szakrális funkciót tölt be: Isten igéjét hirdeti. Megbízását Krisztustól kapta: „Elmenvén az egész világra prédikáljátok az Evangéliumot minden teremtetett állatnak!” (Márk 16.15. Káldi György fordítása.) Ezzel a Megváltó, az első igehirdető, mennybemenetele előtt átruházta tanító hivatalát az apostolokra és utódaikra. A pap „vicéje Istennek” – mondotta büszkén Szabó István. „Akármicsodás légyen a pap, csak Kristus igéjét hirdesse, úgy kell hallgatnod, mintha Kristus szájából hallanád.”² „... a világnak szántóföldén (így magyarázza Padányi Bíró Márton a magvetőről szóló evangéliumi példabeszédet) az elmében és lélekben a magvető [...] maga a Kristus; külsőképpen pedig az ő általa küldetett apostolok és minden egyházi szolgák...”³ Hasonlóképpen, bár szerényebben nyilatkozott Szent Ágoston, akit Kelemen Didák idéz: „aki prédikáll, csak kosára és edényre a mennyei Magvetőnek, a Kristus Jézusnak, ő Sz. Felseége önti az igaz hitben való lelki tanítókba azt, amit a hallgatók közben hintonak.”⁴

Az apostolok pünkösd napján láttak hozzá, a Szentlélek csodás lelki ajándékkal felszerelve, küldetésük teljesítéséhez: „kezdének szólni nyelveken” – mint

¹ Fontosabb tételek a szakirodalomból: RÉZBÁNYAY József, *Az egyházi szónoklat egyetemes története*. I. Esztergom, 1904. A 82. lapon több tucat középkori ars praedicandi és egyéb segédkönyv felsorolása. – Etienne GILSON, *Les idées et les lettres*. Paris, 1932. (*La technique du sermon médiéval* c. fejezet.) – Dorothea ROTH, *Die mittelalterliche Predigttheorie*. Basel, 1956. – Vasile FLORESCU, *La rhétorique et la néorhétorique*. București–Paris, 1982. – BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. – BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika*. ItK 1983. – Uő., *Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága*. In *Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván. Bp., 1986.

² SZABÓ István, *Prédikáziók, melyeket egy böjti vasárnapokon az Isten igéjéről és három böjti péntek napokon a Kristus Jézus szenvedéséről és haláláról... mondott*. Sopron, 1743. 14.

³ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae*. Győr, 1756. I. 365.

⁴ KELEMEN Didák, *Buza fejek*. Kassa, 1729. 242.

a magyar népének mondja. Prédikátoraink elismeréssel emlegetik, hogy első beszédével Péter háromezer zsidót térített meg. Az *apostolok cselekedetei* megőrizte Péter beszédének szövegahagyományát. A názareti Jézusról, életéről, haláláról és föltámadásáról szólt, tapasztalatairól tehát, de idézett is Dávid király egy zsolttárából, ennek szavait mint jóslatot Krisztusra vonatkoztatva. Ily módon már az első prédikációban megjelent az, ami majd sok-sok évszázadon át minden prédikációnak tárgya és (hermeneutikus) módszere lesz: a bibliamagyarázat.

Isten igéje: kinyilatkoztatás; írott alakban: a Biblia, mely az Egyház tanítása szerint a Szentlélek műve. A hittételt Káldi György szépen adja elő: „azt nem valami hazudozó poeta találta, vagy csélcspó prókátor írta, vagy álnok sophista gondolta, vagy dicsekedő philosóphus koholta; egy szóval: nem valami ember alkotta, ki elméjében megtántorodhatik, sőt még angyal sem formálta, kinek tudománya amint mástól adatott, úgy bizonyos határba is rekesztetett; hanem ő maga az Isten...”⁵ Illyés András Aquinói Szent Tamást idézi (kissé nehézkesen): „Az isteni Ige, mely öröktől fogva fogantatott az Atyának értelmében, előlkezdet Ige [verbum primordiale]. És mivel előlkezdet, attól származnak minden igék. Mintha mondaná: Mint a kutfőből származó patakok a kutfőnek édes minémüségét részeltetik, úgy minden isteni külső igék származnak abból az első belső és örök Igéből.”⁶

Méltóságáról és hasznairól sokat írtak, egész beszédek is, prédikátori szokás szerint tekintélyeket idézve és metaforikus képesbeszédben. Káldi György: „A szent atyák és doktorok sok szép nevekkal ékesítették a Szentírást [...]. Clemens Alexandrinus üdvösség partjának nevezi, melyben habok nincsenek; a tanítványa pedig, Origenes, a Noé bárkájához hasonlítja, mellyel megmenekedhetünk az Isten haragjának árvizétől, és az örök boldogságnak partjára juthatunk. Szent Athanasius a jóságos cselekedet és az igaz hit mesterének mondja. Szent Basilius a bizonyos országútjának nevezi, az igazságnak megtalálására. Szent Gergely Dávid tornyának nevezi, melyről ezer paizsok függenek s az erősseknek minden fegyverök” – tizenkét hasznai miatt pedig „méltán hasonlíthatjuk az Élet-fájához, melly tizenkét gyümölcsöt hoz, minden hólnapban megadván gyümölcsét”.⁷ Pázmány több mint két tucat metaforát gyűjtött össze: „Némelyek ezt [a Szentírást] lajtorjának nevezik, mellyen égbe emeltetik és Isten eleibe vitetik lelkünk, mint a Jákob lajtorjáján felmentek az angyalok. Egyebek Istentől adatot tükörnek mondják a Szentírást, mert ebben nemcsak magunk fogyatkozásait látjuk, de az isteni Felséget is homályban szemlélhetjük. Aranyszájú Szent János külsőnek nevezi a Szentírást, mellyel a menyország kapuja felnyitattik. Sokan ezt paisnak és gyémánt falnak híják, mellyel óltalmaztatunk ellenségünk dühösségétől. Vannak, akik lelki szárnyak nevével ékesítik a Szentírást, mert ezáltal, nem mint Icarus, veszedelmesen, hanem örök dűcsösségnek nyerésével Isten eleibe röpülnünk. Cassiodorus a Szentírást Anyaszentegyház kincsének és kincstartó házának nevezi, mert abban vagyon minden tudománynak gazdagsága. [...] Szent Ágoston azt írja, hogy a Szentírás lelki betegségek orvossága. Ha meghidegedtél, felgerjeszt; ha bűnökkel sebesedtél, meggyógyít a Szentírás. Sokan egyebek a Szentírást útnak nevezik, mellyen ingyenesen mehetünk menyország felé.” Következnek még más metaforák is: kenyér, tej, méz, tiszta forrás, Paradicsom,

⁵ KÁLDI György, *Az vasárnapokra-való prédikációknak első része*. Pozsony, 1631. 293.

⁶ ILLYÉS András, *Megrövidítetteti ige*. Bécs, 1796. I. 77.

⁷ KÁLDI György, *i. m.* 294–295.

manna; majd egy szép szekvencia Szent Ágostontól: „Tudományok tudománya, angyalok étke, barátok [monachorum] táplálása, papok pincéje, apostolok dűcsössége, proféták gazdagsága, püspökök hivatalja, gyermekek ábécéje, özvegyek tanúsága, házások ékessége.”⁸ Néhány metafora egy másik beszédre maradt: kétélű pallos és fejsze, kard, jó mag, oltoványág, lámpás, eső, harmat, hó, tűz, pöröly, orvosság, lelkünk mosogató víz, örök életre tápláló eledel, lelki szomjúságunkat enyhítő ital⁹ – ezek mind a Bibliából valók. Ugyanezeket a metaforákat, a teljes készletet, felsorakoztatja (Pázmánytól kölcsönözve, apró változtatásokkal) Csúzy Zsigmond is.¹⁰

A metaforák értelmét gyakran hosszú kifejtéssel világították meg. Miért mondta Jeremiás próféta Isten igéjét tűznek és pörölynek? Illyés András magyarázata, Hugó kardinális nyomán: „Tűz, mert az Isten igéinek meg kel emészteni a vétkeknek rozsdáját, és megmelegíteni Istennek szerelmére, és megvilágosítani a hit ágozatának ismérésére. Pöröly pedig, mert a szívnek keménységét megtöri, és meglágyítják a megszorongatásra.”¹¹ Hasonló magyarázatot adott, szokásos bőbeszédűségével, Csúzy Zsigmond: „Miképpen a tűz világosétt és hevét, úgy az Isten igéje elsöben is megvilágoséttya értelmünk, hogy vóltaképpen lássuk és értsük a mennyei dolgok szükségét és a világi tündérségek labyrinthusos kelepccéit; azután megmelegétti és felgerjeszti elfajult hideg szívünket, és pártolkodó visszálkodással délecegeskedő zabolátlan akaratumkat az isteni szerelemre hevétti, hogy abban mintegy égvén szívünk, engedelmes hajlandósággal a törvényes parancsolatokhoz szabja és alkalmaztatja az akaratot. Megégeti efelett és megemészti a hiaságos kívánságokból származott vásott törvénytelenéseket, és az örökké megmaradandó jóknak elnyerésére némelly szárnyak gyanánt emelgeti.”¹²

A jó mag metaforáját a magvetőről szóló példabeszéd kedveltette meg. Némelykor a beszédgyűjtemény címét is ez inspirálta: *Buza fejek* (Kelemen Didák), *Apostoli búza-kalászok* (Padányi Bíró Márton), *Búza kalászok* (Gáll Bernardinus). Pázmány szerint a jó magból „Isten fiai nevelkednek. Mert, ha kezdetben az örök Ige által teremtetet a világ, most lelki születésünk Isten Igéjének rothadatlan magvából vagyom.”¹³ Káldi György tíz pontban fejtette ki a mag és az ige hasonlatosságait s a kapcsolatos erkölcsi intéseket. „Elsöben: a magban nagy erő vagyom, és noha alávaló dolognak és meghólnak láttatik, mindazáltal, ha a földbe vetik, megelevenedik, gyökeret vér, kicsirázik, felnevelkedik, naponként erőssödik, és bővséges gyümölcsöt terem: azonképpen az Isten Igéje kicsiny és meghólt dolognak láttatik, midön vagy olvassuk vagy halljuk, de mihelyen a szívünkbe vésszük, megelevenedik, a hitnek gyökerét nemzi, melyből a jó cselekedetek származnak, és az örök életnek gyümölcsivé léznek... IV. A földnek, amelybe a magot vetik, lágynak kell lenni, tisztának, vastagnak: a szív is, melly az Isten Igéjét bé akarja venni, ne légyen kemény, valami bűnben megátalkodván, se tisztátalan, a gonosz gondolatokban hevervén, se álhatatlan, ingadozván a háboruságban...

⁸ Az Isten igéje igaz világossága az emberi tudatlanságnak. Pázmány prédikációinak első kiadásában: 379 skk.

⁹ *Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösön halgatni.* 450–451.

¹⁰ Csúzy Zsigmond, *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönözött három kenyér.* Pozsony, 1724. Ajánló levél. – *Evangeliomi trombita.* Pozsony, 1724. 185–188.

¹¹ Illyés András, *i. m.* I. 83.

¹² Csúzy Zsigmond, *Lelki éhség.* Ajánló levél.

¹³ Pázmány prédikációi, 450.

V. A földet meg kell szántani és rontani, hogy a magot bévegye: mi magunkat meg kell sanyargatnunk, és a testi vágyódásoknak ellene kell mondanunk... VI. A mag meghal és megrothad a földben, és úgy hoz gyümölcsöt: az Isten Igéje akkor gyümölcsöz a mi szívünkben, mikor abban megmarad, és némineműképpen megrothad, a buzgó és gyakor elmélkedés által...¹⁴

Lehetséges volt másféle interpretáció, másféle beszédmód is. Simon Máté meglepő helyen, egy „táncbéli mulatságról” szóló prédikációban vetté elő a jó mag metaforikus témáját, és jelentését a papi igehirdetésen túl minden erkölcsös beszédre, intésre és tanácsra kiterjesztette: „Ha az Isten Igéje értetik a magon, valami jót hallotok akármi módon, az mind jó mag; jó mag tehát, ha felesége kéri az urát, hogy vessen már egyszer véget az átkozott ivásnak, melly miatt annyi lelket vesz, annyi pénzt elfecsél, annyi dolgot elmulat, oly nagy kárt téssen becsületében, jószágában, gyermekeiben; jó mag, ha az ura inti feleségét, hogy hagyja el a házallást, üljön a rokkán, viselje gondját a háznak, hagyja el már egyszer a nyelvkeskedést, többről több lelki veszeljt ne indítson; jó mag, ha az apa, anya, gazdaasszony feddi házanépét a korcsmázásért, kártételért, engedetlenségért, visszaszóllásért, káromkodásért, veszedelmes társaságért, isteni szolgálat, mise-, prédikáció-mulatásért; jó mag, ha a szomszédok vagy jóakarók veszedelmes hibáját látván szomszédjoknak, jóakarójoknak, arról azt magánossan megszóllítják, kéri, bíztatják, hogy vigyázzon becsületére, jusson eszébe a mindent látó és büntető Isten, szánja lelkét, tekintse üdvösségét, és jobbítsa meg magát; jó mag, ha valaki a mulatságban a parázna beszéd úzókat, fajtalanul tréfálókat, szemtelenül rágalmazókat pirongatja, ha a gonosz beszéd helyett a prédikációban, tanításban, gyónásban hallott példákat, oktatásokat beszéli; jó mag, ha a bírák, esküdtek, tanácsok az ünnep- vagy böjtszegőket, a mise- vagy prédikáció-elhenyélőket, a részegeseket vagy veszekedőket, káromkodókat vagy kártévéket, paráznaság vagy tolvajság úzókat pálca vagy korbács alá fogván, erős szemrehányással, kemény pirongatással oktatják, feddik, orcázzák; amit pedig a lelki atyáktól vagy a prédikációban, vagy a tanításban, vagy gyóntatásban hallotok, az nemcsak jó mag, hanem szemem szedett tisztádon tiszta búza.”¹⁵

Simon Máté a hazai hitszónoklat klasszikus korának sereghajtója. Birtokában van még a hagyományos retorika mesterfogásainak; a „jó mag” szavak hétszeres megismétlésével pompás szekvenciát épít föl, arányos tagokból numerózus szerkezetet, megkoronázva a papi beszéd rangjához illő „tisza búza” fokozó kifejezéssel – de kora már egy nagymúltú műfaj hanyatlásának vagy legalább is átalakulásának évadja. Ha Pázmány az Isten igéjéről prédikált, beszédében egymást érték Platon, Arisztotelész, Cicero és Varro nevei, Ptolemaiosz, Antiochus, Theodosius, Bonifacius és mások példái; Simon Máténál a Musa pedestris gyermekei – gazdák, falusi bírák, tanácsbíliek – veszik át a szót, történeti adalékok helyett apró életképek. Az új idő szónoka nem vágyódik tudós babérokra, mellőzi a metaforikus hasonlóságok elmés fejtegetését, lemond arról az ékes egyházi nyelvről, melynek Káldinál, Pázmánynál s utódaiknál annyi szépséget köszönhetünk; ellenben új szépségek felé tapogatózik, némileg oly módon, ahogyan profán irodalmunkban Baróti Szabó és Berzsenyi fentebb stíljének magas árja elvonulván, apránként előbukkantak a népiesség lapályos, de viruló szigetei. Simon Máté földön jár, populáris szónoki modorát gyakorlati igény hívta elő (falusi plébános

¹⁴ KÁLDI György, *i. m.* 295–296.

¹⁵ SIMON Máté, *A táncz-béli mulatságról tíz prédikációk*. Vác, 1800. 90–91.

volt), ez teremtett új irodalmi értékeket; a katolikus egyházi beszéd azonban nem az ő nyomdokain haladt tovább, egyszerűen kiürült és ellaposodott.

*

A prédikatori munkában példaképek mutatták az utat.

Mindenekelőtt maga Krisztus; ő volt – mint Szabó István mondja – „az első és fő prédikátor”.¹⁶ Életének minden mozzanatát mint prédikációs tevékenységet fogták fel. Szabó István szerint: „valahol járt, kélt, bővséges jelenségeit hagyta Istenségének, mind mennyei bölcsességének kinyilatkoztatása, mind pedig természet erejét fellyül haladó jeles cselekedetei által. Ősztön vala minden szava a tökéletességre és üdvösségnek keresésére, fontos és hathatós prédikálás minden cselekedete.”¹⁷ Kosztolány Sándor a keresztet is „prédikálló-szék”-nek mondta, Krisztus hét utolsó szava „egész életében tett tanításnak, prédikálásnak egybekötött summája”.¹⁸ Pázmány igen szép beszédet írt, Bellarmino példájára, de egyéni kidolgozásban, a Megváltónak a keresztfán mondott szavairól. „... akkor, utolsó prédikációjában, a magas keresztfárúl, oly hét szókat monda, melyek minden édességnek ízit viselik, minden szomjúságot előlthatnak, minden üdvösséges tudományt, rövid mondással, summában kapcsolnak, annyira, hogy valamit teljes életében tanított, valamit csudálatos szentségének példájában mutatott, mindazokat a hét rövid mondásoknak csomójában foglalta. Ezek a hét szók ama hét arany gyertyatartók, mellyek az Isten sátorát mennyei bölcsességnek fényességével világosítják; ama hét oszlopok, mellyek a Christus házának épületit tartják; ama hét harsogó trombiták, mellyek zengési szabadulásnak esztendejét hirdetik, és az istentelen Jerichónak kőfalait ledöjtik.”¹⁹ Krisztus szeretett példázatokban szólni, „sok szép és gyönyörűséges példabeszédeket egyelétett prédikálási és tanítási közé, [...] oly szándékkal, hogy azoknak kedves hallása által könnyebben behatna a lelkekbe, és nagyobb foganatja lenne beszédének” – írja Szabó István,²⁰ másutt megjegyzi: azért járt el így, hogy „a zsidók szokásától el ne távozzon, kiknél igen kedvesek valának a példabeszédek”; hasznos szokás, „mert valamint az irott kép előnkbe adja azt, aminek képe ha távúl vagyon is, és mintegy világosságot ad felőle elménknek, úgy a példabeszédek megvilágosítják a dolgot, hogy inkább láthassuk, észrevehessük és megérthessük a benne elrejtett titkokat”²¹ – és következik egy egész prédikáció az elvetett mag parabolájáról. Krisztus tanításmódját illő volt követni, „művel Kristus urunk példabeszédben adta előnkbe [mondanivalóját], én is többire csak példákban szólok” – így Szabó István.²²

Példaképe volt a prédikátoroknak Keresztelő Szent János is. Sok beszédet írtak róla, Szabó István hármat. Mintául szolgált szerénysége: „*Ego vox clamantis in deserto* [...] Nem mondja János: *Ego vox clamans*, Én kiáltó szó vagyok, hanem: én a kiáltónak szava; mert ő csak edénye és eszköze vala annak, aki ő általa kiáltott.”²³

¹⁶ SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnapi prédikációk*. Nagyszombat, 1746. I. 86.

¹⁷ Uo. I. 78–79.

¹⁸ KOSZTOLÁNY Sándor, *Négy esztendő-béli böjti napokra rendeltetett szent beszédek*. Pozsony és Pest, 1798. IV. 98.

¹⁹ PÁZMÁNY prédikációi, 537.

²⁰ SZABÓ István vasárnapi prédikációi, I. 79.

²¹ Uo. I. 85.

²² Uo. III. 73.

²³ Uo. II. 21.

Mintaszerű volt erkölcsi bátorsága: „Fél Herodes a királyi székben: nem fél János a tömlöcben. Fél Herodes a szabadságban; nem fél János a vas csizmában. Fél Herodes, fél az ő ágyasa, fél az egész udvar, félnek az őrző vitézek; nemcsak nem fél János, hanem bátrabban prédikált.”²⁴

A *Jelenések könyvének* szerzője angyalról ír, kinek orcája, mint a nap, lábai, mint a tüzes oszlopok; Szent Ágoston értelmezése, melyet Stankovátsi Leopold ad elő: Péter és Pál apostolok „a keresztény Anyaszentegyháznak két tüzes oszlopi, és az Új Testamentom angyalának, Kristusnak, földre és tengerre tétetett két lábai, mellyek által a föld kerekességét mind vizen, mind szárazon eljárta, és az egész világot hatalma alá hajtotta.”²⁵ Szabó István szerint Szent Pál „harsogó trombitája Kristusnak”, „a prédikátoroknak tüköre és gyöngye”²⁶ Lépes Bálint szerint „keresztyéni ékessen szóllásnak sebessen folyó patakja”.²⁷ Bossuet panegiriszt írt Szent Pálról, Pázmány magasztaló prédikációt.²⁸ Idézi Szent Jeromost: „*Paulum quoties lego, videor mihi non verba, sed audire tonitrua*; amikor a Szent Pál írását olvassa, nem szókat, hanem menydörgéseket láttatik hallani. Mert a Szent Pál szava Evangeliom trombitája, Juda nemzetéből származott oroszlány ordítása, pogány népek menydörgése, keresztényi tudományok folyóvize.” Szent Ágoston, mint Stankovátsi Leopoldnál olvashatjuk, „hármát kívánt volna ez életben látni főképpen: Rómát győzedelmes pompájában; Kristust e földön jártában; és Szent Pált prédikálásában”.²⁹

A prédikátorok, ha igehirdetői hivatásukról szóltak, gyakran vonatkoztatták magukra a trombita-metaphorát. „Mikor az egész Római Anyaszentegyházba, köröskörül a keresztyén világon – így kezdte beszédét az utolsó ítéletről Landovics István – minden prédikáló székül képzem magamnak, hogy hallom a mái Evangeliomot, úgy tetszik énnékem, hogy annyi trombitát hallok, amennyi prédikáló pap hirdeti azt az ítéletet...”³⁰ A trombita a vitézkedő Anyaszentegyház fegyverzetének része; erről szól Illyés István allegóriája: „felemelt zászlója a kereszt, harsogó trombitái a prédikátorok, paisa a hit, sisakja a reménség, páncélja a szeretet, éles kardja az Isten ígéje, tábori élése és orvos-patikája a szent sacramentumok, tisztviselői az egyháziak, vitézi minnyájan a keresztyének” – az ellenség az ördög.³¹

A trombita-metaphora ötletét Izajás prófétától vették: *Clama, ne cesses, quasi tuba exalta vocem tuam, et annuncia populo meo scelera eorum.* (58.1.) „Kiálts, meg ne szűnjél, mint a trombita emeld fel szódat, és hirdesd az én népemnek az ő vétkeit.” (Káldi György fordítása) A prófétai szózat kontaminálódott Jerikó történetével, melynek falai leomlottak a trombiták harsogásától. Pázmány Krisztus hét utolsó szavát hasonlította a hét jerikói trombitához; hasonlóképpen Stankovátsi Leopold, egyik könyve címében: *Hangzó trombita, az az A keresztfán függő Isten és Ember hét szavai*; és Csúzy Zsigmond is könyvcímet formált a metaforából: *Evangeliomi trombita*. Voltak, akik szerint „alázatosb titulussal” is beérhette volna, de a buzgó prédikátor, könyve előszavában, elutasította a kritikát: „mindnyájan nem nádszá-

²⁴ Uo. II. 13.

²⁵ STANKOVÁTSI Leopold, *Ünnep-napokra való prédikációk*. Első rész. Győr, 1788. 303.

²⁶ SZABÓ István vasárnapi prédikációi, II. 309., II. 56.

²⁷ LÉPES Bálint, *A mennyei boldogságra édesgető lükör*. Prága, 1617. I. 15.

²⁸ PÁZMÁNY prédikációi, 1215 skk.

²⁹ STANKOVÁTSI Leopold, *i. m.* 300–301.

³⁰ LANDOVICS István, *Novus succursus*. Nagyszombat, 1689. 23.

³¹ ILLYÉS István, *Sertum sanctorum*. Nagyszombat, 1708. I. 128.

lon nyargalózdó vagy a levegőöveget ingyen kolompozó, hanem Urünk Kristus zászlója alatt túsakodó katonák vagyunk”, kell tehát a fegyver és a trombita – s hivatkozott Izajás prófétára.

Illyés András magyarázatot fűzött a próféta szavaihoz: „Azért nem mondja, mint az orgona, avagy mint a cimbalom, hogy csak gyönyörködtetne a prédikátor, hanem *quasi tuba*, mint a trombita, hogy felindítaná a resteket, felserkentené az aluvókat; hogy biztatná a lelki harcra a félelmeseket.”³² Padányi Bíró Márton tudós értekezést kanyarított a metafora köré. Idézte az *Aeneis* kezdősorát: „*Arma virumque cano*, fegyvert, vitézkedést, fegyvereket és hadakozó férfiakat zengek.” A vitézkedéshez trombiták is kellene, nagy hasznukat vették Jerikó ostromlói; más csodás trombitálásokról olvashatni a *Jelenések könyvében*; mindezekkel ő, a szónok, nem versenyezhet, mégis enged a próféta felszólításának: *quasi tuba exalta vocem tuam*, és „mint csak most tanulókat tudatlan trombitás dicsőséges Szent Mihály arkangyal tisztességére nem valami francia, olasz, német vagy más idegen, hanem egy magyar rövid nótát [akar] csendes beszélgetéssel zengedezni”.³³ Ennél az eruditus mutatóválnál meggyőzőbben hangzik Lépes Bálint prédikatori programnyilatkozata: „Mivelhogy, keresztyének, ez mostani eszeveszett időben csaknem mindnyájan az emberek fülök mellől bocsátják el az ítéletről emlékeztető üdvösséges intéseket, [...] azért készeréttetem minden rend, hivatal és állapotbéli emberekre kiáltanom, amaz én nagyhatalmú Uramnak parancsolatjára: *Clama, ne cesses* [stb.] Trombita, kürt, tanító vagyok, kiáltanom köl, harsagnom köl, föl köl emelnem szótom, hogy néma ebnek, ki nem ugathatok, ne mondattassam. Az Isten népét feddenem köl az ő gonoszságáról...”³⁴ – és hosszú feddőzés következik, a régi magyar irodalom gyöngyszeme.

Voltak a prédikátorságnak más metaforái is; Káldi sorolja fel őket: „igen szükséges a pásztornak, hogy égő és fénylő szövétnek légyen, amint Keresztelő János volt [...]. Amint Szent Bernárd mondja, a prédikátornak hasonlónak kellene lenni a medencéhez, melyből ki nem foly a víz, míg meg nem telik; és nem a csatornához, melyben semmi víz nem marad [...]. A kakashoz is hasonlónak kellene lenni, ki elsőben magát serkenti fel szárnyaival, azután ébreszt fel egyebeket szavával”³⁵ – és idézi Szent Pál második levelét Timotheushoz: „Légy példája a híveknek”, s hivatkozik Titushoz írt levelére is, melyben az apostol tételesen felsorolta, mi kívántatik meg a püspöktől (s általában a lelkiatyától): „A püspöknek vétek nélkül kell lenni, mint az Isten sáfárának; nem kevélynek, nem haragosnak, nem részegesnek, nem verekedőnek, nem rút nyereség kívánójának; hanem gazdálkodónak, kegyesnek, józannak, igaznak, szentnek, maga megtartóztatónak, a hív beszédnek, mely a tudomány szerént vagyon, szorgalmatos megtartójának, hogy inthessen az üdvösséges tudomány által.” Az összhangot a szónok élete és tanítása, tettei és szavai között, mely Quintilianus retorikájában is követelmény volt, az Egyház különösen fontosnak tartotta,³⁶ prédikátorainál

³² ILLYÉS András, i. m. I. 418.

³³ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Ünnep-napokon, Diaetáknak alkalmatosságával, egyéb jeles napokon mondatott külömb-külobmféle szép prédikációk*. Győr, 1761. 791–793.

³⁴ LÉPES Bálint, *Az halandó és ítéltre menendo tellyes emberi nemzetnek fényes tüköre*. Prága, 1616. II. 225.

³⁵ KÁLDI György, *Az innepekre-való predikációknak első része*. Pozsony, 1631. 588.

³⁶ „La concordance obligatoire entre ce qu'il recommande et ce qu'il fait réellement, concordance établie par Augustin, deviendra un lieu commun dans les traités chrétiens d'homilétique ou *ars praedicandi*.” V. FLORESCU, i. m. 78.

vissza-visszatérő téma. Káldi szerint: „Nem illik, hogy a tanítókról azt mondhas-
sák: [...] szép és jó a tanítása, de rút és gonosz a cselekedete. [...] többet használj
példáddal, hogyses beszéddel.”³⁷ Páduai Szent Antalt kell követni, aki nagy
tanító volt – írta Török Damascenus; de „nem igazán nagy az a tanító, aki mint a
Sámson oroszlanja, szájába hordozza a mézet, mellynek ízét nem érzi”. Nagy
tanító Keresztelő Szent János, Illyés próféta és Szent Vazul. „Fényeskedett János
egyebeknek, mert magában égett. Lángok valának Illyésnek szavai, mert maga
tűz vala. [...] Tanítása Basiliusnak menyörgés vala, mivel élete villámlás vala.”³⁸
De nem minden lelkipásztor méltó a nagy elődökhöz; őket Rupert apátúr
békáknak nevezte.³⁹

A prédikátor világias, feslett élete azonban nem menti föl a híveket a templomi
beszéd hallgatásának kötelessége alól. „Igen hasznos és üdvösséges az Isten igéje,
noha némelykor a tisztátalan lelki tanéttö szájából származik” – mondta Csúzy
Zsigmond, s állítását hasonlattal támasztotta alá: „valamint szemléljük, hogy a
forrás kútfőből mesterséges szivárványokon felszitatván a vizek, hol vad, hol
szeléd emberek, hol angyalok, hol kigyók, hol pedig faragott oroszlanok szájából
folynak ki nagy bőven, mindazáltal senki tőlök meg nem rettenik, sőt a szomjú-
hozó ember olly izessen, olly egészségessen iszik a faragott oroszlan vagy a
kigyófőből szinte, mint a kiformált angyal szájából, [...] mert valamint ebből, úgy
amazokból friss és jó hideg viz szokott kicsorogni.”⁴⁰ Példákkal érvelt Szabó István
is, de sokkal egyszerűbben: „ha egy erszény pénzt adna az a prédikátor, nem
vennéd-e el tőle, hogy életét s magaviselését nem kedvelled? Csak jó teje legyen
csöcsömös gyermeked dajkájának, szoptattatod a kisededet véle, ha ő magában
erkölcstelen és tisztátalan asszonság is.”⁴¹ Taxonyi János hasonlata: „ha valaki
néked tokai asszúszőlő bort adna innod, nem gondolnál azzal, hogy fakupában
adja, hanem elvennéd s meginnád.”⁴² Pázmány szerint: „ha a jó pénzt örömet
vészük, noha mocskos a fizetőmester keze; ha meg nem vetjük az egészséges
orvosságot, noha beteges dokortúrt rendeltetik; ha a tiszta jó bort kedvesen isszuk
a föld-edényből; ha Illyés proféta örömmel vette a kenyeret, mellyet a bűdös varju
nyujtott: nem okosság az igaz tanítást kedvetlenül venni azért, hogy vétek nélkül
nincs, aki előnkbe terjeszti. [...] Ha király levelét hozzák, nem vizsgálja, aki eszes,
micsoda pennával és mellyik deák írta, hanem arra vigyáz, mi vagyon a levélben.
Mi se cirkáljuk annak életét, aki szól, hanem Istentől hálaadással végyük, ha
számár által oktat is.”⁴³ A papok leleményesek voltak hivatásuk és szakmájuk
védelmében.

*

„Az udvari ékesszólásra sem nem érkeztem, sem nem erőlködtem, nem gon-
dolván azokkal, kik az eggyügyü igaz tudományt nem kedvelik, hanem *viszkető
füllök lévén*, az emberi bölcseségnek capragos igéiben gyönyörködnek...” – írta
Káldi, vasárnapi prédikációi előljáró beszédében. A három szó, melyet dőlő
betűkkel szedettet (a bibliai citátumok kiemelésének általános szokása szerint),

³⁷ KÁLDI György vasárnapi prédikációi, 72.

³⁸ TÖRÖK Damascenus, *Vasárnapi és ünnepi prédikációk*. Eger, 1802. III. 355–356.

³⁹ Idézi ILLYÉS András, i. m. I. 59.

⁴⁰ CSÚZY Zsigmond, *Kosárba rakott aprólékos morzsálék*. Pozsony, 1725. 401–402.

⁴¹ SZABÓ István böjti prédikációi, 7.

⁴² TAXONYI János, *Az emberek erkölcsének és az Isten igazságának tükörei*. Második kiadás, Pozsony és Pest, é. n. 546. (Az első kiadás: Győr, 1740.)

⁴³ PÁZMÁNY prédikációi. A keresztyén prédikátorokhoz intés.

Szent Pálnak Timotheushoz írt második leveléből való: *prurientes auditu*. Az apostoli szavakból az egyházi irodalom leggyakrabban használt toposza lett. (Seregestül lehetne idézni régi példákat, Szent Jeromostól, Bonaventurától, másoktól.)

A pogány antikvitás retorikájánál többre tartották a bibliai igét, a közérthető igaz tudományt. „Nem a szófodorgató bölcs orátorok tanévtványi vagyunk (idézte Petrus Damianust Csúzy Zsigmond), hogy ékesszózással csiklándoztassuk a hivek füleit, hanem együgyü halászoké.”⁴⁴ A Szentírást „olyan lélekkel köll prédikálni, amellyel íratatva vagyon” – intette paptársait Csete István. „Félek rajta, sok földi orátorok [...], midőn Krisztus Urunk jászolát, keresztit, szenvedésit, az evangeliomi kis mustármagot, halászok írásit kicsinyről (amint ők vélik) peremes szókkal nagyra magasztalni kívánják, tapasztalni ne kezdjék, hogy a földi bölcsesség minél magasabban héjaz a mesterséges szólásban, meg annyival följebb s följebb emelkedik az isteni titkoknak mélysége, és előbb markokba szakadni látszatik a világi bölcsesség fonala, mintsem azoknak magasságát felérjék.”⁴⁵ A jó prédikátor mintái az apostolok; ők „nem ékesítették beszédgyeket az ékesen szólásnak füleket gyönyörködtető, szíveket csalogató virágjaival, hanem egyenesen, minden festék nélkül adták elé a Kristus tanítását” – írta Török Damascenus.⁴⁶ A keresztény tudomány, Csúzy szerint, „külső tekintetre, annál is inkább összevetvén a világi bölcsök szófodorgatásával és éppen csak fölök csiklándoztató haszontalan cifra beszédekkel, csekélynek látszik; belsőképpen mindazáltal kiváltképpen való nagy ereje vagyon, úgyhogy az Isten Igéjéhez képest amazok merő árnyék és éppen csak tündér színhányás.”⁴⁷ A prédikációgyűjteményekhez írt előszavakban a szerzők szinte sosem mulasztották el, hogy a retorika ellen nyilatkozzanak, s már-már hivalkodtak szerénységükkel. Illyés István: „A rethorica regulái szerént való ékesen szólásnak módján sem kapdos-tam [...], együgyü világos beszéddel inkább elégedvén.”⁴⁸ Csete István: „A rebe-gő és bárdolatlan nyelvtől (aminémű az enyím) csudálatos eloquentiát itt ne várjon bár senki; nem minden bokor alatt nyugszik az ékes beszéd, a paraszt ajak nem méltó királyokról csak szóllani is.”⁴⁹ Szabó István: „Ha nagy tudományt vársz írásimban, és ékesszólást, megcsalatkozol [...]. Én a lelkek hasznára, nem az ékesszólásra vigyáztam.”⁵⁰ Bertalanffi Pál: „sem fülviszkettető ékesszólást, sem elmegyönyörködtető ritka leleményt s bölcselkedést nem találsz abban” (ti. könyvében).⁵¹ Alexovics Vazul: „Az ékesen szólásban, ha kitelhetett volna is tőlem, nem törekedtem. Mert lelki haszonért, nem fölgyönyörködtetésért irtam és beszéllettem.”⁵² Még a legcifrább stílusú és a legműbb predikátor, Padányi Bíró Márton is kötelezőnek tartotta a retorika elhárítását és a szerénykedést. Beszédeiben egyszerű (lelki) eledelt kínál, nem „fazékban főtt, igen fűszerszámos és sokféle elegyítésekkel öszvekevert, zagyvált étel”-t, s arra inti olvasóját: „ne

⁴⁴ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhség*, 320.

⁴⁵ CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae*. Ford. GYALOGI János. Kassa, 1754. 175–176.

⁴⁶ TÖRÖK Damascenus, *i. m.* II. 119.

⁴⁷ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhség*, 320.

⁴⁸ ILLYÉS István, *Catekismus avagy Lelki téj*. Nagyszombat, 1697. A kegyes olvasóhoz.

⁴⁹ CSETE István, *i. m.* 148. (Szent István-napi predikáció.)

⁵⁰ SZABÓ István böjti predikációi. A keresztény olvasóhoz.

⁵¹ BERTALANFFI Pál, *Keresztyén böltsesség*. Nagyszombat, 1754. Előljáró beszéd a kegyes olvasóhoz.

⁵² ALEXOVICS Basilius, *Ünnepnapi predikációk*. Pest, 1789. A keresztény olvasóhoz.

vágyódjál az izlést izgató, gyönyörködtető, igen száj-izént való kényes étkekre, ne figyelmezz a zsiros szájú, szabad életű gonosz embereknek csak magok agyából koholt, magok agyában kotlott találmányira, a füleket viszkettető mesére [...] élj ezen sovány étellel, [...] ez csak sovány kalász, nem vajas kalács, csak száraz morzsalék, nem leves mártalék; ha jóízűn esik, jele a jó egészségnek, adja Isten hasznodra, üdvösségedre, ha pedig sótalan, izetlen, s azért nem tetszik, én vagyok a bűnös, mert nem tudtam megkésztíteni szájad ízére, kérlek, ne neheztelj...⁵³ Megtaláljuk a toposzt Pázmánynál is: vannak, akik „hegyes kérdéseket, haszon-talan vizsgálásokat, fülgyönyörködtető csufságokat vagy fabulákat” halmoznak; az ilyen prédikátort Nagy Szent Gergely a házasságtörőhöz hasonlította, aki „nem magzatot, hanem gyönyörűséget keres”.⁵⁴ Pázmány másutt Pál apostol helyett kedvenc Senecájára hivatkozott: „Én amit írtam, *animis scripti, non auribus*, lelki haszonért, nem fülgyönyörködtetésért írtam. Annak okáért sem ékesen szöllásra, sem egyéb cifrára nem szaggattam, hanem amit üdvösségesnek itiltem, együgyű szókkal gyakran előhoztam...”⁵⁵ És leírta sokszor idézett kijelentését: „az okos embernek nem a hímes szók, hanem az erős valóságok tetszenek.”⁵⁶ (Az idézők elfelejtették hozzátenni, hogy ez Pázmánynál átvétel, fordítás: „*Prudentibus non placent phalerata, sed fortia.*” Prosper: *De vita contemplativa*, lib. 3.)

Csúzy Zsigmondnak saját különleges szókészlete volt efféle gondolatok kifejezésére. „Éles elméje, hegyes pennája s mézzel folyó beszéde bölcs Homerusnak távol nagyon tőlem; valamint Apellesnek festő ecsetecskéjét talám még kezemben sem tudom jól fogni. [...] Újságot azért töltem ma senki ne várjon, se hízkelkedő s fülöket csiklándoztató szófia beszédét ne kívánjon...”⁵⁷ Szent Istvánról méltóképpen szólni erőtlennek érzi magát, „ha szinte Demosthenestől kölcsönöz is magának mézzel folyó beszédet, Tulliustól [= Cicerótól] füleket csiklándoztató szófodorgatást, Aristotelestől elmés okoskodást”.⁵⁸ De nincs is szüksége az antikvitás retorikájára: „Vallyon Tullius szófodorgatásit veszem-e elő? Avagy Aristoteles nyúghatatlan elmefuttatásit? Apellest szöllétom-e festő ecsetecskéjével? Avagy orrondi Ovidiust fabulás verseivel? Ah! távul, távul legyenek mindezek!”⁵⁹ Mert hiába kereste a paradicsomi boldogság helyét Plato, „fennhéjgazó tudományával szinte a hóld öblös kerektségéig hatván”; hiába nyomozta „nyúghatatlan elmefuttatással” Aristoteles; hiába kereste Tullius, „szófodorgató beszédinek nyugós kelepceiben keveredvén, tágasb úton ragadtaték Plutóhoz vacsorára”.⁶⁰ Vannak ugyan prédikátorok, akik „színes tudománnyal [...] és csak füleket csiklándoztató szóbeszéddel gyönyörködtetik” hallgatóikat,⁶¹ miképpen vannak hallgatók, akik „kikeresett szófodorgatásokban gyönyörködők, akik mindenkor más elmefuttatásokból származott festékes tudománt kívánnak”, de „nem az a prédikátor tisztí, s nem is illik, hogy a templomban, az Isten házában újságot beszéljen, fabulát meséljen, vagy más játszi nyájasságot hozzon elől, nem! hanem inkább a régi szent atyáknak s magának Urúnknak nyomdokit követvén, a Szentírást hirdesse, melly

⁵³ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae*. A kegyes olvasónak.

⁵⁴ PÁZMÁNY prédikációi. A keresztyény prédikátorokhoz intés.

⁵⁵ Uo. A keresztyén olvasóhoz. – A Seneca-idézet a 100. epistolából való.

⁵⁶ Uo. A keresztyén prédikátorokhoz intés.

⁵⁷ CSÚZY Zsigmond, *Zengedező sip-szó*. Pozsony, 1723. 185.

⁵⁸ Uo. 376.

⁵⁹ Uo. 432.

⁶⁰ CSÚZY Zsigmond, *Morzsalék*, 119.

⁶¹ CSÚZY Zsigmond, *Trombita*, 182.

hizelkedve nem palástolja, hanem üdvösségesen felfödözi lelkünknek fekélyét, úndok bélpoklosságát; álnok színhányással nem csiklándoztatja a füleket, hanem penitenciatartásra s sűrű könyhúllatásra gerjeszti a szíveket...⁶²

Akárhányszor fogadkoztak prédikátoraink, hogy ellenállnak a retorika csábításának, fogadalmukat nem tartották meg. Hitszónoklataiknak nagyon is retorikus kidolgozást adtak, olyannyira, hogy magukra vonták rosszállását a protestánsoknak, akik dísztelenebb beszédeket írtak és hallgattak. Elítélő véleményüket Csúzy visszautasította: „fondamentom nélkül szükölködő fundamentoma feslett káromkodásoknak az, hogy mi [...] ingyen kigondolt fabulákkal élünk, s azokkal csiklándoztatjuk az együgyűek füleit” – szerzőnk úgy tesz, mintha csak a példabeszédek alkalmazását érné a vád, s ezt persze könnyű kivédeni, hiszen Krisztus és az egyházatyák is éltek példázatokkal, miért ne lehetné az újkori igehirdető, hogy „kölcsonyözött hasonlatosságokkal” fejtsé ki mondanivalóját?⁶³

A kölcsönzés alapszabály volt a prédikálásban. „Magam gondolatit és újomból szopot dolgokat nem irok; Isten könyvéből, az Anyaszentegyház doktrínak írásiból vettem tanításimat. [...] Valaki írásában valami jót találok, enyím” – közölte olvasóival Pázmány,⁶⁴ s ez is toposz volt, csaknem minden beszédgyűjtemény előszavában megtaláljuk. Látszólag a kötelező szerénykedés elve működött, valójában az ugyancsak kötelező óvatosság és hagyományőrzés: a papi szónok nem térhetett el a jóváhagyott tanoktól, ragaszkodnia kellett a bevált hitmagyarázathoz. „Nem is követtem semmibe – írta Telegdi Miklós – az én tulajdon fejmemnek gondolatit, sem azoknak vélekedéseket, kik többet tulajdonétnak magoknak, hogy nem mint az megrögzött igaz értelemnek, hanem erőlködtem az Istent esmerni és egyebekkel is esmertetni”.⁶⁵ A módszert Baranyi Pál hasonlattal világította meg: „Valamint a képirók, mesterségekre vigyázván, először a fundamentomos festékekből a fundamentomot vetik meg, s azután, más színű festékeket öszveelegyítvén, külömb-külobmféle húzásokat, lineákat és árnyékokat vonnak, hogy azzal diszessebben és szebben kiadja magát a kép: [...] hasonlóképpen mi is a Szentírásból szedegetett festékeket, az Isten igéjét tudniillik, fundamentomúl vetvén, a szent atyáknak és az Anyaszentegyház más nevezetes doktorinak írásiból elegyítettünk össze, mellyek diszességére és ékességére szolgálnának...⁶⁶ Eszerint az idézgetést, melyet ma az erudíció jelének (olykor fitogtatásának) tartunk, a régiek az ékesítés kategóriájába sorolták. Ezt tette Káldi is: „előttünk hordozván a Kristus magyarázatját, azt a hallgatóknak hasznára több szóval megfejgetjük; mint a szép drágakőnek a környüllevő arany-zománc, ékességét gyarapítja és kedvesbé teszi.”⁶⁷ A hasonlat szép; mutatja, hogy prédikátoraink csak a világi – szófodorgató és fülcsiklandozó – retorikát utasították el, a magukét nagy becsben tartották. Mert – mint Szent Ágoston írta – „az ékesszólás bölcsesség

⁶² CSÚZY Zsigmond, *Morzsalék*, 398.

⁶³ Uo. 654.

⁶⁴ PÁZMÁNY prédikációi. A keresztyén olvasókhöz.

⁶⁵ TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak... magyarázattyának elseo része*. Bécs, 1577. Az keresztyén olvasóknak. – Pázmány szerint a „bódog emlékezetű, jámbor, istenfélő” Telegdinek minden igyekezete ellenére sem sikerült mindig megmaradnia az „igaz értelem” mellett; mert – miután azt a meglepő kijelentést teszi, hogy csak négy vagy öt (!) prédikációját olvasta – „ezekbe is oly dolgokat találtam, mellyekbe külömböz tellyesen a közönséges tudomántúl”. (*Felelet Magyarai Istvánnak. Pázmány Péter Összes munkái*. I. Bp., 1894. 469.)

⁶⁶ BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis*. Nagyszombat, 1712. A egyes olvasóhoz.

⁶⁷ KÁLDI György vasárnap predikációi, 303.

híjával többnyire csak rengeteget árt”, de „a bölcsesség ékesszólás nélkül nem sok hasznára van a köznek”.⁶⁸

*

Prédikációit azért adta ki, aki tudta (mecénási segítséggel), hogy azokat szerényebb képességű és kedvezőtlen körülmények közt élő paptársai hasznukra fordíthassák az igehirdetésben. „A plebánosok – állapítja meg Pázmány – nem egyaránt tudósok; nem is egyaránt bévesek jó könyvekkel; és így a prédikációcsináláshoz nem egyaránt értenek.”⁶⁹ Hasonló mintaközlő szándékról és hasonló panaszos helyzetjelentésről számos beszédgyűjtemény előszavában olvashatunk. Könyvekben csakugyan hiány mutatkozott. Kelemen Didák többször kérte pártfogóit, hogy legalább Pázmány prédikációit juttassák el hozzá; mert Pozsonyban talált ugyan példányt, de drágasága miatt nem vásárolhatta meg.⁷⁰ A nehézségek ellenére az Isten ígéjének útja általában ez volt: „élő nyelvvél” hirdették a nagy szónokok, majd kibővítve közre adták, végül újabb élő nyelvek által jutott el a hallgatók széles köréhez.

A beszédgyűjtemények olvasóközönsége tehát a papság, de a prédikáció a hívők egyetemességéhez szólt. Az elméleti traktátusok szerzői, Nagy Szent Gergelytől Csete Istvánig és Kaprinai Istvánig,⁷¹ azt tanácsolták, hogy a pap vegye figyelembe, kiknek, miféle hallgatóknak prédikál, férfiaknak, nőknek, öregnek, fiatalnak, műveltnek, egyszerű népnek; hítségünkink ezt gyakran maguk is hangoztatták (Csúzy: „az együgyűek kedvéért azt mondom”, „többet szólok, az elmésbeknek a theologusokkal”⁷²), de a tanácsot nemigen fogadták meg. Beszédek mondanivalója, modora, stílusa egynemű; változatokat csak szerzőnként tapasztalunk, változást (egyszerűsödést) pedig a klasszikus kor végén, amikor már olyan prédikátorok is megszólalnak és nyomtatáshoz jutnak, mint Kosztolány Sándor körösladányi káplán.

Prédikációt hallgatni kötelesség, haszna igen nagy. Mert a papi szónok, mint Pázmány írja, „nem olyan hiúságos vizsgálásokról beszél, minéműkkel tellyesek a világi bölcsek könyvei; nem a maga hasznárúl szól, mint az urak szoktak beszélni a szolgálkkal. [...] Ha várasházába vagy törvényszékbe mégy, perpatvart, vádolást, büntetést, adószedést hallasz; menyországúrul semmit nem hallasz. Ha barátiddal egyyüvé gyölekezel a hazug piacra, pénzrúl, jólakásrúl, házi galibárul, világi szorgalmatoskodásrúl, mások rágalmazásárul elég szókat hallasz; a bünök rútságárul, a pokol kínjairul semmit nem hallasz. Ha udvarba mégy, tréfát, csúfságot, emberszóllást nem keveset hallasz; a tiszta életnek és angyali erkölcsöknek dícsiretirul semmit nem hallasz. [...] Lelki dolgot, üdvösséges tudományt csak az Isten házában, csak a Christus iskolájában hallasz.”⁷³ Kováts

⁶⁸ Szent Ágoston a keresztény tanításról. Ford. VÁROSI István. *Keresztény Remekírók*. Szerk. KUHÁR Flóris. 3. k. Bp., 1944. 216.

⁶⁹ PÁZMÁNY prédikációi. A keresztény olvasókhöz. – Lósy Imre egri püspök írja, Pázmány levélbeli közlésére hivatkozva: „Úgy rendelte ő Nagysága az postillát, hogy akármely együgyű ember is ha olvasni tud, tudjon belőle prédikálni.” (Lósy levele Homonnai Drugeth Jánoshoz, 1637. febr. 20. MKsz 1926. 139.)

⁷⁰ Kelemen Didák levelei. Ed. RÁKOS B. Raymund. Róma, 1978. 221., 333.

⁷¹ Nagy Szent GERGELY pápa, *A lelkipásztorság törvénykönyve*. Ford. FÉLEGYHÁZY József. *Keresztény Remekírók*, 5. k. Bp., 1944. – CSETE István, *De eloquentia sacra. Sacri sermones* c. könyvében, ed. GYALOGI János, Claudiopoli, 1750. – KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae*, I–II. Kassa, 1758–760. Néhány részlete magyarul: TARNAI Andor–CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai*, I. Bp., 1981.

⁷² CSÚZY Zsigmond, *Morzsalék*, 20., 29.

⁷³ PÁZMÁNY prédikációi, 453.

Ágoston elmondja, miként hat a templomi beszéd: „Beszáll először a predikált ige az embernek fülébe, onnét szívébe, s abban csudálatos nagy mozdulásokat indétt, olly mozdulásokat, mellyek által megtanulja, mint kell a világ csalárdságát és az ördög incselkedését kerülni; megtanulja, mint kell Istent jámborul és tekéletessen szolgálni; megtanulja a bűnök sullyát; megtanulja a jóságos cselekedeteknek méltóságát s Isten előtt kedves vultát. [...] Igy ki azelőtt a bűnök zsoldosa, az örök kárhozatnak rabja vala, Isten fiává léssen.”⁷⁴ Persze csak akkor, ha „amit hallunk, cselekedetünkkel megpecsételjük” – figyelmeztet Pázmány. „Aki csak avégre halgatja az Isten igéjét, hogy gyönyörködjék ennek csudálatos harmoniájában, szépségében; hogy lássa ebben fogyatkozásait, de meg ne jobbítsa; értse az Isten akaratját, de füle mellől bocsássa: bezzeg ezzel a halgatással Isten fia nem léssen.”⁷⁵

Az üdvösséges prédikációhallgatásról hitszónokaink igen jeles hasonlatot találtak Aranyaszájú Szent Jánosnál; ezt idézi röviden Káldi,⁷⁶ Kelemen Didák,⁷⁷ Török Damascenus,⁷⁸ hosszabban Pázmány: „Mikor egy szép kertből házadhoz mégy, egynehány szál virágot szoktál kezdedben hazavinni; ha szőlődből visszatérsz, vagy ágacskákat vagy gyümölcsöt visz kezdedben kedves cselédednek; ha gazdag lakodalomban vagy, keszkenőd végiben egynehány confrejtet házadhoz visz futosó gyermekednek. Ezt miveld, mikor a predikációról hazamégy, feleségednek, gyermekidnek, egész házad-népének vígy valami szép tanuságot, azt add elő asztalod felett, arrúl beszéljess kedvesiddel.”⁷⁹

Sajnos, nem minden keresztény ilyen. Már az első katolikus prédikációgyűjtemény szerzője, Telegdi Miklós, panaszkodni kénytelen: kevés a hallgató, némelyek későn jönnek a predikációra, „mikor immár meg is kezdtem fáradni”: hálátlan nagyszombati nép, „mélán leráztuk volna régen immár lábunkról a port, és másua mentünk volna prédikállani”.⁸⁰ „Sok helyen csaknem félüres a templom” – írja több mint két évszázad múlva Simon Máté.⁸¹ „Hányszor nem kell nekünk – kesereg Alexovics Vazul – majd csak nem magoknak a falaknak beszél-lenünk? [...] Akad egy legkisebb foglalatossága valakinek? már eszébe sincs a predikáció. Reménl valaki itt vagy amott némelly nyereséget? nem adná ezt harminc predikációért. Jár valaki egy kis selyem ruhácskában? már szégyenl halgatni predikációt. Nemesb vérből származott valaki, vagy egy kis magasb polcra felverődött? már nem méltóztatik magát megalázni a predikációra. Tart valamit ember maga eszéről s tudományáról? már hiszi, hogy nem szükséges néki a predikáció. [...] A komédiaház rakva vagyon halgatókkal; a bálház rakva vagyon táncolókkal; a heccház rakva vagyon játszókkal”, de a szentegyház üres és pusztá.⁸² A templomkerülésre mindenféle ürügyeket találnak. Káldi György: „Restellik télben egy óráig a predikációt halgatni, kik az utcán való trécselést fél napig sem únják el, s a hideget sem érzik.”⁸³ Szabó István, a leányokról: „Nem

⁷⁴ KOVÁTS Ágoston, *Alkalmatos és alkalmatlan rajta létel*. Második esztendő, első rész. Pest, 1803. 198.

⁷⁵ PÁZMÁNY predikációi, 458.

⁷⁶ KÁLDI György vasárnapi predikációi, 304.

⁷⁷ KELEMEN Didák, *Buza fejek*, 240.

⁷⁸ TÖRÖK Damascenus, *i. m.* I. 255–256.

⁷⁹ PÁZMÁNY predikációi, 459.

⁸⁰ TELEGDI Miklós, *i. m.* 419.

⁸¹ SIMON Máté, *Vasárnapi prédikációk*. Vác, 1804. I. 52.

⁸² ALEXOVICS Basilius, *Vasárnapi prédikációk*. Tavasz rész. Pest, 1790. 114.

⁸³ KÁLDI György vasárnapi predikációi, 213.

szégyenlik az ifjú legényekkel nyájoskodni, játszozodni; a tanításra szégyenlik menni.⁸⁴ Pázmány: „Némely emberek [...] azt mondják, hogy azért nem kívánják a predikáció-hallást, mert ők mind tudják, amit a predikátor tanít.”⁸⁵

Sokan, ha betérnek is a templomba, csak zavarják az ájtatosságot, és botránkoztatást okoznak. Az uraság sürgeti a papot, rövid „vadászó misét” kíván, hogy mehessen vadat úzni.⁸⁶ Mások elegendőnek vélik „a végére vagy közepére jönni az isteni szolgálatnak”, s azalatt „ujtságot s levelet olvasni, csácsogni, trágárkodni s embereket szállani”.⁸⁷ Az ilyenek „csak test szerint vadnak jelen a predikáción, elméjükkel pedig másutt vándorolnak, sőt súgnak-búgnak, kacagnak, tobákoznak, hívságokat szállanak, másokat rágalmaznak”,⁸⁸ „suttognak, tereturáznak, szunnyadoznak, gondolattal a fazékek s mulató helyek közt forgolódnak, a padnak Krisztus előtt oly rendetlen térdeléssel s könyökléssel támaszkodnak, hogy hasonló disszel és csinnyal még az alacsonyabb rendű nemes háznál se mernének megjelenni”.⁸⁹ „Némelyek szunnyadoznak alatta; némelyek magokhoz hasonló trágárokkal trécsélnek; némelyek mások ruházatját vizsgálják; némelyek szemekkel ide s tova vándorlanak, és mintha valaki reájok bízta volna, ki jött bé a templomba, micsoda zörgés lett ama szegeletben, tudni akarják.”⁹⁰ Ismét mások „a felszentelt háznak ajtaján úgy toppannak be, mintha az istállóba vagy valamely bordélyházba mennének; nem is azért mennek, hogy imádkozzanak, [...] hanem hogy lássanak, látszattassanak...”⁹¹

Bosszúságot okoztak a predikátoroknak bírálóik. A könyvük ellen felhozható kritikát könnyen elhárították a régi jó toposszal, melyben az író gyengeségének szerénykedő bevallása mellett, utalva a bíráló igényének illetéktelenségére, a kegyes szándék kért méltányosságot és égi jutalmat. Mint Csúzy Zsigmondnál: „Vasárnapi predikációmat, im, aprólékos forgácsaiból és töredezett cserépeiből öszveszedetgven kirázogattam, és nem a nagy elmék, hanem az együgyűek s könyvek nélkül szükölködők kedvéért, engedelemre görbét alázatos pennával

⁸⁴ SZABÓ István vasárnapi predikációi, III. 44.

⁸⁵ PÁZMÁNY predikációi, 454.

⁸⁶ ILYÉS András, i. m. II. 54. – A „vadászmisé”-ről részletesen I. tanulmányomat *Isten gyertyácskái* c. könyvemben, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994. – Dugonics Andrásnál a türelmetlen templomozók jellegéje: „Hamar mise, kurta predikáció, hosszú kolbász.” (*Magyar példa beszédek és jeles mondások*, Szeged, 1820. I. 179.)

⁸⁷ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhség*, 160.

⁸⁸ KELEMEN Didák, *Buza fejek*, 241.

⁸⁹ MOLNÁR János, *Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló predikációk*. Pozsony és Kassa, 1777. 527.

⁹⁰ TAXONYI János, i. m. 546.

⁹¹ GÁLL Bernardinus, *Búza kalászkok*. Szeged, 1817. II. 47. – Az efféle panaszrádat épp oly régi, mint maga a predikálás. Már Origenész, miután megróta a távolmaradókat, a jelenlévőket figyelmetlen és tiszteletlen viselkedésükért korholja, a mi kései predikátorainkhoz nagyon hasonló módon: „Praesentes etiam et in ecclesia positos non estis intenti, sed communes ex usu fabulas teritis, verbo Dei vel lectionibus divinis terga convertitis.” ORIGÈNE, *Homéliek sur la Genèse*. Ed. Louis DOUTRELEAU. Sources Chrétiennes, 7 bis. Paris, 1976. 256. (A mű csak latin fordításban maradt fenn.) A botránkos viselkedés megrovása nemcsak predikációkban történt, és nemcsak Magyarországon. Egy újkori francia példa – versben: „Noz mignons vont par ceste eglise, / Là fringuent chascun à sa guise / Et se vantent de leurs beaux faits / Qu'ilz ont peut-estre au matin faits. / Parlent bien de leurs follies, / Et puis jugent des plus jolyes / Des plus belles, des plus mignonnes, / Là ilz en font et dieu de bonnes. / Orront quelque messe peut-estre, / Mais qu'il y ait diligent prestre / Qui saiche despescher à coup, / Car ung long les fasche beaucoup; / Et puis quant dieu regarderont / L'ung des genoux ung peu pliront, / L'autre jambe auront estendue / Aussi royde que de bec de grue / Depuis le pied jusqu'à la fesse.” (Eloi D'AMERVAL, *Le Livre de la Grant Dyablerie*. Paris, 1508.)

papirosra tettem. Vélem, hogy csiklándoztató szájok-izin nem léssen azoknak, kik, nagyra vágván, mindenkor, mindenütt és mindenekben ékes szófodorgatást, álomhövelyező nyájas fabulázást s nyúghatatlan elmefuttatással hizelkedő szófia beszédet kívánnak. [...] Vedd jó néven azért, s ne mostoha, hanem kegyes kézzel, keresztény olvasó, csekély munkámat, és abban ne vastag elmém tompaságát, ne mosdatlan kezem szennyét, vagy vakaratlan pennámnak hibás fogyatkozásait vizsgáljad, hanem jó szándékomat tekéntsed. [...] Vagyok is olly reménségbe, [hogy] ezen csekély munkámnak is érdeme szerént megfizet az Uraknak Ura...⁹² Kellemetlenebb (mert nem fiktív) kritika volt az, amely közvetlenül érintette az igehirdető szónoki tevékenységét. Sok ilyent hallhattak, mert prédikációs téma lett belőle. Van, aki az egyházi beszédet – panaszkodik Szabó István – „csak papok nótájának, prédikáló székek trombitálásának, haszontalan rettentéseknek és csak kigondolt szófia beszédeknek tartja”,⁹³ ezért aztán el sem megy a templomba. „Azt mondjátok, hogy ha más prédikálna, igyekeznének, és szívesen mennének hallására; de ennek éppen unalmas a tanítása...”⁹⁴ „Ha mesét, ha históriát, ha füleket csiklándoztató ujságokat prédikál a pap, szívesen halgatják, [...] ha pedig merő lelki üdvösségre való örök igazságok prédikálnak, úgy halgatják, mintha nem halgatnák.”⁹⁵ Némelyek kétségbe vonják a prédikátor hozzáértését. „A papok a világi dolgokhoz mit tudnak?” – kérdezték gúnyosan Csete Istvántól; „mit ért egy fűzfa pap a practikához?” – kérdezték Csúzytól.⁹⁶ Kéretlen bírálók szájukra veszik a prédikátor stílusát, előadói modorát: „nem arra figyelmeznék, mit mond a lelki tanító, hanem micsoda bordába szőtt beszéde vagon? minémü keze és szája járása? mit itélhetnek s gúnyolhatnak meg az ő szavaiban” – sopánkodott Stankovátsi Leopold.⁹⁷ Úgy látszik, nemigen volt foganatja Pázmány tanácsának: „miképpen a király levelében nem azt nézzük vagy böcsüljük, ki kezével, minémü pennával és tentával íratot, hanem arra vigyázunk, mit foglal magában: úgy a predikációban sem kel arra vigyáznunk, mely ékes vagy tótos magyarsággal, minémü mesterséges szóllásokkal, mely új találmányokkal színesítettet és festetet a predikáció, [...] hanem arra kel elménket fordítani, ami Istené a predikációban. [...] Bezzeg ha azt meggondolnók, nem válogatnánk ennyit a predikátorokban; nem hallatnának ama mondások: Ezt nem halgathatom; amannak unalmas tanítása; amaz akadozva szól: emez igen tótos; ím uram nemigen mélyen gázolt a theologiában.”⁹⁸

Különösen nehéz dolga volt a temetési orátornak: tartania kellett az elhunyt rokonainak hiúságától és vádaskodásaitól. Baranyi Pál nyilván tapasztalatból tudta: „a halgatók panaszolkodva mondják: még ezt vagy amaszt elhagyta a prédikátor; még ezt vagy amaszt elérhözhatta volna. [...] Mások csúfképpen ezt vágják a prédikátor nyakába: Bezzeg megaranyozták avagy arany kenővel kenték meg ennek a prédikátornak a nyelvét, sebessen fut a hazugság vágásában.”⁹⁹

⁹² CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhség*. A keresztény kegyes olvasóhoz.

⁹³ SZABÓ István böjti prédikációi, 165.

⁹⁴ Uo. 7.

⁹⁵ SZABÓ István vasárnapi prédikációi, I. 87.

⁹⁶ CSETE István, *Panegyrici*, 102. – CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhség*, 352.

⁹⁷ STÁNKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Első esztendő első része. Győr, 1789. 348–349.

⁹⁸ PÁZMÁNY prédikációi, 455.

⁹⁹ BARANYI Pál, *i. m.* A kegyes olvasóhoz.

A hallgatók nem szerették, ha a pap kemény szóval feddette őket bűneik miatt. „Némellyek – írja Csúzy – dúlnak-fúlnak a prédikátor ellen, [...] azt vetvén ellene, hogy felettébb haragosok, szüntelen pattagnak, parasztól és gorombán mindeneket kifakasztanak, s legkisebb fogyatkozást sem halgathatnak el, hanem azt tele torokkal kikiáltják; egy szóval: semmi olyast nem mondanak, melly kedve szerént lévén, hizlalná fülöket, csiklándoztatná hallásokat, avagy valamikor vidám nyájasságra gerjesztené akaratjokat.”¹⁰⁰ Az ő kívánságukat foglalja össze Kováts Agoston: „Ne beszéljetez nekünk rettenetes dolgokat, hanem szóljatok tetszetősseket; ne kiáltozzatok nekünk a bűnnek szörnyűségéről, a halálnak keserűségéről, az Isten ítéletének keménységéről, a pokol kinjainak keserűségéről; szóljatok nekünk tetszetősseket.”¹⁰¹ Vannak prédikátorok, akik hogy kedvében járjanak ezeknek, „és a hallgatók száma és nyereségek ne kissebedjék, gyönyörűséges és ujságos beszédekkel gyönyörködtetik őket, és a szűk-széges dorgálásoktól megszűnnek, és inkább szorgalmatoskodnak az ékes szóllásnak virágocskáiról, hogysem az hathatós okokról, mellyekkel a hallgatókat jobbit-sák, és azoknak vétkeit kigyomlálják” – az ilyenek „haszontalan” prédikátorok, szögezi le Illyés András.¹⁰² Az igehirdetőnek Keresztelő Szent János legyen a példaképe, aki – mint Káldi György írja – „nem gyengén tapogatta a bűnösöket, sem a viszkető fülöket nem vakargatta, hanem, amint szokás mondani, körmös kézzel nyúlt minden rendbéli emberekhez” – s hozzátold két hasonlatot: „Nem igazán szereti az anya a fiát, aki látván, hogy elaludta óráját, a mesternek kegyességével biztatja, és igen megveretteti; hanem aki felrázza az ágyból, és rettentvén a mesternek keménységével, megmenti a vereségtől. Rest pásztor az, aki inkább megengedi, hogy a juhok szabadjában járjanak a zöldellő erdőn, ha szintén a farkas torkába akadnak is, hogysem botjával vagy süvöltésével onnét eltérítse...”¹⁰³

A prédikátornak fájdalommal kellett tapasztalnia, hogy igehirdetői fáradozása gyakran eredménytelen. Ha meghallgatják is a papi beszédet, „amint szokták mondani, egyik fülön bémegyén, a másikon ki” – írja Káldi, s az ilyeneket, bibliai locusok alapján, kősziklához, tövishez, útfélhez hasonlítja.¹⁰⁴ Pázmány szitáéhoz, „mellyen a búzának java és tiszta vékony liszti általmegyén, csak korpa marad benne”.¹⁰⁵ Kosztolány Sándor szerint: a keresztények, ha csak hallgatják az Isten igéjét, de nem cselekszik meg, amit parancsol, „hasonlók azokhoz, kik hallván éjtszakának idején az útszákon valamelly szép muzsikaszót, ha már lefeküdtek is, fejeket felemelik, sőt sokszor ágyokból is felkelnek, az ablakhoz mennek, hogy annál jobban hallhassák a füleket csiklándoztató ékes muzsikának harsogását. De el nem mulván a muzsika, ismét ágyasházakba visszatérnek, lefeküsznek, és édesdeden alusznak.”¹⁰⁶ „Neveti az ördög az illyeneknek prédikációhallgatását.” (Stankovátsi Leopold)¹⁰⁷

¹⁰⁰ CSÚZY Zsigmond, *Morzsalék*, 399.

¹⁰¹ KOVÁTS Agoston, *i. m.* Első esztendő, első rész. 181.

¹⁰² ILLYÉS András, *i. m.* I. 81.

¹⁰³ KÁLDI György vasárnapi prédikációi, 71.

¹⁰⁴ KÁLDI György három beszédet írt a magvető parabolájáról. Vasárnapi prédikációi, 292 skk, 301 skk, 310 skk. Az idézet: 307.

¹⁰⁵ PÁZMÁNY prédikációi, 455.

¹⁰⁶ KOSZTOLÁNY Sándor, *Egész esztendő-béli vasárnapokra intéztetett szent beszédek*. Pozsony és Pest, 1794. II. 200. – A hasonlat Ezekiel próféta szövegén alapul; fölhasználta PÁZMÁNY is. (Prédikációi, 458.)

¹⁰⁷ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Második esztendő első része. Győr, 1790. 202.

A gyümölcstelen beszédhallgatás annyit ér, mint Pádulai Szent Antal prédikálása a halaknak. „A prédikáció után is – írja Taxonyi János – csak abban maradtanak, amiben a prédikáció előtt voltak. A tőkehal szinte olly ostoba vólt, mint azelőtt. A csuka szinte úgy prédált, mint azelőtt. A rák szinte úgy hátra mászott, mint azelőtt. Az angolna szinte úgy szilajkodott, mint azelőtt. A habarnica szinte úgy ragaszkodott a kősziklához, mint azelőtt.” Így a rossz prédikációhallgatók: „A kevély azután is vágyódik a nagy tisztségekre, mint azelőtt. A fősvény azután is uzoráskodik és igazságtalankodik, mint azelőtt. A fajtalan szinte úgy bujálkodik és kurválkodik, mint azelőtt. A részeges szinte úgy gyakorolja a korcsmákat, mint azelőtt. Egy szóval: mint a fehér holló, olly ritka, ki a prédikáció után búcsút venne gonosz szokásától.”¹⁰⁸

Simon Máté leleményes formát talált szomorú tapasztalatainak előadásához. Felsorolja az Isten igéjének bibliai metaforáit, majd mindegyikhez hozzáfűzi, hogy az ige hatástalan marad: „nem munkálkodik mint világosító nap, mert a bűnösnek szíve sár, melly a nap sűgáritól megkeménykedik; nem munkálkodik mint kétélű pallos, mert a bűnösnek szíve kőszikla... nem munkálkodik mint kalapács, mert az illyen megátalkodott bűnösnek szíve kovácsoló üllővas... nem munkálkodik mint égő tűz, mert az illyen bűnösnek szíve meglágyíthatatlanságára nézve gyémánt... nem munkálkodik mint jó mag, mert a bűnösnek szíve tuskéktől ellepett szántóföld... nem munkálkodik mint alkalmas eső, mert az illyen bűnösnek szíve magas hegy, mellyről az eső minden haszon nélkül a völgybe nagy sietséggel lehömbölik.”¹⁰⁹

Prédikátoraink gyakran mondták magukat a lelkek halászaiknak, de látniuk kellett, hogy halászatuk sokszor sikertelen. Elkecsereedésében Csúzy egyszer már-már hajlott rá, hogy engedményt tegyen hallgatói ízlésének: „munkálkondunk, szorgalmatoskodunk, új-új elmefuttatásokkal, mézzel folyó beszéddel s fülöket csiklándoztató szófodorgatásokkal prémezzük hálónkat, s édesgetjük horgunkat”¹¹⁰ – mindhiába. Érdemes egyáltalán buzgólni a szőszéken? – tette föl magának a keserű kérdést Szabó István: „Mi haszna vólna azoknak prédikálni az isteni félelmet, kik az Isten törvényének jármát kitörvén, a keresztényi tökéletességnek sővényét elrontván, mint amelly víz megszagatja gátját és töltését, kiöntik magokat minden gonosszra? Nincsen ház, nincsen major, nincsen kert, nincsen mező, ahová nem hat és által meg által nem foly feslettségek. Mi haszna vólna azoknak prédikálni az isteni félelmet, kik mint a zabolátlan ló, szabad indulatjuk után ragadtatván, nincs ami megrettentse őket? [...] Mi haszna vólna azoknak prédikálni az isteni félelmet, kik e jelenvaló életnek gyönyörőségiben úgy elmerültek, hogy a jövendő dolgok felől hallani sem akarnak?”¹¹¹ A leghatásosabban Csúzy írta meg a kudarc áriáját: „Teli torokkal kiáltunk a prédikáló székéből: ne rágalmazz, ne orozz, felebarátodat meg ne csaljad, s az igazságot ne palástold... a világ csak neveti, s bolondságnak itéli. [...] Hirdeti a prédikátor, hogy ellenségünkön bosszút ne álljunk, a gonosztételért rosszal ne fizessünk... neveti ezt a világ, s bolondságnak itéli. [...] Kiáltja továbbá a pap: békeességessék legyetek, ne háborogjatok, s visszálkodásokkal magatok közt meg ne hasonljatok... mind

¹⁰⁸ TAXONYI János, *i. m.* 547–548. – Stankovátsi Leopold érdekes variánst írt a témára, az imént idézett helyen, 201.

¹⁰⁹ SIMON Máté, *A penitentiáról nyólc prédikátiók*. Vác, 1800. 99–100.

¹¹⁰ CSÚZY Zsigmond, *Morzsalék*, 319.

¹¹¹ SZABÓ István vasárnapi prédikációi, II. 9–10.

bolondságnak alétja ezt a világ fia. [...] Végre kiáltok én is s szivessen intlek: ne tobzódjatok, ne dúskálkodjatok, emberi képetekből le ne vetközzetek, őstől maradt vagy akár mint szerzett javaitokban kérkedékenységgel ne kevélykedjétek, szép tálentomitokkal gonoszúl ne éljétek, s feslett trágárságokban ne hivatkozzatok... Bolondság, azt felelik, minden papolása! Ez a mi sorsunk, ez a mi részünk!”¹¹²

A prédikáció műfajában, melyet a hivatalos tudomány nemigen szeret irodalom számba venni, íme, megjelent a legirodalmibb hang: a személyes vallomás, a líra.

*

Személyes közléseket az egyházi szokás és fegyelem többnyire csak a beszédgyűjtemények ajánlásában és előszavában engedélyezték, de az erősen kikívánczolt érzelme meg-megszólal a prédikációkban is, és különválva a tanítás személytelen hangnemétől, mintegy lírai medáliliakat képez.

Szokás volt prédikátorainknál a szerzői szerénykedés, bevallása annak, hogy a tárgy nagyszerűségéhez képest tudása és szónoki ereje csekély; de lehetett ezt egyéni módon is csinálni. Mint Csúzy. Amikor Mária „hét epeségéről” készül beszélni, amúgy népiesen mondja: „Nagy fába vágta, páter, a fejszédet!” (Ki gondolná, hogy a mondatnak csak az alakja hazai, a tartalom Szent Jeromosé, akit Csúzy idéz is: „Grandes materias ingenia parva non sustinent.”) A folytatás irodalmibb: „Iszonyú mélységnek ered vitorlátlan hajód! Nincs a dologhoz se írod, se pedig szelencéd!”¹¹³ Itt a szokatlan önmegszólító forma ad érzelmes, lírai jelleget a szövegnek. Tehetségét meghaladó téma Csúzy számára Szent Ignác méltatása is. Ezúttal hallgatóit szólítja meg: „Mit remélhettek [...], dicsíresre szükséges ékessen szőlő Demosthenest? vagy a parlamentomokban fodorétott szókkal fenn-pattagó Tullius?” Ne várjanak tőle szónoki bravúrt, nincs hozzá képessége. „Mit tudjak tehát én szólni? mit tudjak beszélni? aki se szó, se ige nem vagyok” (mint Keresztelő Szent János, illetve Krisztus), „hanem csak tompa hangja a szónak, és a megtesztelt Igének haszontalan rebegő szolgája? [...] Bezzeg most volna szükséges nemcsak Aristotelesnek nyúghatatlan futtatással mély elmélkedése, nemcsak Tullius avagy Demosthenes mézzel folyó beszéde, hanem mind Apellesnek, mind pedig Zeuxes fő képiróknak festő ecsetcskéje”; ezek nélkül a jezsuita rendalapító erényeinek magasztalásán „tehetségem semmisége majd-majd ingyen [= hatástalanul] szorgalmaskodik.”¹¹⁴ Minden másnál nehezebb feladat Mária nagyasszonyunk méltó dicsérete. Fáradoztak ezen a közönséges orátorok „szófodorgatásokkal”, a szentatyák „éles elmélkedésekkel”, gyönyörű hasonlatosságokkal tisztelték meg az angyali karok és maga Krisztus; ő, az egyszerű prédikátor, kénytelen bevallani: „a napvilágra, denevér lévén, nagyon megtompul elmém, rebegő nyelvem megnémül, és ingyen iparkodó tehetségem visszahanyatlik”; mindazonáltal megpróbálja teljesíteni tanítói kötelességét, s ehhez szép invokációval kér segítséget: „Engedd tehát Jézus, Mária szent fia! engedd, hogy [...] legalább egy olyan üdvösséges szikrácskát gerjeszt-hessek hiveid szívében, mellyel Nagyasszonyoknak régi köteles szolgálatjára fogyanatosban ösztönöztessenek.”¹¹⁵

¹¹² Csúzy Zsigmond, *Lelki éhség*, 351–353.

¹¹³ Csúzy Zsigmond, *Sípyszó*, 431.

¹¹⁴ Uo. 301–302.

¹¹⁵ Uo. 356–357.

Padányi Bíró Márton tudós formába öntötte prédikátori tünődését. Nagy Szent Gergelyt idézi az igehirdetés különféle módjairól, melyeket a négy evangélista emblémái jellemeznek, majd fölteszi a kérdést: „Hát én már mit cselekedjem, kihez ragaszkodjam és kivel szóljak? Ha Szent János sassával repülni akarok, elmémnek tompasága megszegyenit... Ha a Szent Lukács ökrével igen együgyűen szóllok, ez a tudósoknak és értelmeseeknek nem tetszik... Ha a Szent Márk oroszlánjával mindenkor ordítok, [...] és a bűnrül feddözöm, ezzel is kedvetlenséget szerzek... Ha Szent Máté emberével szóllok, ez igen állhatatlan, soha egy állapotban nem marad, az igazságnak pedig, mellyet köll szóllanom, változhatatlannak és örökösnek köll lenni... Hát mit cselekedjem?” – végül azzal nyugtatja meg magát, hogy így is, úgy is a gyermek Jézus, ki az írástudókat tanította, szól az ő szájával.¹¹⁶

Nagypénteki beszédben a téma megrendítő, s ez több prédikátort arra készítette, hogy lírai intonációval vezesse be szónoklatát. „Mít mondjak, avagy mit szóljak? – kezdi igen szépen Simon Máté – a Nap meghomályosodott, a csillagok szemeket béhunyták, az ég gyászba öltözött, a föld megrendült, a kősziklák megrepedtek, a templom superlátja kétfelé szakadott. Mít mondjak, avagy mit szóljak? a harangok megnémultak, az orgonák elhallgattak, az óltárok megfosztattak. Mít mondjak, avagy szóljak? akárhová tekintek, akármerre fordulok, csak keresztet, csak feszületek, csak szomorú jelek láttatnak. Bizonyára illy állapotban, illy környülállásban nem szóllásnak, hanem szokogásnak, nem beszédnek, hanem könyvezésnek, nem prédikálásnak, hanem sírásnak vagyón ideje. [...] Sírást, sírást tehát, óh keresztény lélek! az ékes beszéd helett és az okoskodás helett szokogást!”¹¹⁷ Pázmány a fájdalomtól való elnémulás és a szóbeli érzelemkitörés közt látszik habozni. Mind a kettőre történeti példát hoz elő. Arisztotelész retorikájában azt olvasta, hogy Amasis király, midőn vesztes csata után a fiát szeme láttára megölték, mérhetetlen fájdalomában csak hallgatott. Croesus némának született fia viszont, idézi Aulus Gellius nyomán a hérodotoszi eredetű toposzt, apja halálos veszedelmét látván, hirtelen megszólalt. Pázmány a második példát követi: „a köveknél is keménybek vólnánk, ha meg nem indúlna szívünk és nyelvünk a mí Urunk szenvedésin” – és hosszú tegező invokációval fordul Jézushoz: „ha a Bálaam szamarának nyelvet adál, adj nékem is oly erőt, hogy a te sok nyavalyáidat és keserves kínjaidat a te néped eleibe adhassam.”¹¹⁸ Pázmány beszédkezdő ötletét, a toposszal együtt, átvette Kelemen Didák, de gyönyörű egyéni variánst alkotott belőle.¹¹⁹

Hallgatni? szokogni? beszélni? – a dilemma Csúzyt is foglalkoztatta, mégpedig sajátos helyzetben és egyéni indítékból. Egyik beszédében „Istentől elfajúlt, magában meghasonlott s ezért is siralmas gyászban öltözött s keserves búban zabált” hazánkról készül erkölcsi oktatást adni. Gyakori téma feddőző prédikátorainknál, de Csúzy szokatlan módon fog hozzá: „szóljak-e (vastag szeget üt fejemben), vagy csak lecsüggő és szomorúan lefüggesztett fővel és földre szegezett s könyvben lábbott szemmel halgatván, szokogjak? Nem tudom.” Az egykori

¹¹⁶ PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON, *Micae et spicae*, 31–33.

¹¹⁷ SIMON MÁTÉ, *Az Úr Kristusról XXXX. egynehány prédikátiók*. Vác, 1802. 280–282.

¹¹⁸ PÁZMÁNY PREDIKÁCIÓI, 484–485.

¹¹⁹ KELEMEN DIDÁK, *Buza fejek*, 280–282. Kölcsönzéseiről: OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációjában*. ItK 1982. 436–448. – A néma fiú megszólalásának toposzáról l. tanulmányomat, in *Isten gyertyácskái*.

kuruc tábori papnak szembe kell néznie kuruc múltjával,¹²⁰ ezért tétovázik. „Tudom azt, ha hogy szóllok, gyűlölségben esem; mert a lelki orvoslást is, féltő, netalán balra magyarázzák némellyek; vagy talán az igazmondásért bé is török fejem.” Páratlanul egyéni kép: a lehorgasztott fő, a zokogástól elcsukló hang – s végül az elszánás: „Szóllok mindazáltal, hogy legalább keserűségem enyhődjék valamennyire.”¹²¹

Szabó Istvánt, úgy látszik, mélyen foglalkoztatta igehirdetői hivatása, munkája, hatása; többször beszélt róla. „Mi oka, hogy én az elmúlt [ádventi] napokban merő félelemlről prédikáltam? Igyekeztem ugyan a jó szakáccsal, hogy ha azon étket tálalom is halgatóim eleibe, de más meg más lével légyen készítve, és a jóillatú fűszerszámok izet adjanak. [...] És ha talán kemény lével adtam fel némellykor, arra vigyáztam, hogy valamint a vastag étkekben is találunk sokszor jóízű és kedves aprólékos csemegét, úgy a kemény beszédben is legyenek valamily jóízű falatocskák. Azaz sziveket bátorító és vigasztaló kedves lelki dolgok, és így eddig talán unalmas nem voltam.”¹²² A hallgatók persze nem szeretik a feddő beszédet, de a hitszónoknak vállalnia kell, akkor is, ha „ezek a prédikációk lesznek, melyeket az igaz ítélőbíró Isten előtökbe téssen, és kárhozandó ügyeteket súllyosítják. Félek bizonyára, hogy magam is elő ne kénszeríttessek állani, felelni és tanúbizonyságot tenni...”¹²³ A prédikátort feladatától semmi ne tántorítsa el; Szabó István Keresztelő Szent János példájára hivatkozik: „Ha olyan hivatalban vagy, mellyben kötelességed szerint szólanod kell, és azt kérdezik: Te ki vagy? felelj meg Jánossal: Én a kiáltónak szava vagyok. A kiáltónak szava a templomban, a kiáltónak szava a törvényes táblán, a kiáltónak szava a tanácsban. Nem tekintem a személyeket: gazdag légyen vagy koldús, nemes vagy paraszt; az ajándék nem kell, gráciát nem keresek. Nem remélek semmit, de nem is félek semmitül...”¹²⁴

Egyéni leleménynek látszik, hogy Szabó István Jónás próféta őtestamentumi históriájából is anyagot vett hivatástudatának megfogalmazásához: „Vessetek sorsot, és ha énreám esik, mint abban a hajóban Jónásra; ha én vagyok az, aki futottam az Isten színe előtt, és amit parancsolt, hivatalom és kötelességem szerént ki nem mondtam, ha igazságot nem prédikáltam, ha ami feddésre és dorgálásra méltó volt, meg nem feddettem, meg nem dorgáltam, ha akinek lehetett, hasznára és javára nem jártam, nem szólottam, ha egy szóval miattam vagyon a tengeri háború, azt mondom azon Jónással: *Tollite me et mittite in mare*, fogatok engem, és vessetek a tengerbe, és szűnjön meg a háború.”¹²⁵ Jónás története nemcsak Babitsot ihlette költői szépségekre és lírai fogadalomra.

A prédikátornak olykor számvetést kellett végeznie. Lelke mélyén vagy – mint Szabó István – hívei előtt, magában a prédikációban. Két esztendő óta hirdeti az igét nemes Nagyszombat városa lakóinak. „Nem sajnáltam melyemet és nyelvemet; kiáltottam; és sokszor fellyebb emelvén szavamat, amint Isaiásnál mondja vala az Isten: *Quasi tuba exalta vocem tuam*, mint a trombitaszót felmagasztaltam és harsogattam. [...] Oh hányszor fohászokdtam Istenemhez, midőn csekély munkáimban fáradoztam; *Da mihi animas, caetera tolle tibi*, adj nékem lelkeket,

¹²⁰ L. erről *Kuruc pap? c. tanulmányomat. (Isten gyertyácskái)*

¹²¹ CSÚZY Zsigmond, *Lelki éhség*, 509.

¹²² SZABÓ István vasárnapi prédikációi, II. 29–30.

¹²³ SZABÓ István böjti prédikációi, 41.

¹²⁴ SZABÓ István vasárnapi prédikációi, II. 18–19.

¹²⁵ Uo. III. 66.

hatalmas és kegyelmes Isten! nem kívánok elmulandó jókat, nem hivságos dűcsőséget, nem egyebet semmit, hanem lelkeket. [...] Te hittál, te választottál a prédikállásra; ne legyen, Isten, haszontalan előtted munkálódásom, kiáltásom! oktass, taníts és belső sugallásiddal igazgass, hogy alkalmas legyek, ki néked lelkeket nyerek.”

A nagy nekifohászkozás után (melyet csak röviden idéztem) végre fölteszi az életbevágó kérdést: „Vallyon micsoda haszonnal prédikállottam? Te tudod egyedül, Isten, jobban; én nem tudom.” Volt sok állandó és szíves hallgatója, de voltak távolmaradók is, akik „elégségesnek tartották és tartják, ha a sátoros ünnepeken délután megjelennek.” A prédikátorban volna a hiba? „Tudom, hogy tetszik az újság, de én újságokat prédikálni nem tudtam. Tudom, hogy némelyeknek a füleket csiklandoztató beszédek tetszenek, de nekem se elmém, se természet szerént való hajlandóságom, sem akaratom nem vólt soha arra, hogy afféle beszédekre tanuljak. Tudom, hogy némelyeknél a gyenge, simogató és édesgető beszéd kedves, de ha csak afféle beszédekre tanultam vólna, apostoli hivatalomnak és kötelességemnek meg nem feleltem vólna.” S miután – mintegy összefoglalóan – előadta a prédikátori ars poeticák jól ismert toposzait, megkéri a naimi ifjút, kít Jézus feltámasztott vala, prédikáljon helyette ő:

„En ugyan élek újolag, de az irgalmatlan haláltól ismét megkörnyékeztetem, és úgy képzem máris, mintha két szemeim helyein, mint két ablakokon, két kígyó nézdegelne; rózsás ajakimon tarka gyék fekdűne; piros orcámat és hóval vetekedő homlokomat varas véka emésztene; gyenge testemet moly és féreg seregelné; csak száraz csontjaim maradtanak vólna meg...”

Feltámadtam ugyan, hogy a Kristus mindenható hatalma nyilván legyen előttetek, hogy az én halálomból üdvösséges tanúságot vegyetek; élek és ismét meghalok; és ti is minnyájan utánnam jöttök, és vajha a bóldog örökkévalóságba kövessetek...¹²⁶

Olykor-olykor volt rá példa, hogy a prédikátor elégedett lehetett szónoki erőfeszítései eredményével. Kelemen Didák számol be ilyen esetről. 1731-ben Miskolcon egy missziós atya beszéde alatt a bűnbánó hívek „olgy nagy zokogással voltak, hogy meg kellett inteni a népet, hogy az predikációt continuálhassa, hogy csendesedjenek, szűnjenek a sírástól”; a vezeklők körmenetében kétezerhatszázan vettek részt, töviskoronával fejkűn, láncsal, kötéllel nyakukban, „voltak, kik kereszteteket húztak, kik magokat disciplinálták”; őt eretnek megtért.¹²⁷ Ilyen siker, ilyen élmény azonban ritkán volt prédikátoraink osztályrésze; forrásaink nem szólnak hasonlókról.

De nem is itt e földön várták buzgóságuk díját. Bizonyára sokszor sóhajtottak a naimi ifjúval: vajha a mennyei örökkévalóságba jutnának! Igehirdetői fáradozásuk jutalmát ott remélték megkapni. Nem is akármű módon. Mert megmondotta Szent Ambrus doctor, az üdvözülteknek más és másféle jutalmat adnak „az mennyei dicsőségnek lakodalmában”, kinek-kinek érdeme szerint. Akik a szent házasságban tisztán éltek, harminc fényes koronát nyernek, az özvegyek hatva-

¹²⁶ Uo. II. 240–245. – A megszólalás fiktív átruházására más példa is van: Stankovátsi Leopold a vanitas-témáról a halált beszélte. (*Vasárnapokra szolgáló prédikátiók*. Negyedik esztendő. Első rész. Komárom, 1799. 42–60.) Bemutatását l. *Ubi sunt* c. tanulmányomban. (*Isten gyertyácskái*)

¹²⁷ Kelemen Didák levelei, 240. – Miskolcon, úgy látszik, sikerült elérni azt, amit Szent Jeromos megkívánt a hitszónoktól: „Dicente te in ecclesia non clamor [= tetszés-zaj] populi, sed gemitus suscitetur; lacrimae auditorum laudes tuae sint.” Szent Jeromos levele Nepotianushoz. *Saint JÉRÔME, Lettres*. Ed. Jérôme LABOURT. I–VIII. Paris, 1949–1963. II. 183.

nat, a szűzek, a mártírok és a prédikátorok százát. „Miképpen szám szerént száznál feljebb nem mehetnek, és az ő drágalátos koronájoknak sem elei, sem vége nincsen, azonképpen nincsen mennyeknek országában nagyobb méltóság, szépség, ékesség.”¹²⁸

Sándor Lukácsy

PREDIGER – ÜBER IHREN BERUF UND IHRE GATTUNG

Die Alten haben sich die Kunst des Predigens aus Lehrbüchern (ars praedicandi oder concionandi) erworben. Diese haben von der Ausarbeitung der Rede bis zur Art und Weise sie vorzutragen alles nötige gelehrt. Diesen Lehrbüchern wird von der wissenschaftlichen Literatur die notwendige Aufmerksamkeit gewidmet.

Eine ganze Reihe von Texten blieb jedoch außer Acht. In diesen Texten geht es um die Aufgabe des Predigers, um seine Absichten und Erfahrungen. Es sind Aussagen und Bekenntnisse, die das breite Spektrum des Predigtums zwischen schriftstellerischer Bewusstheit und Glaubensbewusstsein verdeutlichen. Die vorliegende Arbeit betrachtet solche Texte aus der Blütezeit der ungarischen katholischen Predigt, dem 16.–18. Jahrhundert. Der Prediger hat seinen Auftrag von Christus erhalten, durch den Prediger spricht Gott selbst zu den Gläubigen. Vorbilder des Predigers sind Christus, Johannes der Täufer, der Apostel Paul. Leben und Lehre des Predigers mußten im Einklang stehen. Der Prediger sollte auch nicht danach trachten, sein Publikum mit schönen Worten zu ergötzen, was aber oft nicht eingehalten wurde, da die Prediger selbst gern ausgiebig von den Möglichkeiten der Rethorik Gebrauch gemacht haben.

In den Predigten geht es oft um das Publikum, um sein gutes oder schlechtes Verhalten, um die Kleinlichkeit der Kritiker. Es geht auch um Mißerfolge, die die Verkünder des Wortes bei ihrer Arbeit erfahren haben. Diese persönlichen Bekenntnisse schenken der belehrenden Gattung oft eine poetische Färbung.

¹²⁸ A Karthauzi Névtelen Keresztelő Szent Jánosról. *Nyelvemléktár*, 5. k. 26.

(1) 1847 közepéig: Frankenburg szerkesztése

A Regélő Pesti Divatlap létrehozásának egyik célja s értelme a Bajzáékkal folytatott szemléleti vita s az új ízlés terjesztése volt; a triász folyóiratának megszűnése után, 1844-től viszont elsősorban annak történeti érdemeire emlékezett: Erdélyi az első, 1840-ig terjedő korszak íróavató tekintélyét, Vahot pedig, mint szerkesztőt, az ott közölt novellák igényességét hangsúlyozta.² Az Életképek³ már nem polemizálhatott az Athenaeummal, hiszen elődje, a Magyar Életképek 1843-ban csak szépirodalmi válogatást, verseket és novellákat közölt. Frankenburg – aki korábban a Regélő Pesti Divatlap munkatársa is volt – úgy szerkesztette lapját, hogy helyet kaptak benne a Toldy által írt *Irodalmi levelek*, a Bajza összeállította *Világtörténet* részletei és Vörösmarty versei is: a divatlapok közül egyedül az Életképek teremtette meg a közös publikációs lehetőséget a megszűnt Athenaeum szerkesztői számára. „On megnyitja lapjait leveleimnek” – fogadta el Toldy a felkérést,⁴ együttműködésük azonban mégsem tartott egy fél évnél tovább;⁵ Bajza viszont egészen 1847-ig maradt a lap egyik szerzője, de mindvégig történészként, s most már nem mint a szépirodalom kritikusa. *Uj Plutarch* című vállalkozásáról feltűnő, már-már gyanús jóindulattal tudósított az Életképek, amelynek szerkesztője az Athenaeum ellenzékéhez tartozott: „Bajzának szintolly kedves, mint szabatos, tiszta nyelvét ismeri a magyar közönség, melly mindenkor örömet fogadta azt, mi az ő tollából jó; s ezen gyakorlott ügyes toll a jelen alkalommal is bebizonyítja, milly kitűnő jeles bajnoka lehet ő irodalmunknak a fordítások mezején is”.⁶ Toldy, Bajza és Vörösmarty most már nem mint szerkesztők irányítottak, hanem mint felkért munkatársak dolgoztak az Életképekbe. Funkciójuk megváltozott, tárgykörük pedig önállóvá és különbözővé alakult: ebben összegezhető itt kifejtett tevékenységük lényege.

¹ Ez az áttekintés nem tér ki Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre és Erdélyi János divatlapíró munkásságára. Rájuk nézve l. *Pulszky Ferenc irodalomszemlélete az 1840-es években* (ItK 1985. 437–455.), *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról* (ItK 1986. 507–522.), *A népköltészet szerepe Erdélyi János irodalomszemléletének első korszakában* (ItK 1990. 629–647.) és *Erdélyi János műköltészet-kritikája az 1840-es években* (ItK 1993. 470–500.) című tanulmányaimat.

² E., *Levelek Ottiliához*. Regélő Pesti Divatlap (a továbbiakban: RPDl) 1844. 40. és VAHOT, *Novella-íróink*. Pesti Divatlap (a továbbiakban: PDI) 1844. 123.

³ A szakirodalomból l. TAMÁS Anna, *Az Életképek (1846–1848)*. Bp., 1970. T. ERDÉLYI Ilona, *Magyar Életképek – Életképek (1843–1848)*. In *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp., 1979. 618–630. Uő., *Az Irodalmi Ór*. Uo. 630–640.

⁴ *Irodalmi levelek*. Életképek (a továbbiakban: Ék) 1844. I. 293.

⁵ Cikkei az Életképekben: *Eszmék a magyar verstan átalakításához* (1844. I. 249–259.); *Irodalmi levelek*. I. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai IV. kötete és egyéb kiadásai (uo. 293–296.), II. Vajda Dalhónának negyedik füzetete (uo. 381–383.), III. Horvát István Horvátországról írt könyve (uo. 423–425.), IV–V. Szigligeti drámái (uo. 467–470.), VI. Nagy Ignác vígjátékai (uo. 515–516.).

⁶ *Mi hír Budán?* Ék 1844. II. 688.

Telegdy Kovách László 1845-ben álnéven megjelent bibliográfiai összefoglalása elismerte az elődei által végzett tájékoztatás fontosságát. „A magyar irodalom termékei ismertetésében legtöbb érdeme volt az 'Athenaeum'-nak. Ez egész éven át röviden sokat mondó figyelmeztetéssel a megjelent könyveket előszámlálta; év kezdetén pedig az előbbi év szüleményeit összeállítva, olvasója elébe terjesztette. Elhunytá óta ezt egy hirlap sem teljesíté”.⁷ A könyvészeti összeállítás módjában is szerepe volt azonban a triász szerkesztői felfogásának, ízlésbeli meggyőződésének s a kor irodalmi ellenzékéhez való viszonyának: ennek megítélésében volt a legnagyobb különbség Telegdy Kovách és Frankenburg között.

„Bajzát – írta az első – sokan gyalázták, míg mások magasztalták kritikai lapjaiért. Én ezen sokféle beszéden mosolyogtam, gondolván, hogy minden ritka s hatályos tüneménnyel így szokott a tömeg bajlódni. – Nézetem szerint a kritikai lapok sokat használtak; de az *Athenaeum* még többet, mert szerkesztői, – a legtöbb folyóirat s hirlapnál szokásos haszonleséstől nem vezéreltetvén – mindent elkövettek irodalmunk és ennek egyes bajnokai ezek jó dolgozatai emelése és érdemesítése végett. Hogy néha pártérdek is működött, én mindezt nyugodtan megbocsátom, mert a gyenge emberi nemnek egy tagját sem tudom szenvedélyek és emberi gyöngeségek nélkül képzelni sat. Annyi mindenestre áll, hogy az *Athenaeum* soha olly könyvet nem dicsért meg, melly azt meg nem érdemlette.” Ezen a ponton szállt vitába a fentiekkel a szerkesztői lábjegyzet: „Megengedjük; de – kérem alázsan [!] – hát dicsért-e *minden* munkát, melly azt érdemlette? s gyaláztott-e *mindent*, mi érdemlette? Ez egészen más kérdés. Mert hogy az, a mit dicsért, *csakugyan jó is volt*, még nem állítja azt: hogy nem mellőzött ollyat *hallgatással, mi legalább említést érdemelt volna.*”⁸

A bibliográfia ügyéből így bontakozott ki Bajzaék történeti megítélése. Erdélyi, mint említettük, hangsúlyozta a folyóirat első korszakának íróavató tekintélyét (ami kimondatlanul is a második szakasz kritikája); Frankenburg ennek olykori megtagadásával s a szigorú bírálat elmulasztásával, tehát elfogultsággal és kritikai következetlenséggel vádolta a szerkesztést. A „pártérdek” szó, bocsánatos bűnként, az *Athenaeum*-párti szerző írásában szerepelt, nem úgy, mint majd a „kottéria” 1852-ben, Gyulai Bajza-recenziójában és Frankenburg emlékirataiban.⁹ Az a tekintély tehát, amelyre már többen hivatkoztak, megmutatta a maga tekintélyelvűségének nyomait. Telegdy Kovách és Frankenburg véleménye abban az értelemben is tanulságos, hogy amikor „Csatári” újabb bibliográfiai közleményében azt a fontos megállapítást tette, hogy „nálunk a liberalismus legelső bevallott organuma tudományos folyóirat (az *Athenaeum*) volt”,¹⁰ a szerkesztő ezt nem kérdőjelezte meg, s hallgatása mintegy jóváhagyó egyetértésnek számított, amiben feltehetőleg korábbi, Pesti Hirlap-beli munkálkodása is szerepet játszott.

Az Életképek változó értékítéletei a jelen irodalmáról, alkotóiról és műfajairól nem egy esetben világosan kirajzolódtak. Ennek legtisztább példája Vörösmarty, akinek műveiről a szövegeket gondozó Toldy – tehát az *Athenaeum* felbomlott triászának egyik tagjáról a másik – így nyilatkozott: „E költőnk, ki lyrában és eposban köz-elismerés szerint az első rangot vitta ki magának, először jelenik itt

⁷ CSATÁRY Ottó, *Irodalmunk jelen állapota*. Ék 1845. I. 376.

⁸ Ék 1845. I. 409.

⁹ FRANKENBURG Adolf, *Emlékiratok*. Pest, 1868. II. 18., 32.

¹⁰ CSATÁRY Ottó, *A magyar időszaki irodalom*. Ék 1845. II. 27.

meg teljes, correct s becséhez mért díszű kiadásban.¹¹ A drámaíró a lírikus és az epikus mögött maradt, mert, mint azt Toldy másutt írta, „eposi természetéből a dramában sem birt kivetkőzni”.¹²

A „közelismerés” azonban nem volt ennyire egyértelmű; nem mindenki fogadta el Toldy idézett felfogását, amelyet ennek ellenére többen átvettek és képviseltek. Így például Garay, a „Hirlapi méh” rovat szerzője, aki kétségkívül Vörösmartyra gondolva írta, hogy „a szépirodalom egynemély ágaiban p. o. az épos- és lyrában egy-pár magasabban álló külörodalommal is bátran kiálljuk a versenyt”,¹³ vagy az Életképek névtelen munkatársa: „A jeles szerző, mint tudva van, nemcsak lantos költőink közt vívta ki magának a legszebb koszorút, de kivítta azt különösen a hőskölteményben, melly mezőn ekkor, több derékaktól környezve, de nem fölmulva áll.”¹⁴

Ettől az értékítélettől eltér azok csoportja, akik a költőt elsősorban lírikusnak tartották s így, kimondatlanul, nem eposznak, hanem lírainak tekinthették a drámák alaphangját is. „Vörösmarty hazánk legnagyobb élő költője; s vannak, kivált lyrai darabjai, mellyekben ekkor, az egész magyar költészetben, legmagasban áll. Ezt el kell ismerni minden műbarátnak, habár azon baráti magasztalásban, melly munkái jelen kiadása hirdetésében foglaltatik, teljesen s föltétlenül nem osztoznék is; ő büszkesége marad, mint elsőrendű csillag a magyar költészet egén, a nemzetnek, s művei magas példányai lesznek mindörökre az eredetiség, képzelmi gazdagság, erő és tiszta ősi nyelv apadhatlan s hatalmas forrásának.”¹⁵ Ez a Toldy véleményével szemben tudatos kritikai önállósulást tanúsító kijelentés már egy másik ízlés felismeréseit összegezi. Ez is hierarchikusan szemléli az életművet, s a lírai költészetre való rámutatása éppoly fontos, mint az életmű fő értékeinek megjelölése.

Ezzel az értékeléssel egybevégt az az összkép, amely a lírán belül is a Szózatot emeli ki. „Azon sokoldalúság, mellyet költő tanusit, valóban meglepő. A komoly és szeszélyes lyra emelkedései és játékai, majd a busongó dalmok kedves phantasiái, mellyek egyik lapról a másikra egymást felváltva a legdúsabb lelki és szivbeli élvezetet nyújtják, alig találhatnak fel nemcsak eddigi, bármely magyar költőben, de – mennyire ismerjük – a külföld sem igen tüntet fel olyat, kinek lantja ennyi gazdagság- és erővel ennyi változékonyt párositna. S a mi Vörösmarty lyrájának általános elismert és méltányolt főérdemét teszi, az, hogy minden

¹¹ S[CHÉDEL] F[erenc], *Nemzeti könyvtár* II. Budapesti Híradó, 1844. 93. sz. Dec. 10. 399. és LUKÁCSY Sándor-BALASSA László, *Vörösmarty Mihály*. Bp., 1955. 345.

¹² *Ausgewählte Gedichte von Petöfi. Aus dem Ungarischen übersetzt von Adolf Dux*. Magyar Szépirodalmi Szemle (a továbbiakban: MSzSz) 1847. I. 346. 1839. jan. 21-én Toldy a következőket írta naplójába: „Vörösmarty ismét balladát ajánlott s ismét a tárgy kitűzésével. Én poetai elbeszélést óhajtottam. Én nem tudom, de az szerencsétlenség, hogy sok ember nem bír annyi öntudatra vergődni, hogy csak azt fődözze föl magában, mire termett. Vörösmarty epicus, de e kornak nem kell az eposz, neki tehát az eposzi költeményhez, a verses beszélyhez kellene folyamodnia; ott vég nélkül szöheti tündérképeit, ott leírhat, a miben ereje oly rendkívüli, ott szabad omlást engedhet lyrai elemeinek; s az egyet ő maga nem bírja föltalálni, s makacssága nem engedi, hogy másnak szavára hajtsjon. Míg ő egy drámát ír, mely csak singularitásaiban jó, mely csodákat tehetne ott! S reményltem, hogy ha e nálunk egészen új nemre impulsust adunk, majd visszahat az rá is, a nélkül, hogy észrevenné, de ---- csak ballada!” TOLDY István, *Toldy Ferenc hátrahagyott irataiból*. Budapesti Szemle (a továbbiakban: BpSz) 1879. 19. köt. 115.

¹³ *Hirlapi méh*. Ék 1845. I. 451.

¹⁴ *Könyvismertetés*. Ék 1845. I. 453.

¹⁵ V-y., *Vörösmarty minden munkái*. Ék 1844. II. 484.

húrja tiszta magyar érzést, tiszta nemzeti jellemet rezg.”¹⁶ A kivételes nemzeti költő hazai és nemzetközi összehasonlítást egyaránt megálló képe fogalmazódik meg itt, amely a főhelyre állított líra sokoldalúságában nyeri el biztosítékát; eszerint Vörösmarty is éppúgy magyar, mint Kisfaludy Sándor volt és Petőfi lesz Eötvös értékelésében.¹⁷ Amennyire kategorikus volt az előző idézet, annyi fogékonyságot tanúsít emez, a kötet fő jellemzőit a versek változatosságában s nemcsak önértékükben, hanem egymásra gyakorolt hatásukban találva meg.

Ennek a megállapításnak megvan a maga perspektívája. Petőfi III. *Richard*-bírálatára esztétikai jelentőséget, megkülönböztető eszközt, s így saját költészetére is vonatkoztatható tanulságot talál benne: „S ez a nagyság mértéke a művészetben úgy, mint a költészetben: a sokoldalúság; ezért nagyobb a drámában Shakspeare, mint Molière [!], ezért nagyobb a lyrában Vörösmarty, mint Hugó Victor, ezért nagyobb a színészetben Egressy, mint többi társai. Mig ezek csak egyes hangszer-ek, amazok közül mindenik egy-egy orchesterre.”¹⁸

Erdélyi János abban az időszakban jelentette meg az Irodalmi Őrben terjedelmes tanulmányát,¹⁹ amikor az újabb költők azon sorba írták fel nevüket, „mellyen legfelül ki nem oltható csillagbetűkkel írva ragyog s ragyogni fog örök ideig: Vörösmarty”.²⁰ A nemzet első költőjét bírálni Toldy értelmezésének kétségbevonását és felülbírálását jelentette: Erdélyi új kritikai normák alapján vizsgálta a Nemzeti könyvtárban megjelent kötetben foglaltakat, s azt elemezte, amit mások már jórészt kritika fölötti szépségnek tartottak.

Saját naplójegyzetét – „Mint a tejút az egész égen átvonul, úgy ő a költészet minden nemében”²¹ – felelevenítve értékelte nagyra Vörösmartyt: „ő legmagasb tehetség köztünk mind e mai napig”, de egyúttal azt is kimondta: hogy ő „még eddig nem volt bírálva”.²² Erdélyi elképzelése más volt a nemzeti költőről: ő a népköltészetre alapozta a műköltészetet, s a hagyományra és stúdiumra az eposzt; szerinte a *Zalán futása* nem jellemezte kellő alapossággal hőseit és a nemzetet, s ebből az következett, hogy a nemzeti eposz még mindig nem volt megírva.²³ Ebben a költészetben a képzelet pótolta a tapasztalatot; ez és a szép nyelv – Hegel tanítása szerint a külsőség – eltakarta a magot, az eszmét.²⁴ Ez volt a lényege annak a terjedelmes, de befejezetlenül maradt kritikának, amely a *Szép Ilonka* lélektani ábrázolásában találta meg az „igazi költői művet”,²⁵ s új képet rajzolt Vörösmarty eposzairól, lírájáról, s részben drámáiról is.

¹⁶ N-y., *Mi hír Budán?* Ék 1844. II. 788.

¹⁷ *A dalünnep megnyitó beszéde.* RFDI (Tárca) 1843. I. 739–741.; *Petőfi napjai a magyar irodalomban.* 1842–1849. Egykoru nyomtatványok másaival összeállította ENDRÓDI Sándor. Bp., 1911. 294–295.

¹⁸ PETŐFI, III. *Richard.* Ék 1847. I. 252. *Petőfi Sándor összes művei* (a továbbiakban: PSÖM) V. S. a. r. V. NYILASSY Vilma és KISS József. Bp., 1956. 42.

¹⁹ Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Az Irodalmi Őr.* I. h. 634., 637–8.

²⁰ R[ISKÓ Ignác], *Sárossy Gyulának életrajza.* Ék 1845. II. 308.

²¹ ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp., 1985. 80.

²² *Vörösmarty Mihály minden munkái.* In ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek* (a továbbiakban: ITP). S. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp., 1991. 21.

²³ Uo. 61.

²⁴ Uo. 35., 98.

²⁵ Uo. 32.

(a) A költői tárgy kérdése

Az Életképek egy átmeneti korszak tükre: történetileg és ízlésbelileg különböző felfogások egyidejű jelenlétét mutatja, ami Frankenburg szerkesztésének, így az egymással ellentétes vagy erősen különböző vélemények közlésének is jellemzője.

1843-ban, a Magyar Életképek első számának előszavában Fáy András „zsenge literaturánk” állapotáról szól, amelyben „a magyar, nemzetiségét első megőrzendő kincsének ismervé, érte minden erőt megfeszít”.²⁶ Az irodalmunk fiatalságára vonatkozó jelzót a történeti múltnak és tudatnak az a rövidsége is magyarázza, amely a divatlapok mindegyikét jellemezte. Az irodalom és a nemzetiség kapcsolatát a Magyar Életképek, a Regélő Pesti Divatlaphoz és a Honderűhöz hasonlóan, elsősorban a nőolvasók számára kívánta bizonyítani; az ő meghódításuk célja határozta meg a válogatás szempontjait is.

Fáy András megfogalmazása szerint a női szívre és kedélyre „különösen olly olvasmányok hatnak legcélszerűbben, mik az embert, világot és életet nem utolérhetlen ideálokban, de nem is romlottságaikban, aljasságaikban festik, mik emberi apróbb gyengék mellett költői optimismussal emelik ki az erény diadalát, s bünt büntetlen gázolni nem hagynak, mik a romlatlan szívet minden szócskában tisztelik és a kegyeletek rovására sem mulattatni, sem oktatni nem kívánnak; sőt épen ezeknek nemesítésére irányozvák”; szükséges, hogy az írók „könnyű de gondos hazai nyelven hazai életet fessenek”.²⁷ Ez a program nem kizárólag ilyen művek megírására és összegyűjtésére szólított fel, hanem a nőolvasók ízlését vizsgálva s ahhoz alkalmazkodva szemléleti (ezen belül főleg tárgykritikai) és stílári igényeket összegezett. A hazai tárgy erkölcsi és ábrázolásbeli túlzásainak kerülése a vadromantika kiváltotta ellenérzésnek is kifejezést adott; a „költői optimismus” pártolása az igazságszolgáltatás követelménye mellett a lázadással és a világfájdalommal állt szemben; nem mondott le az illendőség klasszicista hagyományáról, ellenezte a vallás értékeinek kétségbevonását, őrizkedett az alantastól és közérthető nyelvi formákra törekedett.

E meghatározás és Fáy András műszeménye között – Erdélyihez hasonlóan, aki a nővilág igényeként foglalta össze saját regényideálját²⁸ – nem volt számottevő különbség. 1832-ben jelent meg *A Bélteki-ház* című regény; ennek művészet-szemlélete és Batteux s Winckelmann eszményítő ábrázolásmódja, tehát hazai vonatkozásban Kazinczy tanítása között sok a kapcsolat.²⁹ 1846-ban Fáy így foglalta össze véleményét: „Abban általában minden művészetek rokonok, hogy a természetnek, életnek és képzeletnek, csak nemesebb vagy nemesített alakjait válogatják. A tájfestő művész, nem vesz fel szemetdombot [!] festvényébe soha.”³⁰

²⁶ Magyar Életképek (a továbbiakban: MÉk) 1843. I. füzet I–VII.

²⁷ Uo. VI.

²⁸ *Meghasonlott kedély. Regény, írta Kelmény László. [...] Pest 1846. Irodalmi Ór* (a továbbiakban: IÓr) 1845. 9. sz. 89.: „a nővilág [...] regényt akar, a kedélyt édesen tápláló, a szellemi étvágyat nemcsak igénylő, hanem kielégítő, az érzelmeket nemcsak egy huszáros megrohanással felzaklató, hanem hosszasan s épületesebben ringató, s végre megnyugtató, nemcsak egy, bár művészi s érdekes, torzot s töredéket, hanem egészen kidolgozott, bevezett képet adó s a kebelben és elmében maradandóbb benyomást hagyó regényt”.

²⁹ FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.* Bp., 1976. 95.

³⁰ *Apró figyelmeztetések nemzeti színházunk körül.* PDI 1846. 319.

Az ábrázolható tárgyra és az ábrázolás módjára vonatkozó felfogás tehát nem a nőolvasók kedvéért tett engedmény, hanem az író szemléletének kifejezése volt, amelyet Henszlmann és Erdélyi egyaránt bírált.

Az *Előszó* olyan mércét állított fel, amelyet Garay is tiszteletben tartott, s amikor nem igazodott hozzá, felsorolta annak okait. Az *obsitos* címét lábjegyzetben magyarázta: „Bocsánatot kérek a szóért; egy kissé nagyon is közéleti [mindennapi], de éppen mivel annyira az, gondoltam megtarthatónak, sőt megtartandónak ott, hol életet, még pedig élesen kijelent közéletet festek legalább addig, míg reá alkalmasb szónk leszen, mint az *elbocsátott*, *hazavéniült* stb. hasonló szavaink, de kérek obsitosomnak a szövegben előforduló némely saját szavaiért is, mert emberemet annyira az életből vettem, hogy a kidolgozásban alig van egyéb érdemem, mint hogy azt rimekbe foglaltam, a mi *poezis* a történetben van, az bizony nem az enyim, de egészen obsitosom érdeme.”³¹ Ez a bocsánatkérés elsősorban az előző írójához és a női olvasókhöz szólhatott, hiszen a szerző megítélése szerint a mű eltért a megengedett stiláris normáktól. Ha nem tudnánk, hogy élő mintája volt a költőnek, azt hihetnénk, hogy naiv formulával háritotta át a felelősséget hősére; így viszont azt kell tudomásul vennünk, hogy a mű dokumentatív jellegét hangsúlyozta a fikció ellenében, hiszen ez a kor ritkán különböztette meg a költőt az elbeszélő személytől s a fiktív elbeszélést a valóban megtörténttől. Garay kritikusként és nyelverteremtőként is szemlélte művét, s elébe ment a Dardanus álnéven publikáló Pompéry János felháborodásának, aki az *Életképek* első évfolyamában kifogásolta „Az angyalát” botrányosnak és káromlásnak minősített felkiáltását,³² s akkori szerkesztőtársa, Erdélyi visszaemlékezésének, amely egy évtizeddel később fedte meg, enyhébb hangon, de ugyanazért.³³

Az akkor már archaikus, Batteux neoklasszicizmusához kapcsolódó és Fáy András által is közvetített elmélet Beély (Briedl) Fidél³⁴ *Aestheticaí levelek* című sorozatában mutatkozott meg a legerjedelmesebben. Eszerint a művésznek „a tárgy- s anyagot illetőleg, soha más választania nem szabad, mint szoros értelemben *aestheticaí*”,³⁵ ez a tétel Winckelmann tanításával együtt része volt annak a hagyománynak, amellyel szemben Henszlmann és Erdélyi az évtized elején fellépett; ezt a normát kérték sokan számon Petőfi költészetén. Erdélyi Vörösmarty-tanulmánya, amely az Irodalmi Órban jelent meg s a Magyar Szépirodalmi Szemlében közzétett *Egyéni és eszményi* egyik előzménye volt, 1846-ban Batteux követőit cáfolta: „midőn a szép természetet vallják, ugyanakkor vallomást tesznek rut vagy *nem szép* természetéről is hallgatólag”.³⁶ Ugyanő 1847-ben az *Életképeket* bírálva hibaként róta fel azt, hogy „mikor az Irodalmi Ór legújabb *aestheticaí* nézetek nyomán járt, a fő lapban Beély Fidél még mindig Batteux szép

³¹ MÉk 1843. IV. füzet 1.

³² Ék 1844. II. 783.

³³ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* ERDÉLYI János, ITP 210.

³⁴ Fenyő István hívja fel arra a figyelmet, hogy BRIEDL Fidél 1839-ben a Tudománytárban *Szépízlleti rokonságok* címmel W. T. KRUG nyomán esztétikai kompilációt tett közzé, s hogy ugyanott 1842-ben *Az esztétikai lángész (Zseni)* című tanulmányában Hegel esztétikájából közöl fordításokat, a szerző nevének megemlítése nélkül. FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842.* Bp., 1990. 42.

³⁵ BEÉLY Fidél, *Aestheticaí levelek. IV. A művészet és terményeinek alaphélyegei.* Ék 1844. II. 299.

³⁶ ERDÉLYI János, ITP 91. és 567.

természetutánzását magyarázgatta”:³⁷ a Magyar Szépirodalmi Szemle szerkesztője az elvszerűséget és rendszerességet kérte számon a divatlapon.

Beély előadásai meg is fogalmazták azt, amit Henszlmann és Erdélyi s nyomukban egyre többen már elavultnak tartottak: „a természet roppant országában számtalan eltakarnia, rút s undorító tárgy létezik; ezeket a művészetnek inkább szorgosan eltakarnia vagy legalább eszélyesen elfátyoloznia, mintsem nyilvánítania kell”.³⁸ Az egyéni és jellemzetes ábrázolás törekvéseit be nem fogadó ízlés esztétikai alapjairól van szó: „a szépizlés és szelid művészetek egész egyetemének főadata: hogy bennünket a tárgyak rutsága-, a cselekvények undoksága- s a tények bármely erkölcstelenségétől hathatósan elvonjanak, és a valódi szépség különféle nemesebb kéjei s finomabb gyönyöreie s élvezetei által jóra gerjessenek és ösztönözzenek”.³⁹

Császár Ferenc, aki 1844-ben – minden bizonnyal szerkesztői felkérésre – *Leles honleányok!* címmel az Életképek első cikkét írta,⁴⁰ ugyanezt a kritikai normát érvényesítette Petőfi-bírálatában. Metaforái, amely szerint „A költői borostyán [...] nem növekszik sem bojtortján-, sem gyalogfenyű-bokrokon” s „a dudva árt magának a rőzsának is”, a Batteux-féle esztétikai és nem esztétikai tárgynak felelnek meg; „a festész nem viszi át képeit az életből vászonra egész mezitlenségökben” tiltása Beély Fidél és Fáy András szemléleti korlátozásait alkalmazza.⁴¹ 12. aláírással Erdélyi azonban az új ízlés nevében vonta kétségbe Császár megkülönböztetésének jogosságát: „Igenis! a költészet s költői borostyán nemcsak cédrusokon, hanem gyalogfenyű-bokrokon is terem”;⁴² természetes, hogy a két különböző szemléletből különböző értékítélet is született. Mindkét cikk az Irodalmi Őrben jelent meg, azt igazolva, hogy Frankenburg elvi és gyakorlati szempontból egyaránt megengedte az egymásnak ellentmondó felfogásokat, azonban ez már az egyénítő ábrázolás pártolásának fokozatos térnyerését tanúsította.

A neoklasszicista hagyományokhoz mereven, de következetesen ragaszkodó Császár Ferencet nemcsak Petőfi népiessége, hanem – azzal összhangban – a népszínmű sikerei is tiltakozásra késztették: „Ki itt egyedül a közönség elhatalmazott ízlését veszi iránytűül, s tárgya megválasztása- és kezelésével egészen »hallgatói körébe száll alá,« az műbecsű dolgozatot soha, vagy csak igen ritkán nyújthat.”⁴³ Nem engedhető meg tehát, hogy bármely tárgyról mű szülessen; magában a tárgyban is kell valami felemelőnek lenni. Császár szerint enélkül nincsen esztétikai érték, a bizonytalanul betoldott „vagy csak igen ritkán” azonban jelez egyfajta készséget a szabály alóli kivétel elismerésére is.

Ez a gondolat egyben a művészi tárgyak hierarchiáját is jelenti. „Sujánszky szende, szerény lantja [...] Vallást és Hazát zeng; két tárgyat, melyeknél fölségesb,

³⁷ *A három divatlapról.* MSzSz 1847. I. 129. Vö. Jókai Mór *összes művei. Cikkek és beszédek* (a továbbiakban: JMÓM CB) I. Összeáll. és s. a. r. SZEKERES László. Bp., 1965. 649.

³⁸ BEÉLY FIDÉL, *Aestheticai levelek. IX. Természet utánzása.* Ék 1844. II. 359.

³⁹ BEÉLY FIDÉL, *Aestheticai levelek. VI. A szépizlés és szelid művészetek végcélja.* Ék 1844. II. 822.

⁴⁰ Frankenburg emlékiratai ezt már – az eltelt több mint két évtized időbeli távolságából következőleg is – így elevenítik fel: „Az első fűzet bevezetését, 'leles honleányinkhoz' Császár Ferenc írta az ő szokott, sok szóval keveset mondó modorában. [...] Már ennél cifrábbat még anynyi megerőltetéssel sem lehetett volna mondani!” FRANKENBURG Adolf, *i. m.* II. 160–161.

⁴¹ ENDRÓDI Sándor, *i. m.* 113–4., 119.

⁴² Uo. 174.

⁴³ *Gondolat-törödékek a divatos magyar népszínművekről.* Ék 1844. I. 434–5.

magasztosb, szentebb ember- és polgárra nézve nem lehet”.⁴⁴ Császár Ferenc a kor két legfőbb, megkérdőjelezhetetlen értékét állította a csúcsra, melyek jelenléte, mint ez esetben is, ellensúlyozhatja a feldolgozás eufemisztikusan megfogalmazott hiányait. Közülük az elsőről ritkább születtek nagy művek, mint azt Toldy és Erdélyi bírálatai kimondták, viszont ha a kritika az axióma megtámadását észlelte, az érték védelmét tekintette kötelességének.

Mint a Pesti Divatlapban Erdélyi, az Életképekben Vas Andor (azaz Hazucha) fejtette ki érveit Czakó *Leonájával* szemben. „A ki nagy tárgyak felől elmélkedik, nagyokat botolhatik; de azért nem következik, hogy igen nagy, igen fontos, a legóriásibb tárgyak körül is ne lehessen igen kisszerű, igen apró, s a legpygmaeusabb botlásokra tántorodni. S véleményem szerint, illy igen nagy tárgy körül illy igen kisszerű botlás a jelen tragoedia...” A dráma minősége eszerint attól függ, hogy a tárgy megkapta-e a hozzá méltó ábrázolást; a Vas Andor által választott kisszerűség vádjá magában hordja az esztétikai ítéletet is. A kiemelten fontos tárgy bemutatása tehát bírálhatatlanságából következően szakrális kell hogy legyen. Erdélyi bölcselmi, vallási és költői szempontból mutatta ki a darab gyengeségeit; az Életképek kritikusa – mint Toldy a tanköltészetéről szólva – tárgykritikai korlátot állított bölcsélet és művészet közé, sőt az elsőtől a kritikát is elkülönítette: „a drámai ember szintugy lehet mindenféle hitű s gondolkodásu, mint az élet embere; s ha a költő feladatául tüzi ki, valamely bölcséleti rendszer elsőségét akarni megmutatni a másik felett, a critica őt e tévesztett úton annál kevésbbé követheti, mert sem annak, a mi szépművészeti termény, sem annak, a mi szépművészeti értekezés, nem lehet bölcséleti rendszerek feletti vitatkozássá lennie.”⁴⁵ A művészet tehát nem lehet eszköz, legalábbis akkor nem, amikor a keresztyénség értékeinek megkérdőjelezéséről van szó. Pontosabban: a kor irodalomszemlélete arra törekedett, hogy megfossza a vallásos költészetet eszköz-jellegétől és művészetté emelje, de ellenállt annak, hogy a kritika e kiemelt tárgy leszállításának s a kiemelés kétségbevonásának eszköze legyen. Nem volt elegendő a – Z – jegyű bíráló Czakó darabját védő hozzászólása: „Nem akará költő a keresztyén hit romjain felépíteni a természetit, hanem annak számtalan fonák-ságait napfényre hozni emez által.”⁴⁶ Kivált a *haza* esetében azonban, s leginkább akkor, ha – Telegdy Kovách szerint – az olvasók többsége nem érti meg „a tárgyat száraz elméleti előadásból [...], csábos, édesgető s kézzel fogható labdacokban kell feladni az oktatásokat”. Azokhoz a regényekhez kell tehát folyamodni, „mellyek kiszabott irányzattal bizonyos korszerű elvek és tanok testesítve való megértése és foganatosítása végett írvák”. Adjanak ezért a hírlapok is regényt, „de olyanokat, melyek az állodalmi és társulati eszmék s javítások minél élénkebben való felfogatása s elfogadtatása végett jól készítvék”.⁴⁷

Frankenburg is támogatta ezt a javaslatot: „adjanak regényeket politikai lapjaink, de irányregényeket, a lapok céljával, jellemével egyezőket, s ez eljárásunknak bizonyosan kettős hasznukat veendik: nagyobb közönség előtt és hatályosabban fognak elterjedni azon tanok, melyeket ez uton is terjeszteni célszerűnek vélnék”.⁴⁸ Egyazon gondolat tehát kétféleképpen juthat el az olvasóhoz: fogalmi

⁴⁴ CSÁSZÁR, *Sujánszky Antal vallási és hazafiúi költeményei*. Ék 1844. I. 517.

⁴⁵ Ék 1846. II. 248.

⁴⁶ Ék 1846. II. 353.

⁴⁷ CSATÁRY Ottó, *A magyar időszaki irodalom*. Ék 1845. II. 56.

⁴⁸ Uo. 57.

nyelven és – a lapok jellege szerint különböző – „labdacokban”, de nem lázító, hanem oktató célzattal. Erdélyi regényfelfogása is közel áll a Telegdyéhez: „Semmire sincs nagyobb szükségünk, mint edelhető regényekre. [...] Ez uton lehet legkönnyebben, legédesb alakban adni be az életbölcsest, egészséges világ nézet, nemzeti érzelem adagait”.⁴⁹

Kelmenfy László (Hazucha), akinek regényéről ez a megjegyzés elhangzott, mint kritikus is magáévá tette, sőt továbbfejlesztette a regény ilyen elképzelését. *A falu jegyzője* az ő számára – „egy nyolc kötetből álló vezércikk a mostani 'Pesti hírlap' elvei szerint, mely midőn a jelen körülményekbeni szomorú állásunkat terjeszti elő, közvetve a centralisatio tanának szerez tanítványokat”. Ez az állásfoglalás, amely Frankenburg javaslatát is magába foglalta, meghajolt a regényíró kitűzött célja előtt: „a létező hibák orvoslása” számára mindennél előbbrevaló. „S midőn író illy célt tűz ki magának, ott az önző szépműtan követeléseinek el kell hallgatni, ha hibákat mutathatna is fel; mert itt nem a költőt tekintjük, ha valjon nyujt-e szebbnél szebb virágokat s kötözé-e minél szebb bokrétába azokat; itt az író áll előttünk, az ember, ki használni akar, ki a jót – ha nem az adható legszebb is – emberbaráti szeretettel adja feleinek, hogy vegyék be és gyógyuljanak.”⁵⁰ Ez az értékelés már erősen eltér Erdélyi nézeteitől, aki *A falu jegyzője* két másik bírálójával, Pulszkyval és Henszlmannel együtt sohasem rendelte alá a *prodesse* követelményének a *delactare* szempontjait; őket nem az „önző”, hanem az önelvű esztétika vonzotta, bár az eszköz-funkció ennek ellenére a kor hazai irodalmának jellemző jegyeihez tartozott. Kelmenfy ellenben az esztétikai hibákat a kimutatott reális hibákhoz, a virágot az orvossághoz, a szépséget a hasznossághoz és a jóságához, a költőt az emberhez viszonyította. Ami korábbi példánkban „labdac” és „legédesb” gyógyszer volt, a kifejtés logikája szerint itt nem ízével, hanem a beadás módjával és céljával hatott.

A szépirodalom és irodalom közötti különös átmenetről van szó Kelmenfy felfogásában, hiszen „irányregényeknél soha sem állhatunk elő pusztán szépműtani követelésekkel, szintolly kevéssé, valamint nem, ha valakinek statusgazdasági, büntetőtörvényi, börtön-rendszeri s bármely efféle tárgy munkáját olvassuk”. Függetlenül attól, hogy tudomány vagy költészet, a mű tárgya meghatározhatja hovatartozását: az, hogy Eötvös regénye a narrációba szőtt értekezéseiével és cselekményével kapcsolódik az igazságszolgáltatáshoz, elegendő alap arra, hogy csak a minden írásműre vonatkozható követelményeket kérhessük rajta számon, „mert emberi kedélyhez semmi a világon nincs olly közel, semmi rá olly biztos benyomást nem gyakorol, mint a szép”. Az irányregény viszont alsóbbrendű, mint a „tisza költészet”, s a regényíró tévedt azt állítva, hogy „a költészet, ha a kor érdekeitől különválik, akkor nem nemesítné az érzelmeiket”: vannak az emberiségnek kortól független érdekei, amelyekkel az ő- és újkor számos, az irányműveknél értékesebb remeke foglalkozik.⁵¹

Jánosi Bélától tudjuk, hogy Purgstaller József kegyesrendi papnak, a hittudomány és bölcsészet tanárának és az Életképek egyik munkatársának *A szépműtan*

⁴⁹ *Meghasonlott kedély. Regény, írta Kelmenfy László. [...] Pest, 1846. I. Ö. 1845. 96.*

⁵⁰ KELMENFY László, *A falu jegyzője*. I. Ö. 1846. I. 97-8.

⁵¹ Uo. 98.

vázlata című tankönyve (Buda, 1844) Henszlmann felfogására épült.⁵² A *Párhuzam* 1841-ben jelent meg; a Regélő Pesti Divatlap bírálatai már a következő évtől, az oktatás pedig újabb két év elteltével népszerűsíthette tanítását, feltűnően gyors folyamat egymást követő fokozataiként. A tankönyv előszava 1843 nyarán kelt Vácott, s benne a szerző megjelölte célját, forrását és annak lényegét, „a jellemesnek, elevennek és célirányosnak anyagához alkalmazott előadását. E szaktudós-nak nézetei valóban újak, javaslata nemzeti szellemű, melly képes nem csak jobb irányt adni a művészetnek, hanem magyar művészetet is alapítani.”⁵³ Mint Pulszky, Purgstaller sem fogadta el azt, hogy Henszlmann a ‘szép’ helyett a ‘művészeti’ terminust ajánlotta; munkájának két része közül „az első a szépnek, a második a művészetnek elméletét adja”.⁵⁴ Hivatkozott a „tárgyilagos, alanyi és nemzeti jellemzetes” felfogására: „E jellemzetről jelesen értekezett Henszlmann úr »Párhuzam« című munkájában”,⁵⁵ akihez hasonlóan ő is ellenkezett a természet utánzása és nemesítő eszményítése ellen,⁵⁶ s elfogadta és hirdette a tárgykritikai szabadság, általában az egyénítő ábrázolás egyik fő alapelvét: „Midőn a művészetnek föladatát a szép műveknek teremtésében helyezzük, az által a művészeti előadásnak tárgyait meg nem határozzuk, gyakorlatát szűk határok közé nem szorítjuk, a rútnek ábrázolását ki nem zárjuk, mert az előadás szép vagyis művészeti lehet, ámbár tárgya rút.”⁵⁷ Elmondható tehát, hogy amikor az *Egyéni és eszményi* megjelent 1847-ben a Magyar Szépirodalmi Szemlében, többen már olvasmányaik, sőt iskolai emlékeik rendszerezését üdvözölhették a korszak szintézisében.

Purgstaller *Szépművészeti balnézet* című írásában azokkal szállt szembe, akik „a szépművészeti foglalkodást unalmat üző játéknak és időtöltésnek, célját haszontalan, sőt kártékony gyönyörködtetésnek gyalázzák”; szerintük „A gyakorlati élet körében minden dolog csak annyiban érdekes, becses, jó, a mennyiben hasznos”.⁵⁸ Az utilitarizmus felfogásának bírálója nem jutott, nem is juthatott el Gautier híres „tout ce qui est utile est laid” ítéletéig – amely a szépség haszontalanságának elvét megfordítva minden hasznosat csúnyának talált –, annak esztétikai alapjaihoz viszont igen: „A szépművészet [...] nem gondolván a való élet céljaival és a hasznossággal, minden tárgyat, állapotot, cselekvést öncélnak tekint, azaz: olyan-nak, minek belső, önálló becse van, s mi minden külső cél nélkül egyedül tökélyes alakjáért tetszik.”⁵⁹

Ez a szemlélet szoros kapcsolatban áll Henszlmann és Erdélyi törekvéseivel. Az ábrázolandó tárgy kiválasztása a hasznosság elvétől függetlenül, ugyanakkor Beély Fidél felfogásával ellenkező módon, tehát nem Batteux, hanem Kant

⁵² JÁNOSI Béla, *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*. BpSz 159. köt. 1914. 26–65., 46. – Arany János *Széptani jegyzetek* című munkájának jegyzetei közt ezt olvashatjuk: „Eleinte Purgstaller József: *Szépészet vagy Aesthetica elemző módszer szerint* című tankönyvét használta (a gimnázium idézett Tudósítványában: »A szépészet elemei. Purgstaller nyomán, de példákkal bőven felvilágosítva«). A[rany] példánya bejegyzéseivel és rövidítéseivel megvan a nagyszalontai Arany-szobában.” (*Arany János összes művei* (a továbbiakban AJÖM X. S. a. r. KERESZTURY Mária. Bp., 1962. 1962. 631–632.)) Henszlmann tehát – legalábbis közvetve – hatott Arany Jánosra is.

⁵³ Előszó. PURGSTALLER József, *A szépműtan vázlatja*. Buda, 1844. II.

⁵⁴ Uo. 3–4.

⁵⁵ Uo. 11–12.

⁵⁶ Uo. 41–42.

⁵⁷ Uo. 43.

⁵⁸ Ék 1846. I. 673.

⁵⁹ Uo.

esztétikája alapján történik. „Az elgyöngült érzéket és lankadt szellemet a játék érdekli: ezen elmejátékot olly tárgyak szemlélése éleszti, mikhez semmi külső érdeket nem kötünk, s miket egyedül alakjokért, azaz: szépségökért kedvelünk meg. És ez alapja azon érdektelen kedvtelésnek, mit a tárgyak szépsége fakaszt kedélyünkben.”⁶⁰ Azonban – s ez már a *Párhuzam* felé való közeledés – „nincs a szépművekről egyetemileg érvényes ítélet”; „ha a való élet irányától elfordulunk, úgy annak megítélését, mi magában becses, tőkélyes, azaz: szép, a szemlélő egyénre bízunk, s alanyi hangulatától tettük függővé”.⁶¹

A művészet nem közvetlenül, hanem közvetve kapcsolódik külső, így társadalmi célokhoz is (ilyen a nemzetiség emelése); az irányköltészet tehát nem része Purgstaller művészetfelfogásának, s ez újabb kapcsolatot teremt Henszlmann munkásságával (az Irodalmi Őrben megjelent Eötvös-bírálattal és a *Mit tartunk az irányköltészetről* című, a Magyar Szépirodalmi Szemlében közölt tanulmánnyal) s Pulszky és Erdélyi nézeteivel. Fontos azonban, hogy a szépségnek vannak tárgyilagossá ismérvei: ha az alak „jelentékeny tárgyat, kitűnő jellemet, életet szemléltet, mi a szemlélő eszes lényt meghatja”; ezt pedig a görög klasszicizmus és a reneszánsz illusztrálják.⁶² Ez az értékrend, amelynek csúcsán a klasszicizmus áll, különbözik a Henszlmannétól és Hegel esztétikájával rokon, éppúgy, mint az „alak és tartalom közti őszhangzás”, amely „lényeges tulajdonsága mind a természeti, mind a művészeti szépnek”, és a szépművészet ilyen meghatározása: „az eszméknek ábrázolása érzéki képekben”.⁶³

(b) A műfajok megítélése

Az Életképek szerkesztője szerint Czuczor Gergely versei „Elsőrendű költőink egyikétől” valók, „ki »népdal« költeményeiben majdnem utolérhetlen.”⁶⁴ Ez a Petőfi első kötetének megjelenése előtti megállapítás fontos mind a költő, mind pedig a műfaj kiemelése szempontjából, azonban nem sokkal később a következőképpen módosult egy másik bíráló értékelésében: ő „költőink egyik legelesbike” [...]. Ki ne ismerné költőnk lelkes eposait [...]? Ki ne ismerné a tarka változatu s mégis mindig magyar népdalok nagy számát, mellyek költőnk kobozhurjain felhangzottak? és ama számos balladákat, legendákat, ódákat, mellyek mindenkorra diszei s gyöngyei maradnak a magyar irodalomnak.”⁶⁵ A két elismerés közötti különbség hasonlít a Vörösmartyra vonatkozóakra, s nemcsak az érdem, hanem az irodalmi műfajok különböző funkciója is mögötte áll: a második kommentár az eposzt említi elsőként, megteremtve hozzá a történeti költő szerepét is.

Ismeretes, hogy a *Népdalok és mondák* első kötete, amely Erdélyi szándéka szerint elsősorban a történeti epika emlékeit kívánta összegyűjteni, nagy népszerűsége miatt az Életképekben megjelent levél jól tükrözte ezt a fogadtatást: „Én nem hiszem, hogy szegény irodalmunkban volna most termék, melly általánosabban hatna a magyarra, mint ép e gyűjtemény.” Azonban az általános elismerés mellett a gyűjtés és az összeállítás első kritikái is elhangzottak: „a szerk.

⁶⁰ Uo. 674.

⁶¹ Uo. 675.

⁶² Uo. 676.

⁶³ Uo. 677–8.

⁶⁴ Lábjegyzet Czuczor *Népdalok* címen megjelent verseihez. Ék 1844. I. 373.

⁶⁵ Czuczor Gergely. Ék 1844. II. 613.

olly dalokat is vett fel, mellyeket szigorun véve nem lehet népdaloknak mondani; ilyenek a szent énekek"; „minden dal után nincs megnevezve a vidék, mellyből beküldetett”.⁶⁶ E két utóbbi észrevételt Szathmáry Károly is megtette, aki a szövegközlés módját bírálva azt kifogásolta, hogy a gyűjteményben nem az összeragyújtott, hanem az átdolgozott szövegek találhatók. A bíráló ezt nem a szerkesztő Erdélyinek, hanem a gyűjtők önkényének tulajdonította; „sokkal jobb lenne tán mégis azokat, valahány alakban beküldetnek, annyiféleképp közölni: mint a többféle beküldést egygyé olvasztani össze” s „ajánlandó volna a tájbeszéd-módnak szoros megtartása is”.⁶⁷

Az Életképekben szereplő észrevételektől a Pesti Divatlapba író Szeverin-Dobrossy megjegyzései két szempontból különböztek. Ő egyrészt megvédte a gyűjteményt azok ellen, akik szerint a népdalok közlése az illem elleni vétség lett volna: „korántsem osztozom azok véleményében, kik Erdélyit tapintatlansággal vádolják azért, mert állításuk szerint, több szeméremsertő helyet ki nem hagyott e munkából”,⁶⁸ másrészt értékítéletet is mondott a szövegekről: „De ki győzné szerelmi népdalaink minden szépségét felhozni, kiemelni, mellyek egy kis simitással a legelső rangu költők műveit is méltán diszithetnék”.⁶⁹ Ezt az apológiát az a meggyőződés magyarázza, hogy a klasszicista hagyomány illendőség-tanát nem lehet a népköltészetre – mint Petőfi verseire sem – vonatkoztatni. Esztétikai szempontból viszont az ő felfogását is az jellemzi, hogy még a legszebb népdalokat is alárendeli a műköltészet élvonalának, s tökéletesítésre szorulóknak ítéli a szövegeket.

A *népiesség* szó jelentészavarait tisztázandó, Frankenburg megkísérelte meghatározni a népregét: „Sokan, ha a néptől kölcsönzik is a tárgyat, azt annyi hűhóval adják, annyi dagályos cafrangokkal sallangozzák be, hogy ha a jámbor pásztor-ember, ki nagyapjától tanulta a regét s kitől a feldolgozó hallotta, elolvasná, egy szót sem értene az egészből. – Mert főkellékei a talpraesett népregének ezek: a) Hogy a nép ajkáról vétessék. b) Helyhez legyen kötve, például: Kisfaludy Károly 'Bandi'-ja, és c) Népszerűleg dolgoztassék ki.”⁷⁰ E szerint a szemlélet szerint – mint Erdélyi esetében – a nép nem csak tárgya, hanem befogadója is a népies irodalomnak. Nem sokkal később a Pesti Divatlap egy névtelen bírálója ezeket a követelményeket kérte számon Lisznyay *Toldy Miklós sujtása* című, a Honderüben megjelent balladáján: „e népmondából vett tárgy, nem népi nyelven van szerkesztve, és így a néptől nem értethetik”; ezt a normát azzal egészítette ki, hogy „egy költemény a népies nyelven kívül, népies mértéken is legyen írva, hogy az a nép közt egyik ajakról a másikra mehessen át”,⁷¹ tehát felvetette a tárgytól és nyelvtől elválaszthatatlan versforma kérdését.

„A ballada egészen objectiv költemény, objectivusabb a hőskölteménynél is, s minél kevesebb lyrai elemmel, annál több drámai plasticával, eleven gyorsmenettel s főképp egyszerűséggel birjon.”⁷² Garaynak ez a meghatározása sokat köszön Erdélyinek, aki a statikus leírást ellenezte, s aki szerint a ballada „sebesebb

⁶⁶ BÄNFAY, Bécsi levelek M-yhoz. I. Ék 1846. I. 601.

⁶⁷ SZATHMÁRY Károly, *Magyar népköltészeti gyűjtemény*. IÖr 1846. II. 34–6.

⁶⁸ SZEVERIN, *Irodalmi levelek Constanziához*. PDI 1846. 333.

⁶⁹ PDI 1846. 354.

⁷⁰ Lábjegyzet Tompa *Sülyedés* című népregéjéhez. Ék 1845. I. 668.

⁷¹ PDI 1845. II. 662.

⁷² Hirlapi méh. Ék 1845. I. 418.

menetelű, mint maga a dráma”;⁷³ kihatott viszont szerkesztőtársa Vörösmarty-tanulmányának felfogására, amely túlságosan lírainak találta az ebbe a kategóriába tartozó verseket: erről, javasolta Erdélyi, „a történeti elem uralkodása” kedvéért le kell mondani,⁷⁴ mintegy hozzájárulva a verstípus kialakulásához. A műfaj kritériumainak tisztázása (amely Greguss Ágost balladatudatásainak előtörténetéhez tartozik) a *Népdalok és mondák* anyagának szerkesztése idejéből való: elmondható tehát, hogy ez lehetett a kiválasztás fő szempontja az abban szereplő népballadák esetében is.

A népköltészet gyűjtése, megjelentetése és a műköltészetre való hatása korántsem zárta ki a klasszicista hagyomány továbbélését. Boileau *Art poétique*-ja 1843-ban jelent meg Erdélyi János fordításában, aki a *Népdalok és mondák* három kötetét szerkesztette, s mindazok, akik ennek gyűjtésében résztvettek, Horatius poétikáján nőttek fel. A Kisfaludy-társaság „által megindított 'széptani remek írók' című gyűjtemény 1-ő kötetében foglaltatik: Aristoteles könyve a 'költészet'-ről, Hunfalvi Páltól fordítva; Horatius 'epistolái a Pizák'-hoz; Longinus értekezése a fenségesről stb.; a II-ik kötet Aristoteles 'Rhetoricájá'-t Kis Jánostól; Pythagoras 'aranymondatai'-t, Isocrates négy beszédét stb. adja sikerült fordításban”.⁷⁵

A klasszicizmus elméletíróinak közvetlen hatása is érzékelhető az 1840-es évek kritikáiban. Császár Ferenc költeményeinek az Irodalmi Őrben megjelent bírálata előbb a lírai műfajokat határozta meg, majd ezekhez viszonyította a vizsgált verseket. Az ódát így definiálta: „Ha szépízlést s erkölcsöt nem sértő tárgy, ennek a legérdekesebb oldalról fölfogása, nemes és magasztos eszméssel világított, szenvedélyes vagy szenvedélytől megtisztult kebelhangon előadása, egyszerű teljes nyelv, nem üres szópompa, kerekded egészlet alkotó, nem zilált, bevégtetlen, tehát iránytalan gondolatok emelkedése az, mit széptanilag odai [!] kelléknek nevezünk”. Az elégiáról szólva a *L'Art poétique* II. énekéből idézett; ez képezte a mércét, de ilyen bevezetéssel: „Ha e sorok értelme, mint az elegia kellékeire vonatkozó rövid, de jelentékeny szabály költészetünkben is elfogadható [...]”.⁷⁶ A recenzens feltételes móddal élt, s ezt feltehetőleg a klasszicista lírai műfajok meghatározásának változatlan érvényessége körüli, érthető bizonytalanság okozta: az a különbség, amely a preskriptív követelményekhez alkalmazkodó hagyományos és az azokat vegyítő, azoktól eltérő vagy azokat cáfoló új költészet között létegett. (Ezt az eltérést észlelte a Byront fordító Arany János is: „ez oda – vagy elegico-oda [!] – vagy micsoda, igen szép”.⁷⁷

Boileau hazai népszerűsítésének, mint tudjuk, Erdélyi volt egyik reformkori kezdeményezője. Ember Pál álneven a Regélő Pesti Divatlapban szállt síkra az operaelőadások világosan érthető éneklése mellett az „Aimez donc la raison” érvelésével,⁷⁸ s a *Magyar Életképek* egyik első számáról írva ismét a *L'Art poétique* stílusnormáit idézte: „Általában az a panasz, hogy a nyelvre igen kevés a figyelem irodalmunkban, s ez annál károsabb, mennél előbb kötelesség írónak a nyelv. Soyez simple avec art, Sublime sans orgueil, agréable sans fard.”⁷⁹ Az új művészet

⁷³ BENICZEY Gusztáv álneven: *Szívárvány. A miskolci tüzvész emlékeül. Szerkeszté Halász József. 1844.* RPDI 1844. 78.

⁷⁴ Vörösmarty Mihály minden munkái. ERDÉLYI János, ITP 27.

⁷⁵ CSATÁRY Ottó, *A magyar irodalom 1846-ik évi termékei.* Ék 1847. I. 245.

⁷⁶ B. Gy. [BULYOVSKY Gyula?], *Császár Ferenc költeményei.* IÖr 1846. I. 171.

⁷⁷ Levele Szilágyi Istvánnak, 1845. dec. 4. *AJÖM* XV. S. a. r. SÁFRÁN Györgyi. Bp., 1975. 24.

⁷⁸ *Rossini: Othello.* RPDI Tárca 1842. II. 667.

⁷⁹ RPDI 1843. I. 438.

szükségképpen módosította a klasszicista esztétikához való viszonyt, de nem törölte el azok irányadó tekintélyét.

A Kelmenfy László és Vas Andor álneven író Hazucha Ferenc Hirlapi ór című rovatának egyik megállapítása szerint ahogy a költészetben Vörösmarty, a regényírásban Jósika a legelismertebb.⁸⁰ Az évtized közepének bírálatai megerősítik ezt: „Ha Jósikánk nem volna, regényirodalmunk egészen parlagon heverne; most ő e meddsőséget, utóbbi időben termékenyebbnek mutatkozó tollával, némileg enyhíti. Valjon ifjabb íróink közt, kiket meglehetősen tehetséggel látunk munkálkodni a beszélyi mezőn, nem válik, nem válhatik-e már, ki megkísértse, regénynyel lépni fel?”⁸¹ A kritika kezdeményezése nemcsak a hiány pótlására, hanem ennek módjára is vonatkozott, bár Szeverinnek (azaz Dobrossynak) a Pesti Divatlapban kifejtett kívánsága eltért az idézett felszólítástól: szerinte Kuthy csak novellákat, Jósika pedig történeti regényeket írjon, mert „Egy kettőt kivéve, alig van magyar író, ki körén túl ne lépne, s idegen mezőbe ne vágná sarlaját.”⁸² Telegdy Kovách László (Csatáry Ottó álneven) ez utóbbihoz hasonlóan nyilatkozott: Kelmenfy László (azaz Hazucha) beszélyeit említve fájlalta azt, hogy „méltó ösvényéről” – tehát a regényírásról – letért,⁸³ s Eöttevényi Nagy Ferenc is ezt a tanácsot adta: „sokféle pályára ne csapj által, véelve, hogy több pályán tündökölni nagyobb dicsőség; – ha többfelé szakítod erődet, mindenütt gyenge léssz”.⁸⁴

Kemény Zsigmond 1845. március 15-én Jósikának írt levelében hevesen bírálta Vahot véleményét: „minden szava – mit rólad ir – külön bárgyuság. Munkáid az ő törpe eszének látkörén, személyed rágalmozásain felül vannak. Nevetséges volt éppen akkor állítani, hogy felhagytál a historiai regényekkel, midőn hirdetve vala valamelyik divatlapban, hogy te Jósikára studiumokat teszel. Aztán alaptalan fecsegés historiai regényeidnek magasztalása jelen korunkból meritett műveid rovására. Vahotnál külön író is bajosan fogná bizonyítani azoknak becsét ezek felett. Mindkét nemből hű jellem- és korfestő vagy s mester az események szövéseben. [...] A mi hibáid vannak – hiszen foltoktól semmi munka nem ment – azok bizonyára nem mutatkoznak erősebb mértékben »Az élet utáiban«, »Békesiben«, az »Akarat és hajlamban«, mint »Báthoriban«, »Abafiban« stb.”⁸⁵

Hazucha, Dobrossy, Telegdy, Eöttevényi Nagy és Kemény hozzászólását felfogásbeli különbség választja el. Az első számára a betöltendő terület az elsődleges, s ehhez sokoldalú írókra van szükség; a következő három – Horatius és Boileau nyomán – a tehetség műfaj szerinti korlátozását írja elő; az utolsó tiltakozik ennek merev érvényesítése ellen. Petőfi – aki Vörösmartyban a sokoldalúságot csodálta – e felszólítások után írta meg regényét, Henszlmann pedig 1846-ban Kelmenfy, Jósika és Kuthy regényét bírálva hírnévvel és tekintélyelvvel nem törődő bátorsággal jellemezte az *Akarat és hajlamot*:⁸⁶ elemzése a lélektani szervességet hiányolta s elhibázottnak találta a művet.

Az Irodalmi Órban a T. L. jegyű bíráló a *Hétköznapiak* című regényről szólva követte Henszlmann és Erdélyi Jean Paultól tanult „drámai regény”-felfogását, s

⁸⁰ Ék 1845. II. 251.

⁸¹ -I-, *Az Élet utjai. Regény egy kötetben.* Irta Jósika Miklós. Ék 1844. II. 185.

⁸² SZEVERIN, *Irodalmi levelek Constanciához.* PDI 1845. II. 1102.

⁸³ CSATÁRY OTTÓ, *A magyar irodalom 1846-ik évi termékei.* Ék 1847. I. 246.

⁸⁴ *Novellairó barátomhoz.* Ék 1847. I. 676.

⁸⁵ SZÁDECZKY Béla, *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* IRK 1909. 440.

⁸⁶ Ék 1846. II. 244.

több tekintetben előlegezte a Jókai-kritika későbbi megjegyzéseit. Eszerint a szerző írói tehetsége „az erőnek, eredetiségnek, képzelődésnek” megnyilatkozásaiban mutatkozik meg, a lélektan és emberismeret azonban elégtelen, a nyelvi kifejezés pontatlan, az ábrázolás túlzásai pedig mérséklendők. A recenzens a tapasztalat és képzelet egyensúlyát találja szükségesnek, az eszményítés ellen foglal állást és a „Versöhnung”, a kiengesztelés élményében látja a befogadás legfőbb értékét. Jókai „a dús elemű regény személyeit s eseményeit nem annyira a tapasztalás és valódi emberismeret jőzán s tanúságos világában, mint a képzelődés s meglepő túlságok idealizált részint hold-, részint sirlámpa fényében tünteti elő; meglep, megragad, tapsokra s felkiáltásokra kisztet, borzadással, utálattal, gyűlölettel, rémes boszú vad örömeivel tölt; de nem oktat, nem nyugtat, nem békít ki sorssal, Istennel s emberekkel.”⁸⁷ Lélektani szempontból Telegdy Kovách is hasonlóan látta Petőfi és Jókai regényeit: „Petőfi s Jókay regényeiben az alakok nem a regény, hanem a tulvilági szörnyű phantasiájú költészet térén mozognak – elbeszélői modor s nyelvészet tekintetében igen kedvesek s megragadók”.⁸⁸

A novellák megítélésében az Életképek már olyan előzményekre támaszkodhatott, mint Erdélyi véleménye, amely a Regélő Pesti Divatlap utolsó félévében jelent meg. A mechanikusan kronologikus szerkesztést állította szembe a jellemből következő cselekménnyel, s az elsőt találta sajnálatosan gyakorinak. Pap Endre hozzá írt levelét idézte: „Közönségünk már silány eredetiségekkel, mikben egyébiránt többnyire semmi originalitás nincs, meg nem elégszik.” Fordításokra van tehát szükség, és Erdélyi – a drámákról kialakított felfogásával ellentétben – erre a következtetésre jutott: „Ha valahol, az *elbeszélő* költészetben utasítnám a franciákhoz íróinkat.”⁸⁹ Mint Pap Endre, Vahot is az Athenaeum első korszakát tekintette példának, „mert abban nem közöltek minden hitványságot egyedül azért, mert eredeti, hanem felváltva adtak eredeti és idegen novellákat a javából”.⁹⁰

A Hirlapi méh rovatban Garay első idevágó megnyilatkozása a hazai elbeszélés-irodalom jobb darabjaira vonatkozott: „a novellairás levetkező gyermeksaruit, s már Csató Pál, de leginkább Jósika, Kuthy, Márk s a t. által egyfelől nemesebb és magasb régiókba, másfelől ujjabb és ujjabb terekre vitetett által, hol már nem egyedül egy kis sima stylus s egy-pár találó ötlet, hanem jellem- és korfestés, lélektani rajza az ember- és életnek, művészi szövedék kezdék tenni a novella alkatrészeit”.⁹¹ Egykori szerkesztőtársa, Erdélyi ideálját látta tehát megvalósulni, legalábbis egyes írók esetében, akik előrelépést jelentettek az anekdotikus kezdettől a jellemábrázolás fontosságáig és központi jelentőségéig. Ismét az ő ítéletét visszhangozta viszont nem sokkal később Garay, egyetértve Pap Endre és Vahot idézett bírálatával is: „Semmivel sem bánnak egy idő óta könnyebben némelly íróink, mint a novellával, az ugynevezett beszélylyel, s bizonyára nem túlozunk, mondván, hogy a rendszerint novellának vagyis beszélynek keresztelt dolgozatoknak legalább kétharmada nem az.”⁹²

⁸⁷ T. L., *Hétköznepok. Regény két kötetben; írta Jókay Mór.* IÖr 1846. II. 45–46.

⁸⁸ CSATÁRY OTTÓ, *A magyar irodalom 1846-ik évi termékei.* Ék 1847. I. 246.

⁸⁹ E., *Levelek Ottiliához.* RFDI 1844. I. 393–394. Pap Endre levelét l. Erdélyi János levelezése I. S. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp., 1960. 208–209.

⁹⁰ VAHOT, *Novellairóink.* PDI 1844. 123.

⁹¹ Ék 1845. I. 320.

⁹² Ék 1845. I. 582.

A népszínműről,⁹³ mint láttuk, Vahot lapja a „kelmeiség” felé vezető programot fogalmazta meg Szigeti József *A jegygyűrű* című darabjával kapcsolatban: fontos, hogy az írók a népet úgy ábrázolják, hogy az egyes vidékek különböző lakóit a maguk regionális konkrétságában mutassák meg.⁹⁴ Az Életképek első, Szigligeti-vel foglalkozó írása Toldy Ferencről származik, aki az új színházat Kisfaludy Károlyhoz, az új műfajt pedig a többihez viszonyítva törekedett meghatározni: nem szomorújáték, nem történeti dráma és nem vígjáték, hanem „talán érzékeny-játéknak nevezhető, vagy regényes dramának”. Nem használta a ’népszínmű’ szót, de korántsem vetette el azt; szerinte olyan továbbfejlesztendő „középnem”, amely által „szinköltészetünk a hazai irányban megerősödést nyerhet”.⁹⁵ Állásfoglalása így viszonyítási pont, nemcsak Vahoték szempontjából, akik e műfajt tartották a leginkább szükséges népismereti eszköznek, hanem a másik véglet tekintetében is, azt igazolja, hogy Toldy szemlélete korszerűbb volt, mint Winckelmann és Batteux követőié.

Az Életképek ilyen szellemű kritikáját Császár Ferenc, a magát kizárólagosnak tekintő neoklasszicista eszményítés egyik képviselője írta: a *Gondolat-töredékek a divatos magyar népszínművekről* elsősorban erkölcsi szempontú bírálat volt. Szerinte a „a színház nem aljasítható le annyira, hogy csupán testi kéjek s ingerek kielégítési tárházakul tekintessék”; nem szabad belőle „erénypirító, lélekgyilkoló bűnbarlangot” alkotni; olyan „mutatványokat nyújtanak, mellyek, míg a néző tömegre nézve [...] legfőlebb is kacagtató bohóckodásoknak látszanak, a nemzeti jellemét vizsik pelengérré”.⁹⁶ A népszínmű ezek szerint olyan tárgykritikai vétségekre szolgáltathat lehetőséget, amelyek által az előadás már kilép a művészet köréből; művészet alatti lesz, hiszen nem művészeti a tárgy, mert nem nemes vagy nem megnemesített, hanem alantas. Császár Petőfi-kritikájában is találni majd ehhez hasonló megjegyzéseket: „A művészettől elpártolt másafi már többnyire büzhödt lapályokon vágtat mindig könnyű pegazával; a magas Parnassus, az isteni Helikon, hol a szűz músák tiszta forrasi csergedeznek, feledvék. Póroknak, a pórok legalsóbb, legnyersebb osztályának énekel többnyire a költő s nem a népnek; mert feledte: hogy a nép, nem ugyanaz a betyársággal, az emberiség söpredékével.”⁹⁷ A jelen irodalmát befogadni már nem tudó bíráló nézőpontja és felfogása szerint Petőfi közönsége hasonló a népszínművek tárgyához: „A [...] nemzeti élet alatt azonban [...] nem értem a magyar nép söpredékének bűneit, nem a durva és bárdolatlan népsalak egyedeinek félvad szokásait, s a népszínművek szép nevével nem érdemes felruházni azon trágár jeleneteket, mellyek e bűnös életet és szokásokat, magok egész mezitlenségében, állítják szinpadon közönség elébe!”⁹⁸

Alantas tárgy és alantas közönség eszerint kívül vannak az irodalmon. Ez az azonosítás azonban a minősítés viszonyítás-jellegéből is következik: a kettő annyiban hasonlít, hogy egyik sem lehet része az irodalomnak. Ha viszont a nézőpont megváltozik, eltűnik ez az összefüggés és felbomlik az egység: Erdélyi – 12. álnéven – kétségbevonta Császárnak azt az alapelvét, amely szerint költői

⁹³ L. KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar szinpadon (1790–1849)*. Bp., 1981. 431–458.

⁹⁴ SZINÉRI, Szigeti József: *A jegygyűrű. Eredeti népszínmű 3 szakaszban*. PDL 1846. 974.

⁹⁵ *Irodalmi levelek* IV. Ék 1844. I. 467–468.

⁹⁶ Ék 1844. I. 395.

⁹⁷ *Petőfi Sándor költeményes munkái*. IÖR 1845. aug. 16. ENDRÓDI Sándor, i. m. 117.

⁹⁸ CSÁSZÁR, *Gondolat-töredékek a divatos magyar népszínművekről*. Ék 1844. I. 396.

borostyán nem minden növényen terem (azaz nem minden tárgy költői) és ellentmondott az ő Petőfiről alkotott véleményének.⁹⁹ A tárgykritikai szabadság azonban nem tüntette el az 'alantas' fogalmát, csak a funkció és a viszonyítási pont változott: Erdélyi 1842-ben tartott előadása azt a réteget zárta ki a népköltészetből, amelynek „a természeti költészet” nevet adta, „különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben, kópék és betyárok nyelvén; ezek az izlés előtt izléstelenek, nekünk trágárság s mint ilyen, ugy tartoznak a népköltészethez mint aranyhoz a salak”.¹⁰⁰ Mindezen szövegparhuzamok azt bizonyítják, hogy a népszínmű és a népköltészet kérdése, valamint Petőfi fogadtatása szorosan összefügg a kor kritikai életében.

Vas Andor (Hazucha) Szigligeti *Debreceni rüpek* című darabjának bukásáról tudósítva, így foglalt állást: „Egyetlen ok van, mellynél fogva barátja valánk ezen ugynevezett népszínműveknek: megkedveltetéek színházunkat a közönséggel s e tekintetben rája nézve valóban időszakot alkottak.” A műfaj sikerét az esztétikai fenntartásokkal kellett egyeztetni, s ez meghatározta a szerző megítélését is: Vas Andor véleménye a 'nem ihletett, de népszerű költő' formulájában összegezhető, míg Frankenburg egyre gyöngülő darabokkal, aljassággal, s a közönség felemelése helyett az ahhoz való leszállással vádolta Szigligetit.¹⁰¹ Telegdy Kovách sajnálta, hogy „az oly általános kedvességű 'népszínművek'” értéke „többnyire időszaki”, amit a szerkesztői lábjegyzet azzal az Erdélyiével ellentétes érveléssel magyarázott, hogy nem lehet „a népben magasztosb maradandó becset” találni, hiszen „A mi mindig változik, nem birhat ilyennel”.¹⁰² Tudjuk ezzel szemben, hogy Erdélyi a népköltészetre kívánta alapozni a magyar szépirodalmat, viszont x-y. jegyű írásában¹⁰³ ő is mulandónak találta Szigligeti műveinek értékét. Obernyiknek adta tanácsként, hogy „nehogy kezdete fokán alant maradjon, mint Szigligety, kinek teljes dramai életében ez hibázott leginkább, s munkái veszték, mint jöttek; mert megfontoltatván, könnyűnek találattak”.¹⁰⁴

A Silvester álnevű kritikus szerint „Az ugynevezett 'népszínmű' igen becses szolgálatot tőn a színészetnek, mert életet, még pedig magyar életet vitt a színpadra”, azonban újabbán már önmaga utánzásába esik.¹⁰⁵ Henszlmann *Párhuzamában* játszott fontos szerepet a Goethétől átvett *lebendig* kulcsszó s a „nemzeti jellemzetes” kategóriája, s ő óvott a képzőművészetben is gyakori önisméltlés veszélyeitől. Silvester már – Császárral és Frankenburggal ellentétben – úgy tekintett a népszínműre, hogy az az „újabb kor demokratai irodalmának legtermészetesb gyermeke”, amely nem aljasítja le a színházat, bár a magasabb igényűeket nem elégíti ki; Szigligeti érdemeinek elismerése mellett azonban kimondja, hogy „népszínműveiben belső cselekményt, psychológiát, jellemeket, cohaerentiát nem kell keresni”.¹⁰⁶ Ennek alapján volt a Csikós az Ű. jegyű színbíró (talán Nagy Ignác) szerint is „dramai tekintetben középszerű”,¹⁰⁷ de ennek

⁹⁹ ENDRÓDI Sándor, i. m. 113. és 174.

¹⁰⁰ *Népköltészetről*. ERDÉLYI János, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*. S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona. A jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona és SZATHMÁRI István. Bp., 1991. 104.

¹⁰¹ Ék 1845. I. 67–68.

¹⁰² CSATÁRY Ottó, *Irodalmunk jelen állapota*. Ék 1845. I. 379.

¹⁰³ Az álnevet T. ERDÉLYI Ilona oldotta fel. L. *Az Irodalmi Ór*. I. h. 631.

¹⁰⁴ *Örökség, drama 5 felvonásban*. Obernyik Károlytól. IÓr 1845. 60.

¹⁰⁵ *Színészeti levelek VII*. Ék 1846. I. 220.

¹⁰⁶ *Színészeti levelek X*. Ék 1846. I. 320., 344.

¹⁰⁷ Ék 1847. I. 152.

ellenére meg kell becsülni „ezen Szigligeti által feltalált középnevet”, hiszen a közönség „hazai eledelhez” szokott általa.¹⁰⁸ Ez a kritikus tehát, mint nem egy elődje, Toldy Ferenc megállapítását képviselte, ami azt jelenti, hogy a népszínmű a Pesti Divatlapból és az Életképekből idézett szélsőséges ítéletek ellenére Frankenburg lapjában egyre több, a műfaj szükségességét hangsúlyozó, de esetenként dramaturgiai fenntartásokkal is járó elismerést kapott.

Az Életképek Nemzeti Színház-rovata az előadások kritikájává alakult át, így ritkán közölt magukra a drámákra vonatkozó jellemzéseket. A kivételek közé tartoznak Vas Andor (Hazucha) és Petőfi Shakespeare-bírálatai (az első a *Lear királyról*, IV. *Henrik királyról*, *Coriolanról* és a *Romeo és Juliáról*, a második a III. *Richardról*), Sebeshelyi Gábor (Gyurmán Adolf) *Bánk bán*-elemzése vagy a Silvester álneven megjelent *Szinészeti levelek*. Az Irodalmi Őr alig vállalt ilyen feladatot, s elsősorban Erdélyi névtelen vagy álnevű írásaival szolt hozzá dramaturgiai kérdésekhez.

Vas Andor több tekintetben Henszlmann nézeteinek folytatója volt. Jean Paul esztétikája nyomán ő is az egyénítést csodálta Falstaff jellemében: „E hústeljes alak s egyszersmind humor-és elmésség-teljes comicai karakter, Shakspeare által három színműben vitetvén keresztül, a legkülönbélebb és sajátos helyzetekben olly bőven ki van meritve, olly meghatározott egyéniséggé emelve, hogy méltán tartatik a legcomicaibb személynek, kit valaha színműben költői lángész a semmiségből életre szólita.”¹⁰⁹ Shakespeare és a magyar közönség kérdése, mint a Regélő Pesti Divatlapban és a Pesti Divatlapban, Vas Andor írásaiban is központi jelentőségű volt; mint Henszlmann, ő is tiltakozott az értelmezések tudatos torzításai ellen. A *Romeo és Juliáról* ezt írta: „Legtetemesebb hiánynak tartjuk azonban azt, hogy az ötödik felvonás végjelenete egészen kihagyatott. [...] De kérdem: azon költő-e Shakespeare, kit a közönség kedveért épen így csonkítani szabadjon? vagy nem inkább kötelessége-e egy nemzeti színháznak, a közönséget emelni iparkodni, s őt a valódi széppel, a valódi költőivel még akkor is megismertetni, ha elejénte vonakodik tőle, mert a francia csattanó végű drámák által izlése el van ferdítve?”¹¹⁰ A Bajzával folytatott vita utórezgéseiként merült fel ismét az angol és a francia dráma közötti ellentét és a közönség nevelésének vagy a hozzá való alkalmazkodásnak problémája.

Shakespeare esztétikai értékének abszolutizálása, kritika fölé emelése („egy maga fele a teremtésnek”)¹¹¹ ezekben a bírálatokban nem ütközött úgy a schilleri hagyománnyal, mint Henszlmann és Erdélyi felfogásában. A *Don Carlos* előadását így üdvözölte a Nemzeti Színház című rovat: „teljes kimélettel és elnézéssel leendünk az iránt, ha e drámai költeményben inkább eszméket és érzeményeket, mint embereket, kiknek ezen eszmék és érzemények sajátai; inkább örök becsü általánosságokat, mint egyénileg jellemzetest találunk”.¹¹² A cikkíró e kijelentésével az *Egyéni és eszményi* előzményeinek ismeretében határolta el magát az ízlésváltástól. A *Stuart Máriának* is megvolt a maga funkciója: „Mindig bensőleg örvendünk, ha a külmázos francia modoru darabok által háttérbe szorított régi classicus szinköltők belbecsü műveikkel van alkalmunk szinpadon találkozhat-

¹⁰⁸ Ék 1847. I. 183.

¹⁰⁹ IV. *Henrik király*. Ék 1845. I. 217.

¹¹⁰ Ék 1846. II. 413.

¹¹¹ PETŐFI, III. *Richard király*. Ék 1847. I. PSÖM V. 41.

¹¹² Ék 1846. I. 694.

ni”;¹¹³ „Jól esik, a jelenkor szinpadait előzőnlő romlott izlés ársjai közt olykor afféle nemes természet ideális világába lépni”; e darab „hibái [...] nem egyebek, mint a legtisztább enthuzasmus hibái, mellyeket csaknem tisztelnünk kell.”¹¹⁴ Az első értékelés Schiller műveit is a francia romantika ellensúlyának tekintette, a második pedig az eszményítő ábrázolás képviselőjeként rehabilitálta.

(c) Egy kritikai norma továbbélése

Az Életképek és az Irodalmi Őr munkatársainak irodalomszemlélete minden sokszínűsége ellenére közelebb állott az Erdélyi és Garay szerkesztette Regélő Pesti Divatlap hagyományához, mint a Vahot-féle Pesti Divatlap. A bírálatokban nem Beély Fidél neoklasszicista esztétikája érvényesült (amelynek ismertetése 1845 végén fejeződött be), s az eszményítést pártoló Császár Ferenc is ritkábban közölte írásait, mint Garay a Hirlapi méh vagy Vas Andor, azaz Hazucha a Hirlapi Őr rovatában. Császár szövegezte meg ugyan 1844-ben az Életképek első cikkét, s az év folyamán Jósikáról, Sujánszkyról és a népszínműről is publikált, 1845-ből viszont már csak Petőfi-bírálatra említhető. Elmondható tehát, hogy az izlésbelileg megosztottabb első két esztendő után az az irány, amely ellen Henszlmann és Erdélyi a Regélő Pesti Divatlapban az Athenaeummal, főleg Bajzával szemben fellépett, az évtized közepére már az Életképekből is kiszorult.

P** (feltehetőleg a tankönyvíró Purgstaller) József már 1844 második felében – Henszlmannal egyidőben – olyan, az akkor már megszűnt Regélő Pesti Divatlapba való cikket közölt az Életképekben, amely Henszlmann és Erdélyi alapelveit összegezte: „Tudjuk, hogy a szépművészet föladata: némi egyednek kitünő jellemét s életét célszerű alakban szemléltetni, minélfogva a szép műnek sarktulajdonai: az alaki célszerűség, a jellemzet és élettéljes kifejezés.” Az eszményivel szembeállított egyéni, s a célirányos, a jellemzetes és az eleven voltak a *Párhuzam* Daniel Joseph Böhm tanításából átvett kulcsszavai (bár ott nem a szépség, hanem a művészi érték kritériumai gyanánt); a Bajzával folytatott vita egyik fő kérdése, a jellem vagy a cselekmény elsődlegessége pedig Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* című könyvének Herder-kritikája¹¹⁵ nyomán merült fel. A Regélő Pesti Divatlap irodalomszemléletében az ő felfogása érvényesült; ezt folytatta az Életképekben megjelent cikk is. „Különösen a színjátéknak tárgya az emberi cselekvés, melly szabad akarattól foly, tehát a lelki jellem, mit a meggyőződések, szándékok, vágyak, szenvedélyek, szokások alapitnak meg. [...] A jellemnek egyéninek és igaznak, vagyis élethűnek kell lenni, melly a személynek sajátját képezi, és arra ugy illik, hogy azon személy, azon helyzetében, más alakot nem ölthet. Erre nézve a költőnek tiszte: a jellemet okokkal támogatni (motiválni), mellyek inkább belsők, mint külsők, vagyis nem annyira a külvilág eseményein, mint az ember belsején, tudniillik elméjén és akaratján, alapulnak. Illy jellemzetes cselekvést minden helyes színmű láttat.”¹¹⁶ Ez a fejtegetés kétségtől Henszlmann dramaturgiai írásainak ismeretén alapszik.

Ez utóbbiak közül a Regélő Pesti Divatlapban megjelent *Dramai jellemek* című íráshoz kapcsolódik Purgstaller József *Vélemény-külömbőség* című cikke, amely az egyén végtelen sokféleségének mint tárgynak irodalmi ábrázolását kívánta.

¹¹³ -y-s., *Stuart Mária*. Ék 1846. II. 61.

¹¹⁴ R. B., *Stuart Mária*. Ék 1847. I. 650.

¹¹⁵ Ennek magyar fordítását l. Erdélyi Vörösmarty-tanulmányában. ERDÉLYI János, *ITP* 95.

¹¹⁶ P** József, *A némajáték és színtánc művészeti becséről*. Ék 1844. II. 34.

Az Életképek közölte fejtegetés ennél tovább haladva az egyéni világszemlélet sajátosságait vizsgálja: „Mínthogy [...] olly sokféle az érző műszerek alkotása és működése, ennél fogva a világ szemlélése nem mindenikben egy és ugyanaz”. Az érzék olyan szemüveghez hasonló, „mellyen át a lélek a rajta kívüli tárgyakat szemléli – veszi át a szerző a kor jellegzetes metaforáját. „Valamint a világ szemlélése sokszinű, ugy az érzés és gondolkodás is különféle módu és irányu”¹¹⁷ – összegezi Purgstaller az alanyi sokféleségnek az esztétikai befogadást meghatározó jellegét, amely Erdélyinek ekkor még kiadatlan tanulmányában is fölmerült,¹¹⁸ s amely sokkal inkább Kőlcsey (és Kant), mint Bajza felfogásához állt közel.

Frankenburg már 1844 második felében cikket ígért „dr. Henselmann [!] Imre urtól, kivel nyájas olvasóink ez alkalommal először fognak e hasábokon találkozni, s benne épen azt a jeles aestheticust s tudományos műveltségű ferfiut [!] megismerni, kinek e tekintetben majdnem meddő literatúránk őt örömmel üdvözli”.¹¹⁹ (A kritikus, feltehetőleg előzetes felkérésre, *Hölgy-vezetőt* írt a pesti műkiállítás látogatói számára.) Az idézett bemutatás mindenestre szerkesztői elkötelezettséget jelentett, s Vahot, a volt barát és tanítvány ezután már csak azt tudta kétségbe vonni, hogy „Henselmann Imre műtanait”, más tudományos igényű cikkeivel együtt, „az Életképek hölgyelőfizetői gyönyörrel olvasnák”.¹²⁰

Mint Purgstaller, Vas Andor, a divatlap *Hírlapi ör* című rovatának írója is csatlakozott a *Párhuzam* tanításaihoz: „Valóban, tudnunk kellene már, hogy a művészetben minden eredeti, mi a természetet, a meglevőt, hűn, elevenen, jellemzetesen, szépen – azaz művészileg utánozza”,¹²¹ bár épp az eredetiség kérdésében tért el Henselmanntól, aki szerint műből „új mű nem eredhet”,¹²² terminológiája viszont: az eleven, a jellemzetes és a szépséget helyettesítő művészi ugyanaz. Színbírátaiban az egyéni ábrázolás a jellemek kidolgozásán számonkért legfőbb követelmény: „Kereszti Lőrinc a szobrász röviden vázolt nemes jellem, legegényebb egyszerűs mind az egész színműben.”¹²³

A Mokány álnévű szerző is a Regélő Pesti Divatlap hagyományát folytatta, az ismert tárgy és a jellem meghatározta cselekvény kettős igényében: „Legnagyobb a regény hatása, ha az olvasó mintegy ismerősökre talál annak személyeiben, azaz: ha a lehetőség közéleti [a mindennapokban feltalálható] jellemek ábrázoltnak, s ezen jellemekből a cselekvény olly természetesen szövetik, hogy az másként történni ne is gondoltathassék.”¹²⁴ A Silvester álnévű kritikus Czako drámáinak – a *Kalmár és tengerésznek* és a *Végrendeletnek* – lélektani erejét dicséri: „Ő a hatást nem keresi drasticus helyzetekben, diszitményekben s egyéb külsőségekben, hanem a kebelből láncolatosan fakadó indulatok erejében; nála minden

¹¹⁷ 1845. II. 233–234.

¹¹⁸ *Cáfolat Vachott Sándor cikkére: A színi hatás mint drámái becsmérték (1838 és 1840 között)*. ERDÉLYI JÁNOS, *Filozófiai és esztétikai írások* (a továbbiakban: FEÍ). S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona. A jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Bp., 1981. 573.

¹¹⁹ Ék 1844. II. 145.

¹²⁰ PDI 1845. II. 306–307.

¹²¹ *Tóth Lőrinc: Az atyátlan*. Ék 1845. II. 384.

¹²² HENSZLMANN Imre, *Párhuzam az ő és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*. Pesten, 1841. 20. Új, reprint kiadása in HENSZLMANN Imre, *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerk. TIMÁR Árpád. Bp., 1990.

¹²³ Czako: *Végrendelet*. Ék 1845. II. 348.

¹²⁴ *Regény és a társasélet nemesbitése*. Ék 1845. I. 187.

tettnék corollariuma van a szívben és jellemben, mi által személyei és a drámai cselekvény – mondhatni – geometriai arányban állnak egymással.”¹²⁵

Az egyénítés felfogása és a jellem elsődlegessége nemcsak az Athenaeum ellen hangoztatott jelszó volt, hanem olyan esztétikai norma, amely az évtized közepére már egyre jobban elterjedt a hazai irodalomszemléletben, nem függve már annak a divatlapnak létezésétől, amely kritikái alapelvvé emelte. Az Életképekben ez a folyamat még Erdélyi Vörösmarty-elemzésének és Henszlmann regénybírálatainak megjelenése előtt, nem ezek hatására ment végbe. A *Vörösmarty Mihály minden munkái* – mely az Irodalmi Ór leghosszabb tanulmánya volt – Batteux és Winckelmann esztétikájával szemben fejtette ki az egyénítés szükségességét. Erdélyi poétikája nem különböztette meg a drámai és eposzi hőst: a *Cserhalomban* is szükséges az, hogy „fatalisticus esetenél nemesebb valami, azaz, emberi, önkényti szabadság és így belső kényszerűség (Nothwendigkeit) vigye az eseményeket”.¹²⁶ A *falu jegyzőjének elemzése*¹²⁷ és *A legújabb magyar regényirodalom*¹²⁸ is az egyénítés normájából indult ki s a jellemekből kifejlesztett cselekmény követelményét kérte számon: az *Akarat és hajlam főhősének* „jelleméből kellne az elbeszélés minden fonalainak sodortatniok”.¹²⁹ Az egyéniség önakaratából következik a cselekvés és a felelősség: ez volt a két kritikus irodalmi és életbeli eszménye.

Vas Andor azonban, Jósika regényének dramatizálását elemezve, nem mindenben követte hazai elődeit. Henszlmann és Erdélyi, mint Jean Paul, kiterjesztette a dráma fő ismérveit az elbeszélő műfajokra is, magukévá téve a „drámai regény” kategóriáját. Hazucha ezzel szemben műnemek szerinti megkülönböztetéssel élt: „A leglényegesebb különbség regény és színmű közt, hogy ez utóbbi cselekményt, egy, okaiban és következményeiben összefüggő, összegyökerző s ágazó cselekményt ad elő; amaz pedig egy embernek ábrázolja eseményeit, viszontagságait, természetesen (mert e nélkül semmire sem megy) jellemfőstéssel ugyan, de azért különféle s egymástól egészen különbözhető cselekményekben; színműben jellemből fejtetik ki az egy cselekmény; regényben a cselekmények ismertetik meg az embert, fejtik ki jellemét.”¹³⁰

Mint majd a feltehetőleg Henszlmantól származó *A történeti regény* című tanulmány a Magyar Szépirodalmi Szemlében,¹³¹ s Obernyik kritikája a Pesti Divatlapban,¹³² az Életképekben az Sz. jelű szerzőtől származó színírálat foglalkozik a történeti és a drámai igazság kapcsolatával. A kettő azonosítása, írja a kritikus, „Igen nagy tévedés. A drama magában egy egész s elkülönült kis világ. [...] Dramában csak azt hiszszük valónak, minek indokait látjuk. Benne az elferdített történeti esemény is lehet dramailag valódi cselekvénynyé, s a leghűségesebb történeti előadást sem fogjuk hinni, ha nem a jellemekből látjuk kifoly-
ni.”¹³³ Ez a norma tehát, hangsúlyozta Sz., nem függhet a darab tárgyától.

Hasonló érv hangozott el Ábrányi Emil részéről abban a vitában, amelyet 1847 első felében az Életképek folytatott a Magyar Szépirodalmi Szemlével a művészi

¹²⁵ *Színészeti levelek IX.* Silvestertől. Ék 1846. I. 287.

¹²⁶ ERDÉLYI János, *ITP* 69.

¹²⁷ *IÓr* 1846. II. 1–16.

¹²⁸ Ék 1846. II. 212–216., 243–244., 283–286.

¹²⁹ *Uo.* 244.

¹³⁰ *A néger.* Jósika Miklós 'Könnyelműek' című regénye után írta Finta Károly. Ék 1846. II. 569.

¹³¹ *MSzSz* 1847. II. 241–245., 264–269.

¹³² *B. Eötvös új regénye.* *PDI* 1847. II. 1206–1209.

¹³³ *Brutus és Lucretia.* Ék 1847. I. 491.

és a színi hatás mibenlétéről és értékrendjéről:¹³⁴ „szerintünk a színhátás csak azon arányban jó, helyes, s egyszersmind a mű tökélyét bizonyító, minél inkább s közvetlenebbül a dramai jellemek lélektani következetességükből, s a színmű egységének természetes rendéből fejlődik ki”.¹³⁵ Ez, tudjuk, a Szemle szerkesztőjének is meggyőződése volt (a vitát megnehezítette az, hogy a partnerek nem egyformán értelmezték a szóban forgó terminusokat): a két fél tehát kölcsönösen magáévá tette Jean Paul Herder-kritikájának tanulságait, igaz, a befogadás különböző fokozataiban: Erdélyi mint a kérdéses szöveg magyarra fordítója, Ábrányi pedig mint a közvetítés folyamatának egyik újabb továbbadója.

Öttevényi Nagy Ferenc is azok közé tartozott, akik az elbeszélés műfajára is kiterjesztették a jellem elsődlegességének normáját. A beszély alapja, írta, „nem a mese, nem valami hatást ígérő jelenet, [...] hanem a jellemek!” Henszlmann felfogásán értve a „bonyolódás” szerinte sem más, mint „az ellenkező jellemek következetes működése által előidézett szövény, vagy cselekvényhalmoz, hol mindegyik saját elvei és modora szerint igyekszik célhoz jutni”; s a cselekmény szövésében „kötelessége az írónak csak olly fordulatot adni elő beszélyében, melly a szereplő jellemek működéséből lélektanilag következik: tehát jellemekből fejteni a mesét.”¹³⁶

Ha mindenezek után összehasonlítjuk a Regélő Pesti Divatlapot és az Életképeket (melléklapjával együtt) abból a szempontból, hogy milyen mértékben játszottak szerepet a fenti norma képviselőiben, érvényesítésében és terjesztésében, arra a megállapításra jutunk, hogy az elsőnek kezdeményező és népszerűsítő, Frankenburg lapjainak pedig közvetítő és továbbfejlesztő funkciója volt. Henszlmann, Erdélyi és Garay e szempontból is folytonosságot jelentett a két szakasz között, s rajtuk kívül a Regélő Pesti Divatlapban Vahotnak és Egressynek is része volt a kritikai iskola létrejöttében (kettejük cikkei 1844-től a Pesti Divatlapban jelentek meg); az Életképekben és az Irodalmi Őrben viszont Henszlmann, Erdélyi és Garay mellett Purgstaller, Vas Andor, Mokány, Silvester, Ü. (Nagy Ignác?), Sz., Ábrányi és Öttevényi, összesen tehát tizenegy kritikus képviselte többé-kevésbé ugyanazt az elvet. Cikkeik és bírálataik által kialakult egy olyan alapelv, amelyet egyre többen magukévá tettek, többek között Petrichevich Horváth Lázár, a Honderü irányítója is. Ő így fogalmazott: „Melly drámában a cselekvény csupán külső események befolyása s nem benső egyéniség, meg a kebleinket izgatni szokott szenvedélyek által fejlődik ki, vagyis, hol az emberek tettei nem bensőjükből fakadnak, belharcok és tusák között – miknek tükre a színpad; ott híven, következetesen, erélyesen rajzolt karakterekről ugyan igen, de drámailag kezelt festésekről soha szó nem lehet.”¹³⁷ Elmondhatni tehát, hogy a jellem és cselekvény elsődlegességének normája, amely Henszlmann és Bajza vitájának egyik fő tárgya volt, az évtized egyik esztétikai alapkérdéseként, ha különböző mértékben is, de valamennyi divatlapot érintette.

¹³⁴ L. erről TAMÁS Anna, i. m. 82–85.

¹³⁵ ÁBRÁNYI Emil, *Drámairodalmunk s a színbíráló választmány*. Ék 1847. I. 495.

¹³⁶ ÖTTEVÉNYI F., *Novellairó barátomhoz*. Ék 1847. I. 676–677.

¹³⁷ P[ETRICHEVICH] H[ORVÁTH] L[ázár], *Egy magyar király [...]*. Irta Hugo Károly. Honderü, 1846. I. 458.

(2) 1847 közepétől: Jókai szerkesztése

1846 novembere után, amikor a Tízek Társasága Vahottal szakítva elfogadta Frankenburg felkérését, a győri Hazánk mellett elsősorban az Életképek vált folyóiratukká. Szerkesztője 1847 júniusától Jókai lett, aki 1848 áprilisában Petőfi-vel osztotta meg tisztségét.¹³⁸ A szakirodalom mindazon időkben, amikor a kritikátörténetet elsősorban ideológiai szempontok előtérbe kerülése jellemezte, e változások alapján ítélte meg a divatlapot: a forradalom előtti és alatti korszakról lévén szó, a reformkori törekvéseket itt összegződni látó, differenciálatlan és öngazoló történelemszemlélet nem tudta megtagadni Jókai, Petőfi és Vasvári lapjától a minden szempontból, így irodalomkritikailag is legértékesebb teljesítményt. A szépirodalmi értékek éppúgy átsugároztak rá, mint a márciusi napok eseményei, holott ha esztétikai és poétikai szempontból vizsgáljuk az átalakult Életképek kritikáit, akkor, mint ahogy azt Erdélyi megállapította,¹³⁹ az Irodalmi Örkhöz képest hanyatlást kell látnunk.

A Fiatal Magyarország, Petőfi írói társasága jelentősen különbözött attól az Ifjú Magyarországtól, amely tíz évvel azelőtt Kazinczy Gábor köré gyülekezett. Annak tagjai – köztük Erdélyi, Egressy és a Vahott-testvérek – a negyvenes évek elején az Athenaeum egyeduralma és irodalomfelfogása ellen léptek fel; ezek viszont már nem Bajzával és az eszményítő szemlélettel szálltak szembe, hanem – főleg az Életképek két fiatal szerkesztője – a viták, bírálatok, tankönyvek, maga a szépirodalom által elismerést nyert egyénítő és jellemzetes ábrázolásmód határait próbálgatták. Ebben a helyzetben Petőfiék fő ellenfele Vahot Imre volt, akinek Tompához írt irodalmi leveleire válaszolva Jókai már az Athenaeum szerkesztőjének érdemeit méltatta: „ha emlékezni rá, mily patáliát vittél egykor véghez köztiszteletben álló veteránirónk, a becsületes Bajza ellenében”.¹⁴⁰ Ez az Életképekben megjelent cikk nem tudatosította írója történeti helyzetét, mint a Vahoté sem, pedig mindketten a Regélő Pesti Divatlap Athenaeummal folytatott vitáinak is köszönhetőek azt, hogy egyikük Frankenburg, a másik pedig Garay és Erdélyi utódaként már „jellemzetes” műveket közölhetett. Jókai Vahottal szemben eszményítette Bajza alakját, akivel ő már nem polemizálhatott, s akiről így Egressynél, Henszlmannál vagy Vahotnál kevesebb személyes tapasztalata volt.

Az Életképekben, a Regélő Pesti Divatlaphoz hasonlóan, kritikátörténeti szempontból visszaesést jelentett a szerkesztőváltás. Jókai, mint Eötvös Petőfi-bírálatá,¹⁴¹ már 1847 elején hitet tett az ellen a kritika ellen, amely vizsgálat közben „tönkre silányítja” a művészetet: „Épen mintha az ember egy szép Irist tartana kezében, mellynek színeit bámulja s jőne egy szakértő botanicus, elhasitná a virágot, s felboncolván, tudtára adná: hogy ez a virág háromhimes.” A színírálatok írója szerint a beható elemzés ellentmond a mű valódi befogadásának; s „a critica hivatása nem az, hogy a konkolyt válogassa a tisztabuza közül, hanem az:

¹³⁸ L. TAMÁS Anna, *i. m.* 12–16.

¹³⁹ *A három divatlapról*: „az Életképek egy mákszemnyit sem javultak alaposág, és férfiaságban; sőt a mult évi folyamhoz képest, mikor néhány meglehetősen critica is fordult meg az Irodalmi örben, [sic] alább szállottak.” MSzSz 1847. II. 110.

¹⁴⁰ *Irodalmi levelek Vahot Imréhez I.* JMÖM CB I. 186.

¹⁴¹ „Egyike vagyok azoknak, [...] kik, ha a virág színein s illatán örültek, hogy botanikai nevét feltalálják, kelyhét széttepnem nem szokták.” *Petőfi Sándor Összes Kötteményeiről.* Pesti Hirlap, 1847. I. 880. sz., ENDRÓDI Sándor, *i. m.* 23.

hogy a hol gyöngyöt talál, azt hozza napfényre; mert a mi rút, arra nem szükség ujjal mutatni, meglátja azt a nélkül is minden jólélek".¹⁴² Nem eleméz és nem szelektál: az egyiket ártalmasnak, a másikat feleslegesnek tartja. Ezt az – Erdélyi szavával – „gyöngykritikát”¹⁴³ szorgalmazó programot nehezen érvényesíthette Jókai, akinek 1847 júniusában, tehát a szerkesztőváltás hónapjában ez volt jelmondata: „Az irodalom hívatása az igazság eszméit terjeszteni”, pontosabban: „az igazság eszméinek tetsző alakot adni”.¹⁴⁴ Nem az öncélú, hanem a szolgáló művészetéről van szó, amelyet Petőfi, más érveléssel, szintén a magáénak vallott: „én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is feláldozom. [...] A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is.”¹⁴⁵

1847 második felében az Életképek kritikai szemléletét főként Sükei Károly alakította ki, aki Gyulai egyidejű megjegyzése szerint „minden félszessége mellett sok észszel bír”.¹⁴⁶ *Előtájékoztató* című írásában olyan kiáltványt fogalmazott meg, amelynek vezérszava a „fiatal” volt. Ez az önmeghatározás a kritikai előzményektől való elhatárolódást is jelentette: Henszmann és Bajza vitája már történelmi múlt volt, s a Magyar Szépirodalmi Szemlében ekkor megjelenő *Egyéni és eszményi összehasonlításai* Sükei számára már nem voltak aktuálisak, sőt, Erdélyi folyóirata, mint vitapartner, a meghaladandó fázist képviselte. Ez egyszerre azt jelenti, hogy a két évvel azelőtti Életképekben vagy az akkori Honderűben megjelenő, Winckelmann és Batteux hagyományát felelevenítő cikkek már nem képviseltek megvitadni valót. Ez a kor ízlésbeli és irodalomelméleti tájékozottság szempontjából a fejlődés összetorlódott időszaka volt: még nem tűnt el a múlt s a fiatalok számára már kezdett avult színt ölteni a jelen.

Petőfi kritikaellenessége lélektanilag is rokon Sükei irodalomszemléletével: nem véletlen, hogy Erdélyi Petőfiről írt tanulmányában „szakálltalan bölcsészet”-et említ majd az ifjúsággal, tehát Petőfivel és társaival kapcsolatban.¹⁴⁷ Sükei elhárítja mindazt, ami korlátoz: „Mi a legújabb jelenkor gyermekei vagyunk és szeretjük azt bűneiben is”; „mi nem akarjuk a szenvedélyt, mint valami rakoncátlan ebet pórázra fűzni”; „Szeretjük pedig a jelenkort rontva teremő irányu romantikájával”. Az erkölcsi és pszichológiai szabályok kényszerű érvényesítése ellen lázad¹⁴⁸ és védi a megszabadító rombolás jogát: végső soron a klasszicista alapértékeket s a hagyomány állandó tiszteletét és folytatását teszi kétségessé. Ezzel szorosan összefügg a Szemlével és annak szerkesztőjével való vita: „Azzal ugyanis – ha őseink hitregéjének idő viharai által szétszakgatott jelkép-cafrangjait buvárkodva keresitek mindenfelé, hogy abból aztán madárperspectíven keresztül betűzzétek ki a szellemet – nem fogjátok soha a költészet központját megalapítani.” Sükei – kimondatlanul – megkérdőjelezte Erdélyi felfogását, amely a nemzeti eposz megalkotását kívánta a népköltészetre alapozott irodalom elsődleges teendői közé iktatni. Cserébe olyan, kevésbé tisztázott kulcsszavakat javasolt, mint „szabadszelleleműség” és „népszellem”, „akarat” és „tetterő”, s elutasította a „világirodalom”

¹⁴² JMÖM CB I. 6–7.

¹⁴³ *A húrom divatlapról*. MSzSz 1847. I. 209. és JMÖM CB I. 606.

¹⁴⁴ Uo. 177.

¹⁴⁵ Aranyinak, 1847. márc. 31. PSÖM VII. 53.

¹⁴⁶ Szász Károlyhoz, 1847. ápr. 29. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. S. a. r. és a jegyzeteket írta SOMOGYI Sándor. Bp., 1961. 23.

¹⁴⁷ ERDÉLYI János, ITP 161.

¹⁴⁸ TAMÁS Anna, i. m. 96.

és a „világpolgárság eszméjét”,¹⁴⁹ programja erősebb volt a tagadásban, mint az állításban.

A „fiatal irodalom” kifejezőeszközei a „látnoki sejtelmek” voltak; ezekkel szemben álltak a „hypotheticus rendszerek irástudói”, mindenekelőtt a Magyar Szépirodalmi Szemle.¹⁵⁰ Sükei számára a kor lángelméje Georges Sand,¹⁵¹ példaadó írója Heine volt;¹⁵² ő maga pedig ítéleteit indokolás nélkül szokta kijelenteni. Ez a deklaratív modor jellemezte írásait: „A nép szava, isten szava”; „a legújabb jelenkorban tekintély, s egyéni nagyságok kezdeményezése megszűnt, s a tömegé az, a mi kezdődik”. „Jelenleg nem az a kérdés; ideal, vagy real, – empiria, vagy speculatio, hanem az: vajjon München és Berlin, vagy Düsseldorf és Párizs? [...] igen helyesnek találjuk, hogy korunkban a politica tulnyomó a művészet fölött.”¹⁵³

Nem az elméleti felkészültségre és esztétikai összehasonlításokra hivatkozó, hanem a kor tudományosságával szemben kialakított, logikai ellentmondásokat – Gyulai idézett levele szerint paradoxonokat¹⁵⁴ – is megengedő, asszociatív gondolkodás- és kifejezőmód ez, amely megérzéseket tekint bizonyosságnak és mefaforát axiómának. Nem az új irodalom esztétikáját törekszik létrehozni, hanem abból kilépve, tudományos rendszerről és azt építő egyéniségről lemondva, annak történelmi meghatározottságát kíséri meg tisztázni.

Sükei szerint a „szemlélődő rendszeresség” ideje lejárt; „nánkunk a közhit és tudás nem igen akarnak összesülni”. A tudás képviselői által „hirdetett philosophiai rendszernek fölibe nőtt már a kor”; ideál és reál elvét szembeállító „szemléleti” helyett „kísérleti és tapasztalati tudás” szükséges; a filozófiai igazság garanciája a „közérzet”, a „közhit” kell hogy legyen; „a philosophiai igazság, véleményünk szerint, tényleg csak úgy igazság, ha azt az emberek nagy többsége – a közérzet – elfogadja vagy elfogadhatja.”¹⁵⁵

Nemcsak a Magyar Szépirodalmi Szemle által képviselt esztétikai szembesítés időszerűtlen, hanem az azt megállapító gondolkodás is. Sükei a filozófia népszerűsítésére vállalkozott, s nem látta azokat a csapdákat, amelyeket a cáfolandó elmélettel (s mellette a logika szabályaival) szemben maga állított. Egyike ezeknek a „közérzet” perdöntő szerepe, amelynek megismerését azonban kétségbevonta egyik színbírálatá: „Haragot, lelkesedést, s több illyesmit, mindnyájan különböző jelek által fejezünk ki – s minthogy itt – a vég elemzésben – önkísérleti tapasztalásnál tovább nem mehetünk – ennél fogva, midőn bizonyos momentumokat mimagunk nem ugyanazon módon jelképesítenénk, mint a színész – ebből nem következik, hogy valamelyik okvetlenül téved. Mind kettőnknek lehet – önkísérleti tapasztalatunk szempontjából – igazságunk”. Ennek alapján válik számára illuzórikussá minden „tudományos boncolás”, s lehetségessé az „izléses élvezet” elve, amelyet azonban nem tudott érvényesíteni bírálataiban.¹⁵⁶ Másik ilyen

¹⁴⁹ Ék 1847. II. 20–21.

¹⁵⁰ Következetlenség, Ék 1847. II. 87.

¹⁵¹ Uo. 88.

¹⁵² Tudás. Komoly beszéd. Ék 1847. II. 322.

¹⁵³ Rendszeresség. Ék 1847. II. 182. Düsseldorf és Párizs Heine szülőhelyét és a forradalom jelképét jelenti: vö. FENYŐ István, *A fiatal Magyarország irodalomészménye. Sükei Károly kritikai elvei*. In *A magyar kritika évszázadai*. Szerk. SÓTÉR István. 2. Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus. Írta és összeállította FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÓTÉR István. Bp., 1981. I. 323.

¹⁵⁴ GYULAI Pál, i. m. 34.

¹⁵⁵ Tudás. Komoly beszéd. Ék 1847. II. 321–322.

¹⁵⁶ S-k-i., *Nemzeti Színház*. Ék 1847. II. 352.

ellentmondására ismét csak a kifejtett elv és egy bíráló szembesítése mutathat rá: *Eszmevázlatok egy készülendő nagyobb műből* című írásában (amely „nagyobb mű” nem készült el vagy kéziratban maradt) ez áll: „Többször kimondtuk: maradjon minden philosophia a saját emberi én, kísérleti és tapasztalati tudás által kimért határai között, s ideal vagy real egyetemes elvének föllállításával, ne emelje ki az embert szellemileg és anyagilag önmagából – a szellem és anyag általános eszméje felé.”¹⁵⁷ Amennyiben a parttalaná szélesített filozófia Sükei felfogásában a művészetet is magába foglalta, ez az idézet ellentmondásba került azzal a tetszésnyilvánítással, amelyet Hugo Károly *Báró és bankár* című darabjáról fogalmazott meg: a szerző teremtő szelleme „müdön lemélyedve az egyéni érzések változatos világába, mindent olly kényszerűen egyesít, önmagunkat saját magunkból kiemelő jellemzetesség tüzpontjába”.¹⁵⁸

Sükei fellépése, s maga a folyóirat sem tudta tisztázni és összefoglalni Henszlmann és Erdélyi felfogásával szemben a Tizek Társaságának esztétikai és irodalomkritikai meggyőződését. A Magyar Szépirodalmi Szemle szerkesztője *Széptani irányok és tévedések* című cikkében válaszolt s felsorolta ellenérveit. „Sükei kettőben hibázott; először nem értette, mi az egyéni, összezavarván ezt az alanyival; másodsor kiesett magából, müdön a közhüet emelé az egyéniség fölé aestheticában, s a széptan kis tereméből kitáncolt a politica nagy teremébe.” Az első félreértés alapja nem az alanyiség, hanem a „tárgynak minősége” szerinti felfogás volt; a másodikat ezt az ironikus kérdést veti fel: „ha S. így bálványozza a közszellemet, hogyan mer szólni maga nevében, mikor lemond egyéniségéről; vagy belőle tömeg beszél?”¹⁵⁹ Sükei *Visszaigazítása* újabb ellentmondásba bonyolódott, azt bizonyítván, hogy nem esett félreértésbe: „az egyéninek, mint aestheticai elvnek elmélete, különb modorban van nálam már régóta letéve egy »Egyéniség, különös tekintettel Goethére« című nagyobb mű alapvázlataiban, mint a Szépirodalmi Szemle e részbeni szellemetlenül kimagolt és kiböngészett aggregátumai”.¹⁶⁰ Jobban megírta tehát Henszlmann és Erdélyi általa lebecsült tanulmányánál annak az esztétikai elvnek a kérdését, amelyet már – mint azt több cikkében kifejtette – túlhaladott a kor.

Feltehetőleg ezek az ellentmondások is hozzájárultak ahhoz, hogy Sükei 1848 első felében már nem jelentkezett az Életképekben. Helyére Egressy Gábor és Bangó Pető lépett, akik hozzá hasonlóan az akkor már megszűnt Magyar Szépirodalmi Szemle elveit értékelték. Egressy három fontos megállapítást tett: „a művészet nálunk a mellett, hogy társadalmi szükség, egyszersmind politikai tényező”; elfogadhatatlan, hogy „a művészet önmagáért van, azaz: önmagának és magában cél”; az irányköltészet ellentéte „az iránytalan költészet”.¹⁶¹ Először arra a fő különbségre mutatott rá, amelyik Jókai divatlapját a Szemlétlől elválasztotta: Erdélyiek arra törekedtek, hogy az irodalom szemlélete elsődlegesen esztétikai legyen; az Életképek jelentősége elsősorban eszmetörténeti volt. Következő megjegyzése szorosán összefüggött ezzel: az eszköz-jelleg és az öncél szembeállításában abban az évtizedben vált legerőteljesebbé, amelyben az elsőre nagyobb gyakorlati szükség volt, mint amennyi – történeti helyzetből, irodalomtörténeti

¹⁵⁷ Ék 1847. II. 421.

¹⁵⁸ S-k-i., *Nemzeti Színház*. Ék 1847. II. 448.

¹⁵⁹ MSzSz 1847. II. 270–271. és Erdélyi János: *FEF* 596.

¹⁶⁰ Ék 1847. II. 609.

¹⁶¹ EGRESSY Gábor, *A művészet szabadsága*. Ék 1848. I. 4–5.

hagyományból és műveltségéből következő – energia jutott a másodikra. Henszlmann kétségbevonta azt, hogy a műalkotás és az irányköltészet összeegyeztető;¹⁶² Egressy utolsó megjegyzése viszont mintegy kizárólagossá tette az irányköltészetet.

Bangó Pető *Töredékek széptani naplóból* című írásában – Eötvös Petőfi-bírálatához hasonlóan¹⁶³ – az ellen tiltakozott, hogy „Itészeink a magyar szépirodalomban törvények, és pedig idegen törvények alkotóiul tolakodtak föl, nem tudván, vagy tudni talán nem akarván, hogy az írók magok a törvényhozók, a criticusok pedig csak bírúk; nem tudván, vagy tudni nem akarván, hogy hazai elmeműveket s nemzeti izlést idegen törvény alá kényszeríteni zsarnokság, mellynek a szabad ész, – legalább a szellemvilágban – soha sem fog fejet hajthatni.”¹⁶⁴ A ki ítélhet és minek a nevében kérdése körül folyik a vita: előbb van-e a törvény és ahhoz igazodják a mű, vagy fordítva; idegen vagy hazai normák követése szükséges és ki állapítja meg ezeket; milyen a viszony az írók és a kritikusok közötti értékrendben. A szerző két magatartást szembeállít: szerinte az egyik a Szemléé, amely a mindenható kritikusnak engedte meg az általa teremtett idegen törvény számonkérését a hazai írón; a másik a magyar íróé, aki fellázad a kettős hatalom ellen és saját művével kíván a törvény forrása lenni. Az ábrázolás szélsőséges, hiszen a kritikus csak közvetíthet külföldi esztétikákat, az író pedig nem dönthet mások számára is érvényes törvény fölött. A kérdések azonban lényegesek: most már nem lehet a klasszicista hagyomány segítségével megragadni a jelen irodalmát, szükség van tehát a szemlélet megújulására; a nemzeti eredetiség követelménye azonban nehezen tesz engedményeket a nem hazainak; s a romantika lázadása kritikaellenességet is jelent. Az a vád, hogy a Szemle „a legujabb német aestheticával sem vala képes íróink s a közönség igényeinek megfelelni”,¹⁶⁵ azt igazolja, hogy – legalábbis e szerint az írás szerint – íróink és a közönség nem ismerték fel, hogy a Szemle törekvései s előzményei, tehát a kritika fordulata megelőzte a szépirodalomét, s az *Egyéni és eszményi* megszületésében nem kis szerepet kaptak az idegen esztétikák. Henszlmann és Erdélyi bírálatai, úgy tetszik, elhomályosították történeti jelentőségüket.

Mint Sükei, Bangó Pető is töredékeket – vagy inkább csak töredékes benyomásokat – közölt esztétikájából. Megjegyzendő, hogy a dal műfajáról szólva épp azt a részt idézte (ezúttal nem idegen törvényként) Bouterwek-től, amelyben az eszményített természet kritikája is található¹⁶⁶ – azt, ami Henszlmann és Erdélyi munkásságának alapja volt. Nem sokkal ezután pedig ez az értékítélet következett: „A dalköltemény e fajának irodalmunkban kétségkívül legnagyobb mestere Petőfi Sándor.”¹⁶⁷ Bangó Pető írása befejezetlensége ellenére is jelezte tehát az összefüggést a kritika- és líratörténeti korszakváltás között.

¹⁶² Az irányköltészet „nem létezhetik, mivel más, mint művészeti célnak tulemelkedése által, a mű megszűnik mű lenni”. *Mit tartunk az irányköltészetéről*. MSzSz 1847. I. 49.

¹⁶³ Eszerint „ha magyar regény-, dráma- s költeményeink lesznek, érdemesek arra, hogy ezekkel [a felsorolt német remekművekkel] egy sorba állitassanak: azok bizonyosan nem fognak hasonlítani a nevezettekhez, mellyeknek analysisából kritikánk szabályait gyártja”. *Petőfi Sándor Összes Költeményei*. Pesti Hirlap, 1847. I. 880. sz., ENDRÓDI Sándor, i. m. 297.

¹⁶⁴ Ék. 1848. I. 321.

¹⁶⁵ Uo. 322.

¹⁶⁶ „Nicht Nachahmung der Natur, wie man das Wort gewöhnlich versteht, noch weniger Nachahmung der schönen Natur, sondern aesthetischer Wetteifer mit der Natur ist das Princip und höchstete Gesetz der schönen Kunst.” *Töredékek széptani naplóból*. Ék. 1848. I. 355.

¹⁶⁷ Uo. 357.

LA CRITIQUE LITTÉRAIRE DU JOURNAL DE MODES *ÉLETKÉPEK* (1844–1848)

En supposant que les perspectives d'une révolution assurent les conditions d'un perfectionnement, toute conception qui subordonne l'analyse esthétique à l'idéologie proprement dite se permet de parler d'une évolution linéaire de ce journal de modes. Or, la première phase de son histoire qui dure jusqu'au milieu de 1847, dépasse la deuxième en ce qui concerne le niveau des articles critiques. Sous la rédaction de Frankenburg le journal, encore hétérogène au début du point de vue du goût, acceptait de plus en plus les normes critiques d'un art caractéristique et individualisant qui était en train de détrôner le néoclassicisme ennoblissant. Jókai et Petőfi, rédacteurs de la phase suivante avec Sükei, porte-parole critique du cercle, préféraient le ton des déclarations juvéniles aux dépens de la démonstration analytique; la première période du journal joue donc une place plus importante dans l'histoire de la critique littéraire.

MŰFAJI DIFFERENCIÁLÓDÁS ÉS NEMZETI IDENTIFIKÁCIÓ (A magyar regény a múlt század derekán)

1. Univerzalizmus és nemzeti konkretizáció

Amennyiben igaz az a tétel (s nehezen volna kétségbe vonható), hogy az elmúlt évszázadok kultúrtörténeti folyamatai csak nagyobb távlatból ítélnélhetőek meg; mi több: az újabb és újabb művészi korszakok felől nézve nyerik el végső (de legalábbis újabb) értelmüket az irodalomtörténet egymást követő fejleményei, úgy megkockáztatható az az állítás, hogy az 1970–80-as évek „posztmodern” nézőpontja segíthet hozzá a XVIII–XIX. századi átalakulások megértéséhez. Minél inkább nyilvánvalóvá válik az ún. modern kor lezárulása (s a posztmodern kor kezdete), annál inkább megerősödhet az a felismerés, hogy az avantgárd univerzalizmusa, absztrakt internacionalizmusa (mely például a geometrizmus elvében öltött testet) nem minden mást ellehetetlenítő végpontja, hanem csupán meghatározható időpontokhoz köthető szakasza a művészetek történetének.

Azaz: amiképpen bizonyos XIX. századi világképi, művészi tendenciák ellenhatásaként, többnyire tagadásaként jön létre a XX. század első két évtizedében, ugyanúgy le is zárul (sokak szerint pontosan 1968-ban), s az ezt követő korszak (akár posztmodernnek nevezzük, akár bármi másnak) új világképet és művészi megszólalásmódot tételez. Ami a század elején egyetemes és visszafordíthatatlan folyamatnak mutatkozott (az etnikai mozzanatok, a tradíció háttérbe szorulása), az néhány évtized múlva maga is múltékonynak bizonyult.

Akárcsak a XVII–XVIII. század neoklasszicizmusa, az avantgárd is olyan általános modellekre hivatkozott, melyek minden kulturális régióban és mindenkor érvényesek. A romantika annak idején a neoklasszicizmusnak éppen ezt a fajta sterilitását vetette el, történelmi és nemzeti konkretizálást hangsúlyozva, hogy aztán (másfél száz éve elteltével) ezek ellen lázadva lépjen fel a modernizmus. Ami tehát a neoklasszicizmus és a modernizmus közé esik (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig terjedő időszak), az éppen a XX. század utolsó évtizede felől szemlélve minősülhet átfogó, nagy művészi korszaknak, amelynek elemei ma-napság megváltozott formában éledhetnek újjá.

Az avantgárd által alábecsült regionális és személyes, egyedítő és történeti mozzanatok válhatnak újra produktívvá. A (némi leegyszerűsítéssel) romantikusnak mondott kor – közhírt módon – a klasszicista általánosítással individualizációt, nemzetek feletti elvontsággal nemzeti-etnikai konkretizációt, a racionalizmussal emocionalizmust állított szembe, s ezzel egyszerre érte el az irodalom, a műfajok differenciálódását és segítette a nemzeti identifikációt.

2. Az európai minták átvétele (A „formai elidegenedés” mint a nemzeti irodalom differenciálódásának feltétele)

A romantika mint nemzetközi irányzat, meglehetősen sokarcú, szinte egymást kizáró ellentéteket hordoz. S éppen mint ilyen képes hozzájárulni a nemzeti

irodalmak egyedi arculatának kialakulásához, illetve a műfajok differenciálódásához az egyes irodalmakban. Horváth János tételét tehát (mely szerint a nemzeti irodalmat „formai elidegenedés” készíti elő) sokszorosan igazolja a XIX. század közepső harmadában a magyar műfajok elszaporodása, elkülönülése, s általában véve: irodalmi tudatot produkáló gazdagsága. Az importált műformák a magyar irodalmi hagyomány és a speciális irodalmi, politikai stb. feltételek folytán határozottan különböznek európai mintáiktól (kisebb vagy nagyobb mértékben), s éppen az etnikai és történeti konkretizáció révén képesek kijelölni a nemzeti irodalom egy (egyik) klasszikus tökéletessége felé haladó folyamatának kereteit.

Az 1830-as években létrejövő műfaji hierarchia az egyes műfajok osztódása, funkcióátvállalása révén valósul meg. Ezen belül a regényváltozatok láncolatának kivételes szerepe van, hiszen az Európa-szerte évtizedek óta elsőszámú műfajjá előlépő regény nemcsak közvéleményformáló szerepe miatt meghatározó, hanem azért is, mert maga a műfaj olyan természetű, keretei oly tágasak és sokfélék, hogy egyre bonyolultabb, egyre tagoltabb variációk születését teszi lehetővé.

A korábbi (nem jelentéktelen, ám mégis) szórványos kísérletek után az 1832-es *A Bély-ház* tekinthető határkőnek, amelyet követően hamarosan megindul, s fel is gyorsul a differenciálódás. Jósika *Abafiját* a Walter Scott-i, Petrichevich Horváth Lázár *Elbujdosottját* a Bulwer-féle regénytípussal szokás összefüggésbe hozni, Gaal József *Szirmay Ilonáját* pedig előzmények nélküli változatnak tekintik. A típusok – természetesen – regényeket, legfeljebb regénycsoportokat jelölnek, s nem szerzőket, hiszen a legtöbb regényíró nem sorolható be maradéktalanul valamely változathoz. A pályakezdő Jókai az anekdotikus zsáner-rajz (*Sonkolyi Gergely*) és a szélsőséges vadromantika (*Nepean sziget*) kettősségének jegyében indul. Kuthyt sem szabad a *Hazai rejtelmek* alapján pusztá Sue-követőnek könyvelni el, hiszen elbeszélései közül a *Balítélet* a később talán leginkább Kemény *Férfi és nője* által képviselt szalonregénnyel, az *Arthur és Jenő* pedig antiféudális tematikája révén *A falu jegyzőjével* rokonítható. A szétváló elhasonulás tehát nemcsak az 1840–50-es évek egészében vett regényirodalmára, hanem az egyes szerzők életművére is vonatkozatható.

Hogy az irodalmak történetében fejlődésről (s ha igen, milyenről?) beszélhetünk-e, vitatható. De egyfajta előre vivő, gazdagító szaporodásról, szétágazó bővülésről mindenképpen, legalábbis a regény esetében. E folyamatnak kétségtelen inspirálói pedig azok a nyugat-európai példaképek, akiknek jelenléte tagadhatatlan a magyar irodalomban és irodalmi tudatban. Köztudott, hogy a literátus műveltségűek nagyrésze ekkoriban több nyelven olvas, de az *Ivanhoe* 1829-től, a *Twist Oliver* és az *Eugénie Grandet* 1843-tól olvasható magyarul is, a Bach-korszaknak pedig Dumas, Sue, G. Sand, Hugo, Feuillet, Dickens ugyan a legolvasottabb írói, de nemcsak Thackeray, hanem Turgenyev és Gogol is hatni kezd.²

A nyugat-európai mintákkal való összevetés meghatározó abban az esetben is, ha a W. Scott- vagy a Dickens-típusú regény magyar variánsa születik meg (Jósika *Abafija*, illetve Jókai egyes művei), s abban az esetben is, ha az eltérés juttat el

¹ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., 1976. 215.

² SZINNYEI FERENC, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. II. Bp. 1941. 9. (Szinyeinek a reformkor és a Bach-korszak novella- és regényirodalmáról szóló négy kötete kivételes segítséget nyújt e téma feldolgozója számára. Nélküle szinte képtelenség lett volna belátható időn belül eligazodni az óriási anyagban. Statisztikáira, csoportosításaira, ismertetéseire olyankor is támaszkodom, ha a közvetlen hivatkozást mellőzöm.)

sajátos műfaji változatokhoz: Jókai Hugót gazdagítja magyaros zsáneranekdotizmusával, Kemény W. Scottot szinte a felismerhetetlenségig módosítja egyedi történelem-bölcséletével és balladás tragikumszemléletével. Nemcsak arról van szó azonban, hogy a nagy európai regényváltozatok a magyar irodalmi hagyomány, s egy adott írói temperamentum szűrőjén átmenve speciális alakzatokhoz vezetnek el, hanem arról is, hogy több esetben szinte felderíthetetlen egy-egy elbeszélői típus kialakulásának, hagyományozódásának módja. Az oly speciálisan magyarnak tekintett életkép-irodalom például Nagy Ignácnál, Gaal Józsefnél Sue hatásával keveredik. Fáy András és Kisfaludy Károly „víg novellái” német elbeszélők hatása alatt születtek,³ de annyi mindent szívtak magukba a magyar verses epikából (Gyöngyösi, Gvadányi), szóbeli formákból (adomákból), s más egyéb hazai hagyományokból, hogy az idegen ihlet szinte felismerhetetlenné vált.

Még a gyakran elmarasztalt didaktikus népiességnek (például Gyulai Pál: *Varju István*) is fellelhetjük európai mintáit (egyebek között) Dickens tanító, erkölcsjavító törekvéseiben. A műfaji ihletek egyedi vegyülését mutatja fel Gyulai 1851-ből való, valamikor népszerű írása, a *Vén színész*. Habár mindenki számára ismeretes volt, hogy az elbeszélés hőstét, a zavart lelkű Dávidot testvérbátyjáról mintázta az író, a szubjektív gyökerű és objektív valóságtartalmú mű a romantika által kedvelt „örült-monológ”-ok formáját vette fel, s ezen keresztül Shakespeare bomlott lelkű hőseinek, például Learnek a tirádáira is rá lehet ismerni itt-ott. Ami annál is inkább beleillik a hosszú monológ szövegébe, hiszen az öreg színész akaratlanul is egykori szerepeit idézve produkál sajátos, „kétszintű” textúrát. Az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* minden egyneműsége mellett is összetett képződmény. Nagyon is szervesen a magyar tájhoz (Erdély), a történelmi pillanathoz (Bach-korszak) kapcsolódik, irodalmi inspirálói mégis hosszán sorolhatók a *Don Quijotétól* kezdve a *Toldi estjén* át Gogol *Régimódi földesurakjáig*. (Ez az utóbbi *Egy kép a régi jó időkől* címmel jelent meg magyarul 1853-ban.)

Maga a mechanizmus a magyar irodalom későbbi és korábbi periódusaiban is eleven. Az 1960-as évek magyar valósága, s Déry alkata, egyéni sorsa kellett ahhoz, hogy Thomas Mann „áltörténeti” regényeinek, s talán Németh László és Dürrenmatt történelmi drámáinak hatására megszülessen *A kiközösítő*. Sem Mikszáth, sem Kosztolányi, sem Hrabal epikus mintái nem lettek volna elegendők önmagukban, ha nincs adva nyelvi, történeti, alkati szinten sok minden Esterházy Péterben egy teljesen egyéni epikus közlésmód megalkotására. Viszont hiába olvasták sokan a *Candide*-ot, nem sok követőre talált. Bessenyei *Tariménes utazása* igen sokáig meg sem jelent. Vajda Péternél életre kel ugyan a Voltaire-féle filozófiai kalandregény (*A legszebb leány* 1834), de megint csak nem teremt hagyományt. Az idegen inspiráció tehát csak meghatározott feltételek mellett válik műfajteremtővé.

3. A műformák asszimilálódásának változatai

A megmagyarosodó idegen műformák egyediségéhez nagy mértékben járul hozzá a hazai hagyomány. A Jókainál (de bizonyos műveiben Keménynél is) a magyar életet és karaktert szerephez juttató humoros mellékalakok ugyan minden bizonnyal Dickens zsánerfiguráitól is örökölték egyet s mást, de a magyar verses

³ SZINNYEI FERENC, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. Bp., 1925. 42–49.

epikai hagyománytól is (például Gvadányitól), s a kontrasztot képező „földközeli szféra” megvan a *Csongor és Tündében* is (Balga és Ilma).

A túlsúlyra jutó „belső” hatásmechanizmus speciális, ismert példája a reformkorban: Széchenyi maga ismerte el, hogy (többek között) Fáy András meséi ösztönözték a reformok kezdeményezésére (amely mesék, kiváltképpen az állatmesék egészen az antikvitásig visszanyúló műfaji „sor” tagjai). Viszont *A Bélteky-ház* megszületését közvetlenül ihlette az egy évvel korábban megjelent *A Hitel*. E „belső” fejlődésvonal tovább követhető: *A Bélteky-ház* sok későbbi regényváltozat kiindulópontjává szolgált, hiszen egyszerre nevelési regény, családrégeny, társadalmi regény (a vidéki élet rajza) és esszéregény (zsúfolva van a szereplők reflexióival). A tucatnyi „örökös” mást és mást visz tovább: például Jókai az *Egy magyar nábobban* a felelőtlen parlagi nemes, Bélteky Matyi utódját alkotja meg Kárpáthy Jánosban, s a vidéki nemesi életforma rajzát is tovább gazdagítja. (A nevelési regény hagyományát inkább a *Kárpáthy Zoltánban* fejleszti tovább, de a franciás romantika sok-sok kellékével, s eléggé messze távolodva az ősmintától, a *Wilhelm Meistertől*.)

A műfaji minták kombinációi révén tehát olyan műalakzatok állnak elő, amelyek soha sehol másutt nem léteztek, s ezáltal alkalmasak az idő és hely szerinti konkretizációra a maguk egyedisége folytán. Az európai és a magyar elődökhöz való igazodás, illetve a tőlük való eltérés jelenti azt a gazdag műfaji variációs mezőt, amely az egész irodalom új stádiumba kerüléséhez, a korábnál teljesebb és színesebb irodalmi tudat létrejöttét segíti elő. Ebből a szempontból is Jókai nyújtja a legváltozatosabb képet. Ő az, aki a legtöbb irányból kap inspirációkat, s ő az, aki ebből a legeredetibb és művészileg legmaradandóbb életművet produkálja.

Sokan (Gyulaitól Sötéren át Németh G. Béláig) életképi-anekdotikus-humoros zsánerművészetét becsülték talán legtöbbször. Valóban nagy jelentőségű hódítása a magyar regénynek a zsáneralakok teremtette életszerűség, a kor, a mindennapi élet ábrázolása, a társadalmi és a táji miliő és atmoszféra rajza. Az európai ős-előzmény talán a francia genre-kép, illetve a német, vagy osztrák-német *Lebensbilder* vagy *Genrebilder*. Jókaira azonban (korán észrevették) leginkább Dickens hat, akinek *Sketches by Boz*-ja alcímével is intenciót ad: „Illustrative of Every-day Life and Every-day People” – azaz London mindennapi élete és emberei képezik e „vázlatok” tárgyát. Magyar előzménynek Fáy, Kisfaludy Károly elbeszélései, ez utóbbi vígjátékainak egy-egy alakja vagy jelenete számítható, a műfaj voltaképpen megteremtője és elterjesztője azonban Nagy Ignác. Más kérdés aztán az, hogy a humoros mellékalakok divatja alighanem az ókorig nyomozható vissza. Annyi legalábbis nagyon valószínű, hogy ezt a kontrasztot képező figurateremtést valamelyest inspirálta a nálunk ekkor már elsöprő népszerűségű Shakespeare a maga komikus, földközeli epizódalakjaival, amilyen a *Rómeó és Júliában*, vagy a sírásók a *Hamletben*.

Bár Jókai művészetének valóban alapformája az életkép, de sajátos regényformája éppen az ezt körülvevő sokféle típusú cselekményépítés tarkaságával és különleges egységével magyarázható. E jellegzetes esztétikai együttesben helyet kapnak meséi, mondai motívumok is, s Jókai specifikuma éppen az, hogy kortársi életanyagával bánik meséi-mondai módon.⁴ Ennek révén azonban nem egyszerű „mesemondó” lesz, hanem valamiféle nosztalgia kifejezője. „Ha eltekintünk Jókai

⁴ BARTA JÁNOS, *A magyar irodalom története a XIX. században*. Bp., Tankönyvkiadó, 1972. 113–114.

kitűnő mellékalakjaitól, s az általában velük kapcsolatos realista, életképszerű epizódoktól, akkor műveinek főhőseit igen közel érezzük a mese, az óhajtó mód világához.⁵ Nem mindenben szerencsés eljárás, ha a korábbi Jókai szakirodalmat követve elmarasztaljuk az írókat, amiért valóban bizonyos nyugat-európai realista regénynormáktól, amikor életkép és mítosz, anekdota és mese, eposz és vadromantika különleges vegyülékét adja. Talán azzal sem oldottunk meg mindent, ha ezt a Jókai-féle regény-variánst például a Northrop Frye által leírt romance (románcos regény) típusához közelítjük, hiszen bármily sok is a hasonlóság,⁶ Jókai ettől is jelentékeny mértékben tér el.

Valószínűleg nem találni párját viszont az európai regényben annak, amit Jókai regényszövéseben oratorikus-retorikus elemnek nevezhetnénk, s ami a kor szónokias szó- és gondolatfűzésének, érzelmi és stílári determináltságának lehet folyományja. Azt sokszor megírták már, hogy Jókai nyelve nem objektív, nem analízáló, hanem sok romantikus kortársához hasonlóan lírai módon azonosuló, s ennyiben is költői. Ilyen dítirambikus részlet például *A kőszívű ember fiaiban* az *Egy nemzeti hadsereg* című fejezet. Ettől a romantikus pátosztól azonban némileg eltér a *Várharc mennyekövekkel* című fejezet indítása, melyben arról a sokat vitatott dilemmáról van szó, hogy miért kellett Budát megostromolni a sikeres tavaszi hadjárat után. Jókai erre a szónoki beszéd retorikai alakzatait alkalmazva ad választ, a Buda iránti ősi vonzalmakkal magyarázva mindent. Holott (feltehetően) tisztában volt azzal, hogy az ostrom mellett egyáltalán nem érzelmi okokból döntöttek, hanem azért, mert bíztak abban, hogy a katonai vereség után Bécs a megegyezés útját fogja keresni. Görgey talán rá sem tudta volna venni a királyra felesküdt tisztikarát Bécs ostromára. (Ez méginkább provokálta volna az orosz intervenciót, melyet ekkor még sokan elkerülhetőnek tartottak.) Akárhogy is volt, a dilemma meglehetősen zűrzavaros stratégiai, politikai, diplomáciai stb. helyzet-hez kapcsolódott, amiről Jókai nem szól. Ehelyett patetikus érvelésbe fog arra vonatkozóan, hogy mit jelentett a magyarság számára évszázadokon keresztül Buda vára: „Lehet, hogy a történelem areopagja elítél minket is, mint amazokat; de a költészet ítélőbírái fel fognak menteni bennünket, és szavaik igazat adnak nekünk, Dávid királytól Victor Hugoig: Nem lehetett másképp; így kellett annak jönni!”

Az író a költészet ítélőbíráihoz fellebbezve tulajdonképpen szónoki fogással él. A racionális érvelésnek érzelmi indoklással történő félrehárítása (lévén szó katonai, politikai kérdésről) nem költői, hanem szónoki-politikusi magatartásra vall, mely a meggyőzés érdekében az elhallgatás, illetve a félrevezetés eszközeivel él. S ez talán nem pusztán egyetlen regény egyetlen fejezetére áll, hanem tágabban is érvényes: az olykor szónokiasnak, máskor érzelmi politizálásnak mondott eljárás mód (Széchenyi, Kemény bélyegezte meg így a magyar közgondolkodást) hatja át Jókai irányregényeit, s műveinek jó része ilyen. E stílus és gondolkodás-mód eredetének és okainak kiderítése monográfiák tárgya lehetne, elégedjünk meg itt annak a konstatálásával, hogy ez az epikus beszédmód határozza meg, s különíti el (többek között) Jókai regényeit az összeurópai műfajtól.

⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben*. In *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Bp., 1988. 122.

⁶ SZILASI László, *Sejtések (A Jókai szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek latens paradigmája)*. ITK 1993. 647.

4. Műfaji minták módosult formában való továbbélése – egyedi műfajok létrejötte

A múlt század közepének magyar regényvariánsai azért mutatnak oly gyors és oly sokirányú differenciálódást, mert a viszonylag új műfajokra jellemző hódító, asszimiláló gazdagodás lehetőségei szinte határtalanok. Nemcsak irodalmi műfajok inspirációja tartható számon. „A *Karthusi* olyan, mint egy romantikus opera a múlt század első feléből, négy résszel vagy felvonással, nyitánnyal, szólókkal, duókkal, többszemélyes jelenetekkel, recitatívokkal, hatásos kórusokkal. Sehol egy pillanatnyi megállás, gondoljunk Verdi első operáira, Donizetti *Luciájára*, Meyerberre, Cherubinire, Rossinira s hasonlókra. Ez a zenei hang és hatás olvaszt össze minden elemet, a lírát és a gondolatokat, az elbeszélést és az elmélkedést, az irodalmi hasonlóságokat, a politikai kitekintéseket, a patetikus futamokat, amelyek mind egy gazdag és érzékeny fiatal lélek nekifutásait fejezik ki, aki szinte megmámorosodik saját végtelen érzelmi és gondolati bőségétől, ezer mondani-valójától, s gyermekkora divatos irodalmi műfaját, a szentimentális vagy énrégényt ifjúkora legkedveltebb műfajának, az operának a keretei közé szorítja.” Gyergyai a továbbiakban utal arra, hogy Madame de Lafayette a *Clèves hercegnő* írásakor Racine-t vette alapul, Balzac szerint a *César Birotteau* egy Beethoven szimfónia felépítését követi, Flaubert *Salammbôja* képek, tablók, freskók technikáját utánozza.

A műfajok történetének az a tanulsága ily módon, hogy a műfajok nem elhalnak-eltűnnek, hanem módosult formában más műfajok keretei között élnek tovább, s ezzel eme műfajok megújulásának, módosulásának elősegítői. Ez a mechanizmus működteti (sőt, mondhatni: élteti) reformkori epikánkat. Ossian nemcsak líráinkban és verses epikánkban hat, hanem a szépprózában is.⁷ Kisfaludy Sándor regéi Jósika és Jókai regényeiben élnek tovább. Byron alakja és epikája nemcsak a verses regényt ihleti, hanem a prózaepikában is visszhangra talál (Szentirmay Rudolf az *Egy magyar nábob* elején). Arany balladáinak hangulati és tematikai ösztönzői voltak Kemény történelmi regényeinek, a *Toldi szerelmében* viszont sokan ismertek rá Kemény tragikumszemléletére.

Az irodalmi fejlődés (változás) tehát az egymásba átlépő-átrövő műfaji (s az ehhez kapcsolódó szemléleti, etikai, világnézeti) minták vándorlása mentén szemléltethető. A műfajok ily módon, bár bizonyos stabilitásuk is van, az állandó transzmutáció állapotába kerülnek. Folyton változó, dinamikus kategóriák, melyek éppen ezért képesek követni az írók egyedi és a korszak többfelé irányuló orientációit.⁸ A műfajok és alműfajok ilyesfajta proliferációja az egyre differenciáltabb nemzeti és társadalmi identifikációs törekvések mind árnyaltabb kifejezésére ad lehetőséget. Amikor Döbrentei Gábor *Klára Visegrádon* címmel 1823-ban prózai elbeszélést írt, nyilván megsejtett valamit a témában, ami nemzeti-közöségi érzületek kifejezésére alkalmas. Arany balladájával születik meg azután a tárgy klasszikus tökéletességű feldolgozása, immár módosult jelentéssel, a 49-es megtorlásra vonatkoztatva. A ballada sejtelmesebb, burkoltabb műalkata teszi lehetővé a téma árnyalt, lírailag is feldúsított (bár visszafogott) kibontását:

Rossz időket érünk,
Rossz csillagok járnak:

⁷ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. Bp., 1925. 75.

⁸ FOWLER, *Kinds of Literature (An Introduction to the Theory of Genres and Modes)*. Oxford, 1982.

Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat! –

A sok kínálkozó példa közül hadd utaljunk egy másik, igen jellemző műfaji „áttűnés”-re. A *Magyarország 1514-ben* emlékezetes jelenete a regény elején a főnemesi fennhéjázással gúnyolódó arisztokrata ifjaknak és Dózsának az ellentéte. A népi erőnek és az elpuhult és felelőtlen felsőbb rétegeknek ez a szembeállítását visszatér a *Toldi estéjében*, megint csak megváltozott hangsúllyal. Eötvös-nél a társadalmi feszültség a meghatározó, Aranynál a líraiságot fokozza a nemzedéki ellentét, s az idegenmajmoló, hivatásukra alkalmatlan, a nemzeti hagyományokat lebecsülő udvaroncoknak és a legfőbb értékhardozó öreg Toldinak áthidalhatatlan, s az utóbbi pusztulásához vezető konfliktusa.

5. A regényegész viszonya a diakrón műfaji „sor”-okhoz

Az egyre több műfajt és alműfajt, műfaji átmenetet felmutató magyar epika a század közepes harmadában sajátos munkamegosztásra is képes immár. Nem műfajok, s nem is egyes írók, időnként egy-egy mű is egyik vagy másik elemével hol ilyen, hol olyan funkciót tölt be az emancipálódó irodalom szükségleteinek megfelelően. (Ilyesmire, természetesen, csak többarcú, művészileg és gondolatilag összetett műalkotások képesek.)

Gyergyai Albert fentebb idézett opera-párhuzamánál nem utal erre, de tagadhatatlan, hogy az összetett-összevont műfajnak számító operával való összehasonlítás már magába foglalja a sokféle arculat, a többféle kapcsolódás lehetőségét. A *Karthausi* a magyar regényfejlődés több diakrón vonulatának tagja. Nemcsak a magyar szentimentális regény végpontja, s nem is csak a Musset-, Chateaubriand-féle romantikus regény leginkább komplex példánya, hanem az első nagyigényű lélektani regény, az első gondolati általánosítást és kitekintést tartalmazó társadalomelemző mű, s ezen túl a *Bélteky-háztól* számítható reformkori irányregénynek is kiemelkedő darabja. Arról ezúttal nem is szólva, hogy váltakozó nézőpontjával, az elbeszélésmód ismételt felcserélésével (napló, önéletrajz) sajátos szemléleti, elbeszéléstechnikai gazdagságot is nyújt.

A *falu jegyzője*, melyet főleg irányregénynek könyveltek el, s társadalomkritikai tendenciájában látták (természetesen, nem alaptalanul) fontosságát, szintén felmutatja e műfaji keveredés tüneteit. A bűnügyi szál jól megfér az esszé-regény jelleggel: „a zsidó emancipációról írt tanulmányának nyomai kimutathatók az üveges zsidó alakjában, a börtönügyről írtak nyomai a megyei börtönök rajzában.”⁹ A politikai elvek a cselekmény bonyodalmaival, az esszészzerű betétek a társadalmi körképpel alkotnak egységet.

A *Magyarország 1514-ben* is több diakrón sor tagja. Elsősorban is az ekkor már tíz esztendeje sikeres történelmi regény csúcsa. De ugyanennyi joggal nevezhető esszé-regénynek is, hiszen valóban szokatlanul sok benne a reflexív elem, s a gondolatiság szervezesebben függ össze az eseményekkel, mint a *Karthausiban*. Inkább érdekességként említhető meg a regény problematikájához nem szervesen tartozó, valószínűleg irodalmi hatást tükröző motívuma a műnek: Bebek Katalin és Ollósi szerepeltetésével a humoros zsánerrajz is részesül az epikus összképből.

⁹ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. II. Bp., 1926. 109.

A *nővérek* (kissé bizarr módon) két meglehetősen ellentétes, vagy legalábbis egymástól távoleső, a magyar epikában egyaránt vezérszerephez nem jutó műfaji változathoz sorolható. Bizonyos részei a szalonregény, mások a didaktikus népiesség közelébe viszik. E kettősség hitelesen adja vissza a szembeállított két életszférát, ámde a kétféle alműfaj és beszédmód oly távol esik egymástól, hogy a *nővérek* irányregény mivoltában is némileg szervesetlennek mutatkozik.

E regények, ha steril változatai lennének a történelmi, a szalon, a lélekelemző stb. regénynek, aligha tudnák visszaadni az 1840–50-es évek azon nagy szellemi, nemzeti, erkölcsi erőfeszítéseit, amelyekben szétválaszthatatlanul keverednek össze történelmi és szociális, lélektani és filozófiai dilemmák, s amelyek a szivárvány egymásba áttűnő színeirehasonlóan adják vissza az emancipálódó nemzet identitáskeresését, s ezen identitás fokozatos megtalálását annak mértékében, ahogy az irodalmi tudat éppen e művek sokarcúsága révén felismeri és megismeri a nemzet múltját és jelenét, értékeit és lehetőségeit, tájait és embertípusait, hasonlóságát és eltérését más nemzetektől és népsorsoktól.

Jókainál ez a kevertség kezdettől megvan: a *Hétköznapoktól* fogva egyazon művön belül keveredik a zsánerszerű életkép, s a franciás romantikától örökölt izgalom-, sőt borzalom-hajszolás. Kedvelt romantikus (vagy népmesei) akadályverseny-szerű, izgalom-fokozó cselekményépítéséről még *Az új földesúrban*, ebben a túlzásoktól leginkább mentes, leginkább a hétköznapiság szférájában mozgó regényében sem tud teljesen lemondani: az árvíz idején Ankerschmidtnak és Aladárnak mindig újabb és újabb nehézségen kell úrrá lenniük ahhoz, hogy eljuthassanak a fenyegetett kastélyhoz.

Kemény egészen más módon ötvözi korának regényírói eljárásait. A *Ködképek a kedély láthatárán* vadromantikus szalonregény, s emellett máig az egyik leg tudatosabb társadalombölcseleti regénye irodalmunknak. A *Férj és nő* esetében (mint Barta János több ízben rámutatott) a cselekmény előrehaladásával megy át a szalonregény „sorsregény”-be. A történelmi regények a leginkább egyneműek olyannyira, hogy (Eötvössel ellentétben) ezekben a pszichológiai és a történelembölcseleti mondandó nem fogalmilag van adva (tehát nem beszélhetünk Eötvös módján gondolati regényről), hanem politikai események és emberi sorsok, jellemek alakját öltik. Hogy milyen általános a humoros zsáneralakok divatja, arra mi sem jellemzőbb annál, mint hogy Kemény (igaz, periférikusan) is szerepet szán az ilyesfajta motívumoknak nemcsak az *Özvegy és leányában* (Zakariás, Csulai), hanem a *Zord-időben* is (Deák-testvérek).

A művek sokarcúsága, összetettsége tehát részben azzal magyarázható, hogy a magyar regénynek két évtized áll rendelkezésére (az 1836-os *Abafitól* az 1857-es *Egy régi udvarház utolsó gazdájáig*) ahhoz, hogy csaknem félszázados lemaradását behozva a legkorszerűbbnek, leginkább polgárinak vélt műfaj sok-sok változatának kimunkálásával, több műfaji változat tartós, párhuzamos egymás mellett létezésével, s ily módon az epikus kifejezés differenciálódásával olyan stádiumba jusson el, amely a nemzeti múlt és jelen sokarcú bemutatásával elősegítheti a polgári, modern nemzetté váló magyarság identifikációját. Ez a „sietség” azon is meglátszik, hogy bár Jósika Miklóst a Walter Scott-féle történelmi regény meghonosítójaként tartja számon a köztudat, ráérez egy másik, a differenciált regényirodalom számára elengedhetetlen prózaváltozat szükségességére, s egy (hagyományosan realistának mondott) másik műfaji vonulat elindításában is részt vállal. „Egyszerű, a mindennapi életből vett történet gördül itt le az olvasó előtt. Nincs egy szó mondva, mely ne mondatott, egy személy előállítva, ki nem élt... E lapok

szerzője feltette magában ezúttal a költészet minden segédeszközéről lemondani s az életet a maga meztelenségében festeni” – írja *Az élet útjai* című regénye előszavában. S ugyanő nemcsak az első szorosabban vett „város-elemző” regényt írja meg (*Egy kétemeletes ház Pesten*), hanem *Az Isten uja* című regényében egy kommunisztikus, utópista közösségi kísérletet is leír jóval Madách Falansztere előtt.

Kuthy Lajos a *Hazai rejtelmekkel* (1847) nem egyszerűen az elsőprő népszerűségű sue-i vadromantikát utánozza, hanem az Alföldön játszódó jeleneteivel egyfajta realista ambíció is vezérli. Magának a *Les Mystères de Paris*-nak (1843) is – ismeretes módon – erőteljes társadalomkritikai célzata volt, részben az utópista szocialisták eszmei befolyása alatt, s ebből Nagy Ignác *Magyar titkokjának* (1845) életképsorozata is örökölt valamennyit. Tehát alighogy megszületik a modern értelemben vett magyar regény, máris differenciálódás megy végbe gyorsan szaporodó művelői körében, úgy azonban, hogy nem a szerzők távolodnak el egymástól, hanem egyazon szerző regényei között, sőt egy-egy regényen belül történik meg a műfaji (és gondolati) szétválás-szétágazás.

Jósika, Kuthy, Nagy Ignác kísérletei annál is inkább érdekesek, mivel szinte „mohó” felfedező kedvük nyomán sem támad igazán divatja a társadalmelemző regénynek, különösen nem romantikus banalitások nélküli változatának. A balzaci módszerhez legközelebb (meglehetősen későn) Bródy jut el, holott ő Zolát deklarálja mesterének. Az *ezüst kecske* és *A nap lovagja* azonban kevésbé követi a „kísérleti regény” dogmáit. Igaz, már Kemény sokat tanul Balzactól, de szembeállítja vele élményköre és emberszemlélete. A sokak (például Sőtér) által flaubertinek, turgenyevinek nevezett realizmusra pedig hiába talál rá szinte ösztönösen Gyulai, ezzel betetőzve és sokáig meg nem haladott végpontjához vive az *Abafitól* számítható fejlődést, nagyszerű műve (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*) jó félszázadig folytatás nélküli, azaz nem vált műfaji sor kiinduló pontjává.

6. Az affirmatív beszédmód ironikus megkérdőjelezése mint az epikai differenciálódás egyik lehetősége

E húszéves periódus érdekessége, hogy a regényváltozatok lázas asszimilálása során igen előremutató formák is megjelennek prózánkban, úgy azonban, hogy jelentőségüket szinte senki nem fedezi fel, tulajdonképpen máig. Olyan epikai kísérletekre gondolunk, melyeket túlzott nagyvonalúsággal a romantikus irónia körébe szokás venni, holott előzményeik és XX. századi utóéletük folytán több figyelmet érdemelnének.

Ismeretes, hogy az ún. antiműfajok igazán vezető szerephez az európai irodalmak történetében a XX. század derekán jutottak. Valójában azonban többszázéves, kevésbé észrevett, kevésbé felfedezett fejlődésvonulatról van szó. Arról az epikatípusról, melyben kezdettől megvolt a parodikus kifordítás szándéka, s amely az irodalmiasság hangsúlyozásával, az irodalmi formákkal űzött játékkal magát az irodalmi megszólalásmódot tette problematikusává. Ezek az antiműfajok roppant fontos szerepet játszanak egy-egy műfaj státuszának megváltoztatásában. (Például *A helység kalapácsa* után nagy mértékben rendeződnek át a stílári lehetőségek a romantikus pátosz és eposziség rovására.) Rabelais után¹⁰ Sterne és

¹⁰ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *François Rabelais, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Bp., 1982. 20–29.

Byron mernek legmesszebbre abban a törekvésben, hogy ne csak a világot mutassák be, hanem annak bemutathatóságával kapcsolatos fenntartásaikat is. Ne csak eseményeket ábrázoljanak, hanem azok ábrázolását állandó reflexiókkal kísérik, a beleélő olvasást megakadályozandó szüntelen arra figyelmeztetve, hogy a mű szövege egyrészt a külvilágra, másrészt viszont az írói alkotásmódra vonatkoztatandó.

Szinnyi ilyen tendenciáról, módszerről, epikai vonulatról, természetesen, összefüggő indoklással nem beszél, hiszen eme változat első precíz leírása (tudtunkkal) Jurij Lotmantól származik,¹¹ s fontossága is csak a XX. század második feléből visszakövetkeztetve nőtt meg, ám magának a jelenségnek, illetve közvetlen világirodalmi előzményeinek leírásával nem marad adós.¹² Szerinte Sterne *Tristram Shandy*-jének humoros szójátékai, laza kompozíciója, lírai kitérői élnek tovább a német irodalomban Jean Paul improvizálást mímelő, szeszélyes nyelvében, tréfás hasonlataiban. A nálunk népszerűvé váló Saphir jellegzetes, csípős humora Jean Paul (s némileg Heine) hatását mutatja.

Ez a hozzánk német közvetítéssel elérkező modor jelentkezik Fogarasi Jánosnál, akinek több humoros novellája is van. *Fáj a szívem* című 1830-ban írt művét éppúgy „román plánus nélkül”-nek nevezi, ahogy Byron hangoztatja rögtönző előadásmódját, amit majd a *Bolond Istók*ban Arany János követ. Fogarasinál az Ossian-paródia, a cselekmény befejezetlenségével való játék a komikus eposzi hagyománnyal, s a későbbi verses regény módszerével is rokonságot tart éppúgy, mint Munkácsy János humoros, szándékoltan „fecsegő” modora, első személyes előlépései. Munkácsy *Mézesetek vagy egy ifju házas öreg gondolatai a mult időről* (1837) című elbeszélése még azzal az „elidegenítő” ötlettel is él, ami valóban Sterne-re (sőt a posztmodernre) emlékeztet, hogy a már-már fokozhatatlan vegyesség benyomásának felkeltése érdekében úgy tesz, mintha még (művének írását félbeszakítva) Bajza esztétikai értekezését olvasta, addig a szedő Landerer naptárából nyomtatott volna bele szövegébe néhány lapot. Az irodalmi utalás, ironikus célzattal, Frankenburg Adolfnál is megvan, amikor novelláiba ilyen mondatokat sző: „egy gyenge szellőcske, oly gyenge és kimélő, mint Bajza leckéi”; vagy: „Leszállott, mint a hanyatló nap, vagy mint Bajza Aurórája.”

Szinnyi kutatásai szerint ez a másodvonalbeli prózaírók által képviselt irány idegen maradt a magyar lélektől. Ez annyiban igaz, hogy a kritika elutasítóan fogadta (például Toldy), annyiban viszont nem, hogy a verses regény (Arany: *Bolond Istók*, Arany László: *A délibábok hőse*) éppen a byroni megszólalásmód révén tud valami újat hozni.¹³ A Jean Paul-, Saphir-féle irány követője a 40-es években Bernáth Gáspár (szeszélyes, szubjektív előadás, szerkezet nélküli spontán csevegés, bizarr szóösszetételek és hasonlatok), aki mindennek páratlanul magyaros (annyira alföldi, hogy időnként valóban provinciális) jelleget kölcsönöz, majd Beöthy László. E sajátos, s egészében a hagyományos közlésmóddal szembeforduló tendencia nyilatkozik meg Nagy Ignác *Magyar titkok* című regényében, mely szintén sok reflexiót tartalmaz, s egyes részei Sue *Le juif errant*-jának, más részei a francia romantikának a példái (*Két szív és egy hajdú*). Talán éppen Nagy Ignác nyomán a kor prózaírói közül sokan élnek ilyesfajta eszközökkel (Lauka Gusztáv,

¹¹ J. LOTMAN, *Roman v stihah Puskina Jevgenyij Onyegin*. Tartu, 1975.

¹² SZINNYEI FERENC, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. I. Bp., 1925.

¹³ Vö. IMRE LÁSZLÓ, *A magyar verses regény*. Bp., 1990.

Pákh Albert), úgyhogy ennek hatása Petőfinél *A helység kalapácsára*, sőt Aranynál *Az elveszett alkotmányra* is valószínűsíthető.

Nem főárama ez a magyar epikának, hiszen a világirodalomban is előbb (Sterne), illetve csak a XX. században válik meghatározóvá, de egy-egy ponton kimutatható, hogy a valóságillúzió felkeltése helyett egy irodalmi utalásrendszer részesül előnyben. Igaz, alárendelt szerepben, de megvan ez Jókainál is: „Nagy tévedés és százados félreértés gyászos jelensége azon sajnálatra méltó körülmény, miszerint a regényírók a legújabb időkgig azon balfelfogásban voltak, hogy a doctor jurisokat nem lehet szerelmes szerepben applikálni. E nézet amennyire ellene küzd a kor szabadelvű irányának, annál is inkább megcáfoltatik az empiria konkrét felfedezései által.” *Az új földesúr* eme passzusa a regény-sablonokat éppúgy nevetségessé teszi, mint a szabadelvűség szüntelen hangoztatását, s Grisákot éppúgy, mint „az empiria konkrét felfedezései”-t, miközben tréfásan enged bepillantást az írói alkotás dilemmáiba.

A romantikus cselekményszövés direkt paródiája (ugyancsak *Az új földesúrban*) az ál-Petőfi szájába adott háborzongató történet: kiásta magát a sírból, egy patak földalatti útját követve jutott Magyarországra. Finomabb, talán nem is tudatos parodikus allúzió *A kőszívű ember fiaiban* Tallérossy Zebulon hányattatásának leírása. A kalandregény sémáját követi Zebulon bujkálása: Mindenváró Ádámnál Szalmással kölcsönösen megrémülnek egymástól. Mindkettő azt hiszi, hogy az ő elfogása végett van ott a másik. Az erdőben véletlenül megint összeakadnak, s ismét halálosan megijednek egymástól, ami mintha Richárdék szökésének vulgáris-komikus megismétlése volna.

EBBE az irányba mutatnak Jókai sok helyütt előforduló önironikus, csevegés-szerűen közvetlen kiszólásai éppúgy, mint az egész életművét behálózó stílusviccek és parodikus játékok. A *Rab Rábyban* például a fejezetek előzetes tartalmi összefoglalása régies helyesírással szintén humoros célzatú, akárcsak az idegen szavak használata és a rokkó udvarlás kicsúfolása Lievenkopp Fruzsínának szóló levelében: „A múlt héten Petray Judlium úrral (aki egy charmant enfant) cavalierement amuszítottuk magunkat Fortuna festett lapjai mellett, mely alkalommal a keréken táncoló istenasszony irántam extremem disgracieuse produkálta magát, úgy hogy én húsz arannyal a Judlium urnak obligóban maradtam.” Jókai tehát egyfelől valóságnak kívánja feltüntetni az elbeszélteket, másfelől játékosan kezeli annak irodalmi megformáltságát.

Természetesen, sokaknál fordul elő a korban az irodalmi formával úzótt játék, akkoriban is jelentéktelennek számító íróknál is. Balázs Sándor *Hűség a halotthoz* című elbeszélése (a Hölgyfutárban jelent meg 1852-ben) egy kedvesét sirató hölgy temetői monológjaként indul, mígnem megtudjuk a szerzőtől, hogy mindössze egy bukott dráma részletével ismerkedhettünk meg.¹⁴ Hasonló parodikus jelentésárnyalata van Keménynél az *Özvegy és leánya* III. része 9. fejezetének: Naprádine felzaklatott képzelete vadromantikus történetbe vetíti ki vágyait.

Nemcsak a kételytelen állítások hangneme, hanem az írói szerep is problematikussá válik, ugyanakkor a gúny a hasonlatokba vont jelenségekkel kapcsolatos pátoszt is lehetetlenné teszi. Amikor Obernyik Károly *Az anticipált férj* című novellájában azt írja, hogy „a falu házai összevissza állnak, mint a nemzetőrök”, vagy amikor Vas Gereben *Falusi képek ráma nélkül* című írásában az áll, hogy Nyuli uram nagy hasával „mindig kiesett a glédából, mint a Vojvodina Magyarország-

¹⁴ SZINNYEI FERENC, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. II. Bp., 1941. 582.

ból”, akkor nemcsak a különböző képzetkörből hasonlóba kerülő elemek inkongruenciája kelt nevetséges hatást, hanem bizonyos politikai, esetleg publicisztikai közhelyek is a szöveg idézési körébe kerülnek. Ilyen esetekben maga a nyelv válik főszereplővé, a nyelv többértelműsége, illetve megbízhatatlansága. Sok hazafias frázis iránt kelt kételyeket például Kovács Pál szövege az *Untauglich* című elbeszélésben. Hőse korábban honvédnek állt, s így érte meg a bukást. „Világosnál felvilágosították őt is mint más sok ezreket a dolgok valódi állásáról, s a szemképráztató, de elérhetetlen szívárvány feloszlott a sötét felhők homályos kódében.”¹⁵ (A novella a *Hölgyfutárban* jelent meg 1850 elején, tehát – ha Arany olvasta – inspirálhatta *A gyermek és a szívárványt*.)

Ez a „többszintes” humor természetesen nemcsak műalkotásokban, hanem egyéb nyilatkozatokban is jellemző lehet. Nagy Ignác a *Hölgyfutár* 1850. január 18-i számában (tehát néhány hónappal a világozi fegyverletétel után, azaz a megtört nyelvi közvetlen időbeli szomszédságában) tette a következő, sokszor idézett nyilatkozatot: „ugyanazon a napon 19 évig viselt régi hivatalomat s új esernyőmet egyszerre elvesztettem.”¹⁶ A nyelvi játék alapja az az egybeesés, hogy a magyar nyelvben a hivatalt és az esernyőt is „viselik”. Ámde a keserű tréfa háttérében ugyanaz a tehetetlen kétségbeesés munkál, mint *A nagyidai cigányok*-ban vagy a *Bolond Istók*-ban. A mindennapi élet akasztófahumorától terjed ez a nyelvi magatartás egészen addig az írói attitűdig (s erre igazán hívós és összefüggő példát a verses regényekben találunk), amely már általában is felülvizsgálódónak véli nyelvi eszköztárát. Elvesztvén a világ áttekinthetőségének és egyértelmű befolyásolhatóságának bizonyosságát, magának a nyelvnek a kérdésessége kerül előtérbe. Ezt a korai (bármily anakronisztikusnak tűnhet is fel, mégis ez a terminus kívánkozik ide) „nyelvkritikai” magatartást tükrözik bizonyos abszurd ötletek. P. Ede például *A két sír* címmel olyan novellát ír, mely csupa megszótágot szóból áll.

Még az Arany–Gyulai kör egyik legszolidabb tagja, Lévy József is oly mértékig tudja kívülről szemlélni az írói eljárásokat, magát az alkotásfolyamatot, hogy 1850 elején (tehát éppen a *Bolond Istók* I. énekének írásával azonos időpontban) írt novellájának, *A fogadott fiúnak* a közepe táján üresen hagy egy kis helyet: „E kis üres helyre képzeljék olvasóim három hónapi ugrását az időnek s iszonyú baklövését a megveszett sorsnak.”¹⁷ (Tudni kell ehhez, hogy Csiszeri Gusztit „vig élete” Debrecenben addig tart, amíg a minisztérium hivatalnokaként él ott, a szabadságharc bukása után odavetődő Gusztit már egészen másképp fogadják, az „üres hely” tehát az 1849 tavasza és későősze közti időszakot takarja.)

A Jean Paulhoz és Saphirhoz, s rajtuk keresztül Sterne-höz és Byronhoz kapcsolódó speciális írásmód az irodalmias beszédmód hagyományának tüntető figyelmen kívül hagyása, szembefordulás az elbeszélés konvencióival. Ez pedig az irodalmi megformálás szüntelen megkérdőjelezését jelenti.¹⁸ A műalkotás műalkotás volta az ironikus beállítás révén válik nyilvánvalóvá, ami egyet jelenthet az író számára az elbeszélés autentikusságának kétségbevonásával. Ilyen jelenségek szórványosan előfordulnak a romantikus alapjellegű prózában is, humoros célzat nélkül, inkább szövegek, beszédmódok relativizáló szembeállítá-

¹⁵ *Hölgyfutár*, 1850. I. 1–10.

¹⁶ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. II. Bp., 1941. 333.

¹⁷ *Hölgyfutár*, 1850. II. 35.

¹⁸ J. LOTMAN, *l. m.*

sában. Gyulai Vén színészének Dávidja, például, nemcsak spontán monológot mond a csárdában hallgatói számára, hanem egy sajátos „életrajz”-ot is felolvas, amely meghatározott viszonyba kerül mostani önkomentárjaival, s jellemzi egyfelől valóságos, másfelől egy irodalmi megformáláson már átment önszemléletét. A *Ködképek a kedély láthatárán*-ban ugyanígy vonatkoznak egymásra a különböző történetek, s azok elbeszélésmódja, valamint komolyan vehetősége, illetve egymással kontrasztba kerülő minőségei.

7. Műfaji hierarchia és szemléleti sokféleség

Az 1830-as években meginduló, s a 40–50-es évekre meglepően gazdag színképet mutató magyar regényirodalom a külföldi minták követésével, s az azoktól való eltérés révén nemcsak önálló arculatú regényvonulatokat produkált, hanem nagy mértékben járult hozzá az éppen ebben a negyedszázadban első ízben regényolvasóvá váló nemzet differenciált identitástudatához. A különböző műfaji minták egymásba való átmenetei olyan sokféle tematikai és gondolati, nyelvi-stiláris változathoz segítettek hozzá, hogy a regényirodalom egésze szinte hézagmentesen tudta visszaadni a kortársi társadalomszemlélet tagoltságát, a műlt-szemlélet sokféleségét, s a nemzet előtt álló feladatok rangsorát.

A reprezentatív regények kivételes sokarcúsága azt is lehetővé tette, hogy az európai prózaepikától számítható többszázéves fáziskésést csaknem behozva a 40–50-es évekre széleskörű epikus univerzum állhasson a nemzet öntükröztetésének szolgálatában. Igaz, éppen a realista (tehát az egyik leglényegesebb) változat hiányzik, vagy csaknem hiányzik. Gyulai remekművét, az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját* leszámítva tiszta realista művek nemigen születnek. Figyelembe veendő azonban, hogy a realizmus vezető irodalmakban is ekkor alakul ki. Stendhal, Gogol érett realizmusához képest Balzac vagy Dickens regényeit is át meg átszővik romantikus motívumok, az orosz realizmus összefüggő vonulata is inkább csak az 50-es évek végétől számítható.

Ugyanakkor a világirodalmi méretekben Sterne nevéhez kapcsolható tendencia is megjelenik irodalmunkban, ami a nemzeti identifikáció szempontjából kiváltképp jelentős, hiszen az irodalmi tudat olyan kitágításához járul hozzá, amely már önkritikus, önironikus, tehát árnyaltabb nemzeti önszemlélet biztosítója. Valószínűleg a tehetségek méretén múltott, hogy (Jókai szórványos hasonló improvizálásait leszámítva) ebből a szempontból az igazi áttörést *A délibábok hőse* jelenti. Nem feltétlenül vagyunk meggyőződve arról, hogy az affirmatív magatartás kevesebb művészi lehetőséget engedne meg,¹⁹ de tagadhatatlan, hogy az egyenmű és romantikusan patetikus reformkori beszédmódhoz képest olyan nyelvi kontraszt jelenik meg ezáltal, amely irodalmunk további nagykorúsodásának lehetett volna feltétele.

Eme irodalmi feltételezettséget és önironiát sugalmazó diskurzusnak az a jótékony szerepe lehetett volna, hogy a romantikus próza ellensúlyát képezve racionálisabb és tárgyilagosabb nemzeti önszemlélethez vezetett volna el. Ahogy a *Bolond Istók és A délibábok hőse* meglehetősen visszhangtalan maradt, ugyanúgy

¹⁹ Vö. IMRE László, *Félszázad irodalmáról – másféleképpen* (Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*). Tiszatáj, 1994. I. 59.

az epikus magatartás differenciálódásához elvívó sterne-i modor produktív elterjedése sem következett be.

Regényirodalmunk tehát kiszélesedett, de a nemzeti újjászületés, illetve 1849 után a nemzeti elnyomatás légköre, valamint kiemelkedő írónk alkati-ízlésbeli kötődése nem tette lehetővé, hogy az egymással szembekerülő, egymást kiegészítő epikai törekvések ideális egyensúlyba kerüljenek. Erre legtöbb esély még mindig a 40–50-es években látszott lenni. E korszakot azért is a magyar regény virágkorának tekinthetjük, mert a megszületés, a kibontakozás és a differenciálódás majdnem egybeeső fázisa nemcsak máig eleven prózaírói életművek gazdagságát teremtette meg, hanem magába foglalta egy, a később kialakulóánál sokarcúbb és differenciáltabb epikus skála létrejöttének lehetőségét.

László Imre

GATTUNGSDIFFERENZIERUNG UND NATIONALE IDENTIFIKATION (Der ungarische Roman um die Mitte des vergangenen Jahrhunderts)

Dem Universalismus der neoklassizistischen Doktrinen der XVI–XVII. Jahrhunderts folgen die historischen und nationalen Identifikationsstrebungen des Romantismus, die sich in der ungarischen Literatur in der schnellen Differenzierung der epischen Gattungen zeigen. Die Hauptformen des europäischen Romans im XIX. Jahrhundert (des von Walter Scott, von Hugo, von Sue usw.) wirken in verschiedener vermischter Form, und es sind eben die fremden Formen, die die nationale, sogar regionale Individualisierung ermöglichen. Durch die Assimilation der Gattungsformen entstehen dann solche Romantypen, die nirgendwo anders existieren (z. B. der Roman von Jókai).

Die Ursache ist teils in einem wertweiterfordernden bzw. verneinenden Verhältnis zu suchen. Das Weiterleben der Gattungsformen in einer modifizierter Form ermöglicht das Entstehen von einzelnen Gattungen bzw. Subgattungen, die durch ihr Verhältnis zu den verschiedenen Gattungsreihen zu bestimmen sind (Ich-Roman, Essay-Roman, historischer Roman, Salonroman, Schauerroman), bzw. sie bilden die einmalige Mischung der Traditionen. Die Erscheinung der epischen Methode von Sterne, bzw. Byron durch die Vermittlung von Sue (Lajos Kuthy, László Beöthy) bedeutet die ironische Fragwürdigkeit der affirmativen Erzählweise, die eine (meistens nicht ausnutzbare) Möglichkeit der epischen Differenzierung in den 1840–50-eren Jahren ist.

Weber János *Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies* című művéről

Weber János orvos-gyógyszerész, Eperjes egykori főbírája, korának egyik legtehetségesebb politikusa volt, de mára a XVII. századi magyarországi irodalom és politika majdhogynem teljesen elfeledett alakja lett. Nevét a legfontosabb bibliográfiák téves adatokkal, vagy egyáltalán nem említik,¹ ezért szükségesnek láttam, hogy – még mielőtt *Wappen...* című művével foglalkoznék –, egybevessem életrajzának sokszor hiányos vagy egymásnak ellentmondó adatait.

I. Weber János életrajza

Weber valószínűleg 1612-ben született egy Pozsony környéki kis faluban, Terlingben.² Az évszámot saját művének, az 1662-ben megjelent *Janus Bifrons...*-nak³ a metszete bizonyítja, mely 50 évesen ábrázolja, bár tudjuk, hogy ugyanezt a képet használta fel három évvel később kiadott művében, a *Lectio Principumban*⁴ is.

Kövényi F. Lajos szerint iskoláit az eperjesi kollégiumban végezte.⁵ Nem tudni, tanult-e külföldön, és hol, mikor képezte ki magát orvosnak. 1631 körül Alsó-Magyarországon járt, ahol egy nagy pestisjárvány tanúja volt.⁶ Talán innen származott orvosi ismereteinek egy része.

1639. július 4-én kapta meg az eperjesi polgárjogot, majd négy évvel később feleségül vette Johann Friedrich Breithaupt özvegyét, Löw (Leo) Johanna Erzsébe-

¹ Nem említi sem az 1972-ben megjelent STOLL Béla–VARGA Inre–V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig; sem A magyar irodalom története, II.*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964.; sem a *Magyar irodalmi lexikon, II.*, főszerk. BENEDEK Marcell, Bp., 1965. (Vö. HARGITTAY Emil, *Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612–1684)*. In *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 7., 1994. 86.) Téves adatokat közölt CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae litterariae...* Frankfurt, Lipcse, 1711. 398.; Constant von WURZBACH, *Bibliographisches Lexikon des Kaiserthum Oesterreich*. Wien, 1886. CII., 189. A tévedésre pedig már Veszprémi István felhívta a figyelmet: „Abban, hogy őt 1686-ban felségsértésért lefejezték volna, igen téved [A tudós Magyarország történetében] Czvittinger, mert az [Eperjesi szinpad] szerzője, aki pedig azonkori író volt (Rezik János), a III. tragédia 6. és 7. szakaszában azt írja, hogy ennek a Jánosnak a fiait, Weber Frigyes és Dánielt vonták felségsértés vádjára alá, marasztalták el benne gróf Caraffa Antal elnöklete alatt, s miután mindegyiknek még élve levágták a kezét, majd a fejét, 1687. május 9-én négy darabba vágták őket, s így akasztották föl a bitófára. Azonban ugyanez a történetíró mondja ugyanabban a kéziratban, hogy apjuk, János már néhány évvel előbb halt el, de nem erőszakos, hanem természetes módon [...]”. Veszprémi István, *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia*. Lipsia, Wien, 1774–1787. Magyar fordítása: VESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Ford. KÖVÁRI Aladár, Bp., 1960. 395–396., 98. cikkely.

² A község neve ma: Vinosady, korábban Thierling, vagy Trlinok. A község anyakönyve nem maradt fenn. Anton BARTUNEK, *Život a dielo lekárniky Jána Weberu, 1612–1684*. Presov, 1984. 14–15. (A szlovák nyelvű könyv fordításában nyújtott segítségért Tóth Andreának tartozom köszönettel.)

³ *Janus Bifrons seu Speculum Physico Politicum, dass ist Natürlicher Regenten Spiegel*. Lőcse, 1662. RMK II. 992. *Lectio Principum, dass ist Regenten Lection*. Lőcse, 1665. RMK II. 1057.; Vö. HARGITTAY, i. m. 78.

⁵ KÖVÉNYI F. Lajos, *Adalékok városunk történetéhez*. Új Világ, 1933., 46. sz. 4–5. Bartunek ezzel szemben úgy véli, Eperjes túlságosan messze esik Weber szülőfalujától, ezért nem valószínű, hogy ott járt volna iskolába. BARTUNEK, i. m. 15.

⁶ Nem tudni pontosan hol, mikor, miért tartózkodott. Bartunek „autobiograph” forrásokra hivatkozik, melyeket pontosabban nem jelöl meg. BARTUNEK, i. m. 15.

tet, J. E. Westonia költőnő lányát.⁷ Erzsébet 1608-ban született Prágában, első házasságából származó gyerekei meghaltak. Édesapja, Jan Löw a dán királyi udvarnál volt követ; Westonia halála után újra megnősült, s második feleségével valószínűleg jó kapcsolata lehetett a Weber házaspárnak is, hisz – többek között – neki, Johanna Seltenslagnak ajánlotta Weber az 1645-ben megjelent *Amuletumot*.⁸

Erzsébet nem egészen négy éves házasság után (3 év és 9 hónap) 1647 márciusában halt meg, temetése március 19-én volt. Fiúgyermekük ekkorra már szintén meghalt.⁹ (A temetési beszédet Samuel Dürner mondta, beszédét ki is nyomtatták.)¹⁰

1644-től került összeköttetésbe a Wesselényiekkal, akiknek évekig tanácsadója, orvosa és gyógyszerésze volt.¹¹ Kapcsolata Wesselényi nádor halála után is fennmaradt annak özvegyével, Széchy Máriával.¹² Az azonban nem tisztázott, hogy a Wesselényi-mozgalomban pontosan milyen szerepe volt. 1671-ben őt is meghurcolták.

Politikai karrierje is a negyvenes években indult el: 1645-ben a városi előjáróság tagjai közé választották, majd 1648-ban az öt felvidéki szabad királyi város (Pentapolitana)¹³ képviselőjében ő utazott ki Bécsbe, ahol részt vett Szelepcsényi érsek audienciáján. (Szelepcsényi György III. Ferdinánd kancellárja volt, a megbeszélésen az 1647-es 87. törvénycikkről volt szó!)¹⁴

⁷ Vö. KÖVÉNYI, i. m. (Bartunek az esküvő dátumát egy évvel későbbre, 1644. júl. 28-ra teszi. I. m. 15.

⁸ BARTUNEK, i. m. 16. A könyv három nyelven, magyarul, szlovákul és németül jelent meg, Weber különböző ajánlásokkal látta el őket, a magyart „az Tekéntetes, Nemes, Saaros varmegyének”, a német nyelvűt „Denen, Edlen, Ehrenvesten, fürsichtigen, Nahmhatten und Wolweisen Herzen, Richter Herz und Rhath, sowol auch einer gäntzen Ehrsamem Gemeine, der freyen Stadt Epperies...”, a szlovák nyelvűt pedig: „Drozené a Pobožne Pani, Johanné rozené Seltenslágowe z frydenfeldn” ajánlotta. (Németül: *Amuletum, das ist: ein kürzer und Nothwendiger Bericht zur Zeit der Pestilenz*. Bártfa, 1644. RMK II. 641.; magyarul: *Amuletum, az az Rövid és szükséges oktatás a Dög-halálról*. Uo. 1645. RMK I. 767.; szlovákul: *Amuletum, to jest krátká zpráva a potrebná o mori*. Lőcse, 1645. RMK II. 674.)

⁹ Ez a körülmény cáfolja azt a feltételezést, amely Kossuth Lajos ősei közt a Weber-rokonságon át E. J. Westoniát tartja számon. Westonia lányának és Weber Jánosnak közös utódja nem érte meg a felnőtt kort. Annak a Weber-fiúnak, aki Kossuth édesanyjának, Weber Karolinának valamelyik felmenője volt, mindenképp Weber második házasságából kellett származnia. (Vö. TARDY Lajos, *Kossuth vértanú őseiről*. In *Régi feljegyzések Magyarországról*. Bp., 1982. 65.)

¹⁰ Samuel DÜRNER, *Christlicher Leich-Sermon, über den Tröstlichen Spruch Pauli Rom. c. 8. v. 18*. Lőcse, 1647. RMK II. 674.

¹¹ KÖVÉNYI, i. m. i. h. és ACSÁDY Ignác, *Széchy Mária, 1610–1679*. Bp., 1885. 164.

¹² Levelezésük 1670-ig követhető nyomon. BARTUNEK, i. m. 20., és LASZTÓKAY László, *Eperjes, szab. kir. város levéltárában található nevezetesebb okiratok ismertetése*. Eperjes, 1881. 53.

¹³ Pentapolitana = Lőcse, Kassa, Eperjes, Szeben, Bártfa.

¹⁴ „[...] jetzt wohl Regierender Erz-Bischoff von Gran, Hr. Szelepcheni, damahliger Ungarischer Canzler, als J. Key: Majj: Ferd. III. Christmildigster Gedächtnis A. 1648 im Nahmen der Ober Fünff Königl. Freyen Städte, wegen deß 87. Ar: deß 1647. Jahres, [...] Mier in Wien allergnädigste audienz und erwünschte resolution ertheilet.” *Wappen...*, 1668. 41. RMK II. 1150.

A szabad forgó törvénycikk szövege a következő:

„Hogy a hűtlenség vétkebe esetteknek a szabad városok földén és területén fekvő örökségei nem a városi, hanem a királyi fiscusra háramlanak.

Ha olyanok, a kiknek a szabad királyi városok és mezővárosok földjein és területein örökségük van a kezükön és birtokukban, akármilyen esetben felségstértés bűnébe vagy hűtlenség vétkebe esnek: akkor azok örökségei nem a városi, hanem, mint más hűtleneknek a fekvő jószágai, legott a királyi fiscusra szállanak és királyi adományozás alá kerülnek. (Megerősíti az 1649: XVI. t. cz. Vö. az 1715. LXII. t. cz.)

I. S. Az adományosak azonban, mind a mellett ezeket a városokban, mezővárosokban és azok területein fekvő örökségeket, polgári jog szerint birtokolják.” *Corpus Juris Hungarici, 1608–1657. évi törvénycikkek*. Szerk MÁRKUS Dezső. Bp., 1900. 481.

Tíz évvel később ismét öt küldték követségbe: a város képviselőjében részt vett I. Lipót koronázási ünnepségén. A koronázási ékszerek leírását megemlíti az eperjesi városcímerről írt könyvében is.¹⁵

Vagyona arányosan követte politikai karrierjének emelkedését; 1662-től I. Lipót a Felföld legfőbb királyi gyógyszerészévé avatta.¹⁶

1652. október 11-én megszületett Weber Frigyes. Édesanyja Weber második felesége, Felicitas Sti(e)rbitz volt. A nő származása, az esküvő időpontja nem ismert.¹⁷ Frigyes keresztszülei Langferner Dániel és Klein János voltak, a keresztnyanya pedig Merwaldt Erzsébet, Zimmermann Zsigmond édesanyja.¹⁸

1661–1668 között főbíróvá választották, ezalatt kiadta újabb művét, a *Janus Bifrons...-t* (1662, Lőcse), amit nemsokára a harmadik könyv, a *Lectio Principum* (1665) követte.¹⁹

Ekkor született gyermekeinek Wesselényi nádor felesége, Széchy Mária a keresztnyanya (Weber Felicitas [1663], Weber Pál [1664], Weber Anna [1665]).²⁰

Az eddig említettekén kívül még két fia volt Webernek: János és Dániel, de az ő születési dátumuk nem ismert. (Bartunek említést tesz még egy Regina Stürbitz nevű lányról, az egykori körmöci orgonamester, Stürbitz János árvjáról is, aki Weber fogadott gyermeke volt – 1663. november 13-án Isak Zabanius felesége lett.)²¹

Valószínűleg ezekben az években alapította meg Weber az eperjesi orvosgyógyszerész iskolát is. Pontos alapítási dátuma, vagy egyéb dokumentumok nem ismertek róla. Hasonló magániskola működött ekkoriban Besztercebányán és Késmárkon, vezetői: Karl Otto Moller és Daniel Fischer voltak.²²

1665 körül került kapcsolatba Vittnyédy István dunántúli evangélikus ügyvéddel, akin keresztül megismerkedett az ellenzékkel: Vittnyédy ugyanis a Wesselényi-mozgalom egyik tagja volt – Gutth Dániel eperjesi jegyzővel együtt. Weber később kétszer is kihallgatták emiatt, de tisztázta magát.²³

Ugyanez év augusztus 11-én hat felvidéki város képviselői gyűltek össze, hogy megalapítsák az evangélikus gimnáziumot.²⁴

Az új iskolát a kassai jezsuita akadémia és a nagyszombati jezsuita egyetem ellensúlyozása miatt tartották fontosnak. Augusztus 20-án Lőcse és Eperjes városa nagyobb összeget ajánlott fel az iskola megalapítására, majd november 18-án eldöntötték, hogy nagy nyilvános gyűjtést rendeznek, s ebből fogják fedezni a

¹⁵ *Wappen...*, 1668. 116.

¹⁶ BARTUNEK, i. m. 26.

¹⁷ BARTUNEK, i. m. 17. Pontosán: „Felicitas rodena Stürbitzova”. Weber fogadott gyermekét Regina Stürbitznek hívták, s könnyen elképzelhető, hogy ez a név ugyanannak a névnek egy másik alakváltozata. Eszerint Weber második feleségének már volt egy leánya, mikor hozzáment az eperjesi főbíróhoz. Ugyanakkor Magyary-Kossa Gyula említést tesz egy Stierbitz János György nevű férfiről is, aki Weber segédje volt, s akit ő mint gyógyszerészt levélben a lőcseieknek ajánlott. Talán szintén feleségének egyik rokonáról van itt szó. MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek II. Bp.*, 1929. 82.

¹⁸ Frenyó ezt az anyakönyv alapján igazolta, s ezzel cáfolta Kvitovszky Ignác állítását, aki Szelepcsényi Györgyöt és Rottal Jánost tartotta keresztszülőknak. Ők egyébként Weber egy másik fiának, Györgynek lettek keresztszülei. Ó 1662. január 20-án született. KÖVÉNYI, i. m. 5.

¹⁹ Részletesebben lásd: HARGITTAY, i. m. 78–83.

²⁰ KÖVÉNYI, i. m. 5.

²¹ BARTUNEK, i. m. 8. és HÖRK József, *Eperjesi evang. ker. kollégium története*. Kassa, 1896. 70.

²² BARTUNEK, i. m. 35.

²³ Lásd: I. Lipót felmentő levele Ampringen Gáspár helytartóhoz. LASZTÓKAY, i. m. 30., és KÖVÉNYI, i. m. 5.

²⁴ HÖRK, i. m. 68., és BARTUNEK, i. m. 36.

költségeket. A gyűjtés nemcsak a felvidéki evangélikus területeken történt; küldtek pénzt Sziléziából, Erdélyből, Hollandiából, Svédországból, Dániából, Szászországból is.

De szükség volt az építkezésre azért is, mert az addig működő eperjesi iskola már kinőtte a korábbi épületet, egyre több diák jött Eperjesre. A felsőbb osztályokba, ahol teológiai tárgyakat és bölcsészeti diszciplinákat is oktattak, ekkoriban már kétszáz diák járt. Az iskola előbb „illustre Gymnasium”-má, majd valóságos „Lyceum”-má fejlődött, úgyhogy igen indokoltá vált az épület nagyarányú kibővítése, vagy akár egy új épület emelése.²⁵ 1666-ra az iskolának szánt pénzösszeg már 50 000 aranyat tett ki. Ebből 1000 arany Weber János, 10 000 Thököly, 20 000 arany pedig IX. Károly svéd király adománya volt. Az építkezést még ebben az évben megkezdték, és egy éven belül be is fejezték.²⁶

1667. április 16. a 10 osztályos evangélikus kollégium megalakulásának hivatalos dátuma. A megalakulás nem minden nehézség nélkül történt: a Habsburg-centralizáció és a katolikus restaurációs törekvések egyaránt az iskola építése ellen voltak: Szelepcséyi érsek a császár nevében be is tiltatta az építkezést, arra hivatkozva, hogy minden akadémia létrejöttét előbb a császárral jóvá kell hagyatni. Weber újabb diplomáciai játéka azonban elhárította az akadályt. Azzal védekezett, hogy nem akadémiaőről, hanem más jellegű iskolatípusról van szó.²⁷

Egy év múlva, 1668-ban kiadta negyedik művét is, a *Wappen der koenigl. freyen Stadt Epperies* címűt.

1672-ben Eperjes kaput nyitott a bujdosóknak – akikkel szemben Bécs segítségével nélkül védtelen volt –, s e tettét az udvar lázadásának minősítette, majd megtorlasként elvette a protestánsoktól a templomaikat, iskoláikat, leváltották a kollégium tanárait és az evangélikus főbírárt. Webernek is igazolnia kellett magát.

1673. március 14. és április 19. között áttért a katolikus hitre. I. Lipót még ebben az évben fel is mentette a hűtlenség vádjá alól.

1675–1683 között ismét bíróvá választották, s közben 1682 augusztusában visszatért az evangélikus hitre. Oka valószínűleg az volt, hogy augusztus 17-én Thökölyék elfoglalták Eperjest.²⁸

Weber János 1684. május 7-én halt meg.²⁹

II. *Wappen der Koenigl. Freyen Stadt Epperies in Ober Ungarn*

A mű 1668-ban jelent meg Lőcsén, Samuel Brewer nyomdájában, németül. Weber a könyvet városa negyvenöt céhének ajánlotta, akiket előszavában név szerint is megemlíti.

²⁵ HÖRK, *i. m.* 66–68.

²⁶ BARTUNEK, *i. m.* 38.

²⁷ BARTUNEK, *i. m.* i. h.

²⁸ KÖVÉNYI, *i. m.* 5.

²⁹ Ezzel szemben Pukánszky Béla szerint: „Weber János, 1686-ban felségsértésért kivégzett tudós eperjesi gyógyszerész, orvos, városbíró.” (PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*. Bp., 1926. 321.) Ugyanez olvasható Czvittingernél és Wurzbachnál is. CZVITTINGER, *i. m.* i. h., és WURZBACH, *i. m.* i. h. A tévedés oka talán az lehetett, hogy Webernek volt egy János nevű fia, aki fiai közül egyedül követte apja foglalkozását, és gyógyszerész lett. Ő örökölte apja gyógyszerterát is. (További sorsa ismeretlen, de neve nem szerepel az 1687-ben kivégzett eperjesi vértanúk között, ott csak Weber Frigyes és Dániel neve olvasható.)

A könyv első oldalán – a város látképe felett – Eperjes címerét nyomtatta ki, melyet 1558-ban I. Ferdinánd adományozott a városnak.³⁰

A kötet nyolc fejezetből áll, mindegyik címe egyben a címer valamelyik alkotóeleme is: griff, kard, korona, rózsza, oroszlán, oszlop, sas, eper. Ezek az alakok és tárgyak mind szimbolikus jelentésűek, mindegyik egy-egy királyi erény jelképe, egy „Sinn-Bild”, mely a jó uralkodó legfontosabb feladataira és erényeire figyelmeztet.

Így például a griffmadár a jó uralkodó elengedhetetlen erényei közül az „állandó éberség”-nek és a „fáradhatatlan szorgalom”-nak, a korona a „méltóság”-nak és „teherbírási”-nak, az oroszlán, a „nagylelkűség”-nek és a „mértékletesség”-nek a megtestesítője.³¹

Persze az emblémák csupán ürügyként szolgálnak, hogy akárcsak korábbi két művében, a *Janus Bifrons*-ban és a *Lectio Principum*-ban, ismét részletesen kifejthesse nézeteit egy ország vagy egy város irányításáról, az uralkodó személyéről. Az „uralkodón” egyébként Weber nemcsak a királyokat és fejedelmeket érti, hanem akár egy város előjáróit is („Regenten und alle Richter auff Erden”),³² de legtöbbször Fürst vagy König megnevezéssel él.

Két előző művére ő maga is utal ebben a könyvében, név szerint is hivatkozik a *Lectio Principum*-ra,³³ és utal a *Janus Bifrons* Janus-szimbolikájára is a III. (korona) fejezetben, sőt, akárcsak abban a műben, itt is az emberi testrészek különböző erkölcsi-politikai jelentést kapva idézik a fejedelmet, illetve magát a birodalmat.³⁴

Ennek megfelelően a test legfontosabb része, a fej, mely mindent irányít, jelenti magát a herceget; a szemek jelentik azokat a kegyes embereket, akiknek dicséretes példáját az alattvalók követik, a füleknek pedig a hadsereg emberei felelnek meg, akik engedelmesen teljesítik a fejedelem parancsát. A nyelv nem más, mint a törvényadó bölcsek, a haj pedig a fejedelem környezetében élő jogtanácsadók.

³⁰ Eperjes 1309-ben kapta meg a szabad királyi város címet, de pecsétjét csak a XV. századból ismerjük; az ún. kisebb pecséten már ekkor megtalálható az epervirág-forma. Hivatalos címeres levelet 1453-ban kapott a város V. Lászlótól, de ezt a címet kibővítve 1548-ban újraadományozta I. Ferdinánd. (Ekkor került bele a német birodalmi sas.) 10 év múlva azonban ismét jelentősen kibővítette, és újraadományozta. Ez a címer ihlette Bocattius János versét, melyet Weber teljes terjedelmében átmásolt könyvébe. (*Wappen...*, 1668. 141–144.) Vö. IVÁNYI Béla, *Eperjes szabad királyi város címerei és pecsétjei*. Turul, 1911. XXIX. 16–30.

Ferdinánd király adományozó oklevele a *Wappen...*-hez hasonlóan magyarázza a nyolc szimbólum jelentését, ezért az oklevelet Weber egy lehetséges forrásaként tartom számon.

³¹ Weber minden fejezet címe után latinul megadta az emblémák egy-két szavas magyarázatát.

- I. Der Greiff (Vigilantia et industria)
- II. Das Schwerd (Severitas et lenitas)
- III. Die Chronen (Honos et onus)
- IV. Die Rosen (Patientia et bona fama)
- V. Der Löw (Magnanimitas et temperantia)
- VI. Die Seule (Autoritas et constantia)
- VII. Der Adler (Pietas et prudentia)
- VIII. Die Erdbeer (Humilitas et fertilitas)

³² *Wappen...*, 1668. 53.

³³ „Von Weißheit, Kunst u. Gelehrsamkeit, äußern und innerlichen Rath Christlicher Regenten, u. wie sie dazu gelangen mögen, habe ich außführlich in meiner *Regenten Lectio*n eine weitere Abhandlung gehalten, deßwegen ich an diesem Ort so viel nicht reden wil.” *Wappen...*, 1668. 383.

³⁴ Például az utóbbival kapcsolatban megemlíti, hogy az alapötlet Plutarkhosztól származik: „Der hochweise Philosophus Plutarchus hat das Ansehen der Regenten in der Natur gegründet gesehen, [...] drumb schreibet Er an den Kayser Trajanum in seiner Doktrina Principum also: Du solst wissen, Kayser Trajane, daß du und dein Reich ein corpus mysticum seyest und einem recht lebendigen Leib gleich.” *Wappen...*, 1668. 299.

A kezek jelentik a nemességet, a lábfejek a parasztokat, az erős lábak viszont a gazdagokat, akik a hadsereg élmezőjében segítőkészek. A szív, amit mi nem láthatunk, a barátokat képviseli, a nyak pedig, ami összeköti a fejet és a testet: a fejedelem és népe közti szeretet. A fej és a test közötti viszony egyúttal rávilágít a fejedelem és országa közti kapcsolat három fő jellemzőjére is: a fej tekintélye miatt a test felett áll, ő jelenti az élet kezdetét, s az ember élete során arra törekszik, hogy megővje ezt a fejet.

Weber szerint Eperjes nem véletlenül kapta épp ezeket a szimbólumokat címerébe („...die Wappen ohne Nachdenken nicht seyn sollen...”),³⁵ hanem azért, mert a város egyesíteni tudja magában azokat a tulajdonságokat, amelyeket e tárgyak jelképeznek.³⁶

A könyv egyes fejezeteinek felépítése a következő:

(1) Az adott szimbólum megnevezése és magyarázata

Minden fejezet az adott embléma pontos leírásával kezdődik, majd meghatározza szerepét a címer felépítésében. Ezek után megtudjuk, milyen erényt képvisel, a történelem mely uralkodói mondhatták magukénak ezt az erényt. Számptalan példát hoz fel illusztrációként, hivatkozik az ókori történétírókra, a Bibliára, az egyházatyákra, a mitológiára, de kortársaira és saját, személyes megfigyeléseire is. Legtöbbször idézett szerzői: Aiszóposz, Cassiodorus, Cicero, Homérosz, Juvenalis, Lactantius, Livius, Plinius, Sallustius, Seneca, Tacitus és Vergilius, de mellettük többször hivatkozik a reneszánsz nagy nevű íróira, mint például Erasmusra, Lipsiusra, Panormitanusra (Antonio Beccadelli), Petrarcára, Ludovicus Vivesre, vagy akár kortársaira, Diego de Saavedrára és Bocatius Jánosra.

Néhol szabadon idéz, szinte csak a hivatkozás erejéig, néha viszont szó szerint, megadva az idézet pontos helyét is, sőt egy-két esetben teljes művet is leközi. (Bocatius versét Eperjes címeréről: *Eperies, du werthe Stadt...*, Nádasdy Ferenc versét Keve magyar hercegről, Sándor Fülöp macedón király levelét, latin és német fordításban is).³⁷

(2) A jelkép leírása a címerben (Hol helyezkedik el – ha ennek esetleg külön jelentése van, mi az.)

Minden fejezetben utal az embléma-részlet valóságos szerepére, címerben elfoglalt helyére is. Például:

griff: „A címer felső részét az állandó éberség és a fáradhatatlan szorgalom jelképe, a griff uralja. [...] A fejedelmeknek nemcsak veleszületett érdemeivel, hanem egész testtartásával is jó példát mutat. Nem véletlenül került ugyanis a címer legfelső részére, hanem azért, mert így tágra nyitott szemével mindent jól láthat maga körül. De nem csukja be száját és fülét sem; kiterjeszti szárnyait, mint aki épp felröppenni akar, s a lábaival – és itt utal a címer többi részéhez való viszonyára – a kardot és a rózsát ragadja meg.”³⁸ „Die Prätzen [...] strecket auß, und greiffet damit zum Schwerd für die Feinde, und zur Rosen für die Freunde deß Gutten.”³⁹

³⁵ *Wappen...*, 1668. 16.

³⁶ „Also ist unserer Königl. Freyen Stadt Eperies Hoch-Adeliches Wappen, ein rechter hell polierter Spiegel deß Regenten-Standes, allda die Regenten-Tugenden summarisch und sinnreich abgefasset stehen.” *Wappen...*, 1668. 16.

³⁷ *Wappen...*, 1668. 141–144.; 211–213.; 214–218.

³⁸ *Wappen...*, 1668. 20–21.

³⁹ *Wappen...*, 1668. 21.

(3) Az ábrázolt tárgy vagy állat különböző fajainak pontos leírása

A „Chronen” című fejezetben például a korona következő alfajait sorolja fel:

(a) „Triumphs Chronen”: ez először babérból, később aranyból készült, s egy nagyobb ütközet, csata megnyerésével, vagy más dicső haditettel lehetett megszerezni. Közülük az aranyozottat valóban hordhatta is a kitüntetett hadvezér, de a színaranyból készültet – túlságosan nagy súlya miatt – nem, ezt a hadvezér mögött vitte valaki.

(b) „Befreyungs Chronen”: akkor kaphatta meg valaki, ha egy várat felszabadított az ostrom alól. A koronát ez esetben a hadvezér a katonáktól kapta, amit az azon a vidéken termett zöld füvekből készítettek el.

(c) „Burgers Chronen”: a tölgyfa lombjából készült, s a város egy polgára adhatta át a másiknak, aki a csatában megmentette az életét.

(d) „Sturm-Chrone”: ez annak a bátor embernek volt a jutalma, aki egy vár ostrománál legelőször jutott fel a fal tetejére.

(e) „Lager und Schiff-Chrone”: azt a katonát ajándékozták meg vele, aki mindenki másnál korábban át tudott törni az ellenség táborába, vagy aki vízi ütközetnél leghamarabb átjutott a másik hajóra.⁴⁰

(4) Jótanácsok az uralkodónak (Melyik erényére figyelmezteti az embléma az uralkodót?)

A könyv elejétől végéig rövid szabályokkal szeretné felhívni az uralkodó figyelmét arra, milyen tulajdonságokkal kellene bírnia, milyen erényeknek kellene megfelelnie ahhoz, hogy országát (városát) a lehető legnagyobb mértékben felvirágoztassa, s ezáltal neve halhatatlanná váljon.

Mindezeket – példa vagy ellenpélda formájában – egyfolytában rövid anekdoták, közmondások, idézetek kísérik, melyek egyaránt bizonyítják Weber műveltségét és kifogyhatatlan mesélő kedvét. Csak néhányat idéznék közülük:

„Az uralkodónak mindig úgy kell bánnia az alattvalóival, hogy azok szigorától féljenek, de ne a kegyetlenségétől rettegjenek.”⁴¹

„Felbecsülhetetlen érték egy olyan herceg, aki felismeri, a neki alárendelt népek nem rabszolgái, hanem véencei.”⁴²

„A természet a királyoknak is adott kezet, senki ne szégyellje hát a munkát, aki nem szégyelli tulajdon kezét.”⁴³

„A királynak a testvér szeretetével és egy keresztény jóakaratóval kell kormányoznia országát.”⁴⁴

„A hercegnek jobb kereszténynek kell lennie, mint másoknak, mert ő sokkal többet veszíthet, mint mások; ha ugyanis egy alattvalójától valamit erőszakkal elvesznek, a herceg még kisegítheti a sajátjából, de ha maga a herceg kerül elnyomás alá, már nem bízhat senkiben, csupán Istenben.”⁴⁵

Témája megengedte a kötetlenül, szabadon csapongó fogalmazást, s ez lehetőséget nyújtott neki arra, hogy saját tapasztalatait is beleszője a szövegbe.

Sokszor csak az itt található megjegyzésekből következtethetünk hiányos életrajzának bizonyos eseményeire. A „Chronen” című fejezetben például megem-

⁴⁰ *Wappen...*, 1668. 98–102.

⁴¹ *Wappen...*, 1668. 62.

⁴² *Wappen...*, 1668. 81.

⁴³ *Wappen...*, 1668. 34–35.

⁴⁴ *Wappen...*, 1668. 38.

⁴⁵ *Wappen...*, 1668. 365–366.

liti, hogy mikor 1655-ben küldöttként részt vett I. Lipót koronázásán, látta a magyar királyi koronát, s közben elmondja annak egész addigi történetét – részben Révay Péter alapján –, megadja részletes leírását, és elmeséli, hogy a korona egy-egy részlete mit is jelképez.⁴⁶ Könyvből tudjuk meg, hogy többször is járt Bécsben, és hogy részt vett Szelepcsényi érsek audienciáján.⁴⁷ Leírja, hogy mit látott egy bécsi színielőadáson,⁴⁸ s *Dedicatio*jából tudjuk meg azt is, hogy néhány évvel ezelőtt városában járt Montecuccoli generális és hadserege.⁴⁹

Az ilyen hivatalos szerepléseiről beszámoló bejegyzések mellett néhol kedves, mindennapos eseményeket is megörökít. A könyv utolsó, az eperről szóló fejezetében az eper bámulatos termékenységét bizonygatja, s példaként saját udvarát hozza fel.⁵⁰

A címer Weber személyes büszkesége, s többször is felemlegeti, hogy a város méltó a címerben ábrázolt emblémák viselésére. Bebizonyítja, hogy a címerben látható tárgyak és élőlények nemcsak egy-egy királyi erényt képviselnek, hanem ők maguk is „koronás” főnek számítanak, hisz a különleges állatok királya a griff, a négy lábúaké az oroszlán, a madaraké a sas, a virágoké a rózsza, a legnemesebb fegyver a kard, a legmagasabb elismerés pedig a koronás oszlop.⁵¹ A felsorolásból mindössze a kicsi, szelíden megbúvó eper maradt ki, de Weber könnyen megtalálta a megoldást, hogy őt is megkoronázza: az eper az alázat jelképe, az alázat pedig minden más erény koronája.⁵²

Bubryák Orsolya

⁴⁶ „Die Form der H. Chronen, (wie ich selbst, als damaliger Abgesandter, Anno 1655. in der Kirchen Secretay S. Martini, auff dem Altar, auff einem Rothsammeten Polster gesetzt, zu Presburg bey der Cröhnung unsers Allernädigsten Königes und Herrn LEOPOLDI I. wohl und genau Besehen, und der fürtrefflich gelehrte Graff Petrus de Reva Cent. 7. de Corona & Monarchia Regni Hung. außführlicher beschreibet), ist auß köstlichstem Gold, [...] *Wappen...*, 1668. 116.

⁴⁷ *Wappen...*, 1668. 41., vö. 14. l. ábjegyzet!

⁴⁸ „Zu zeiten Maximiliani glorwürdigster Gedächtniß, ist eine Comoedi in Wien gehalten worden, von Wollust und Tugend, da unter andern gezeiget ward denen jungen Erzherzogen, was Wollust für Schaden, und die Tugend für Nutzen bringe, in Sonderheit durch einen auff der Seiten eröffneten von Feyer und Schwefel brennenden Pfuhl, der ganz begierig schnappete, wie ein grosser Drach mit auffgesperreten Rachen, nach den Anhängern der Wollust: und durch den hellpolirten Himmel, welcher denen nach Tugend trachtenden Gemüthern voller Ehre, Freude und Herrlichkeit sich darzeigete...“ *Wappen...*, 1668. 138–139.

⁴⁹ „Hiemit bedancke ich mich aber absonderlich, gegen den löblichen Zunfften und Zechen, ja der gantzen wehrten Burgerschaft, daß Sie gegen mir in meinem Richter-Ampt nicht nur allein Willfärtig sich jederzeit erzeiget; sondern auch in wehrendender Unruh und Krieges-Läufften die Stadt-Thürne u. Pasteyen (dessen ich ihnen, besag meiner Besuchung Zeugnuß gebe) fleißig bewachtet u. versehen, auch Ihr Königl. May. Kriegs Armee, als Sie bey dieser Stadt auß Siebenbürgen mit Ihr Excellenz Hr. Graff Montecucculi General Feldmarschalck kommende, 9. Wochen im harten Winter subsistiret, allen guten Willen und Handreichung erzeiget [...]“ *Wappen...*, 1668. 11–12.

⁵⁰ „...weil an diesem Ort die Erdbeeren hauffiger gewachsen sind, und in grösserer Menge gefruchtet haben, als irgend anderswo. Vor wenig Jahren ist ein Erdbeerkraut an meinem gepflasterten Hoffe gewachsen, auch noch biß dato viel von dieser Frucht in dem Stadt-Graben zu seben ist.“ *Wappen...*, 1668. 400.

⁵¹ *Wappen...*, 1668. 194.

⁵² „Der Erdbeer-Zweig ein Bild ist der trächtigen Demuth, oder der Demuth und Fruchtbarkeit... Die Demuth ist eine Chronen der andern Tugenden...“ *Wappen...*, 1668. 410., 412.

Déry Tibor és Nagy László

Nem tartoztak egymás szoros baráti köréhez. Már csak azért sem, mert nemzedéknyi korkülönbség állt köztük. Nagy Lászlót az 1945 után indulók lelkes társasága vette körül, amelyet a népi kollégiumok „fényes szellői” röpítettek a magasba. Déry Tibort viszont azok, akiknek a többsége a húszas években indult, már kötetek egész sora állt mögöttük, s a harmincas évek vezető folyóiratainak: a Nyugatnak, a Szép Szónak, a Válasznak, a Magyar Csillagnak az elismerése kísérte munkásságukat.

És mégis, a kettőjüket elválasztó 31 éves korkülönbség ellenére egész életpályájuk során olyan mély vonzódás élt bennük egymás iránt, hogy annak érzelmi hőfokát már-már nehéz észérvekkel megmagyarázni. Olyan jelenség benyomását kelti, amely valahonnan az értelmén túlról, a zsigerek vonzásaiból és taszításaiból táplálkozik. (E kapcsolat kivételessége talán abból is érzékelhető, hogy Nagy László volt az egyetlen a maga nemzedékéből, akinek érdekében az amúgy igencsak kevés bírálatot író tollat ragadott.)

Az utókor mindezzel kapcsolatban legfeljebb csak a kérdéseit fogalmazhatja meg: Miért adta át egyáltalán a pályakezdő – 1949-ben megjelent első verskötetét, a *Tűnj el fájjást* az akkor talán még nem is igen ismert idősebbnek? Ráadásul kedves dedikációval, amelynek betűi látható izgatottságról tanúskodnak? ¹ Miért fogadta őt azonnal szívébe a megajándékozott? Talán mert a nehézkes mozgású 24 éves fiú saját ifjúkorát, életének első tíz évét juttatta eszébe, amikor csonttuberkulózisa miatt ő is akadályozva volt a mozgásban? Vagy származása miatt, felidézve az Illyés Gyulával való egykori találkozást Párizsban, és későbbi közös látogatásait annak rokonainál Rácegrespusztán; ahol a városból jött lelkesen – s időnként naivul – vallatta vendéglátóit a paraszti lét hétköznapijairól? Vagy a versek frissessége ejtette meg? Köztük néhány kép:

„Éjszakára beheged még
a víz színe csipkésen
s ha a madár reggel rálép,
csillámlva szétzizen,”

vagy talán egy ritmusképlet:

„Füles bagoly száll susogva
kóbor kutya hasas nyúlra
vadászik a mezőben,”²

amely kísérteties erővel idézte fel a korán elvesztett József Attila törékeny, védtelen alakját s leíró költeményeinek némely jellegzetes fordulatát. – Igen valószínű, hogy a felsoroltak közül valamennyi közrejátszott a vonzódás és a kölcsönös szimpátiák kialakulásában.

¹ Megismerkedésük időpontját a költő az 1949-es könyvnapra teszi. Ennek ünnepélyes körülményei között adja át első kötetét a már befutott pályatársnak. L. *Életem*. Új Írás, 1974. dec., 12. sz. 82–100., és NAGY László, *Versék és versfordítások*. Bp., 1978. 1. köt. 707.

² Részletek a kötetnyitó *Esti képek* c. ciklusból. In NAGY László, *A nap jegyese*. Bp., 1954. 7–8.

Am, ha Nagy László egy későbbi megnyilatkozásában főbb tételeit vesszük tekintetbe, az is nyilvánvalóvá válik, hogy kettőjük kapcsolata mögött nemcsak ösztönös, de az élet és a művészet feladatait egybecsengően értelmező nézetazonosságok is meghúzódtak. „Tudom, hogy néhány írásom sokaknak nehezen felfogható vagy majdnem érthetetlen – így a fiatalabb. – De nem mindig az én verseimben van a homály, hanem az esztétikailag képzetlenekben és a renyhékben.” (Déry ugyanígy vélekedett a kifejezés kérdéseiről, mondván, a világ bonyolult összefüggéseit is csak összetetten lehet megragadni.) – „Voltak illúzióim; jórészt magam végeztem velük. Hitemben, ami ifjúkorom óta éltet, megcsatlakoztam, megrendültem. Megrendüléseimet nem szégyeltem. Hozzátartoznak az emberi és költői sorshoz.” (Ezeknek a szavaknak párhuzamaként elég, ha csupán felvillantjuk az 1945-ben friss hittel újrakezdő barát későbbi politikai csalódásait és meghurcoltatásait.) „Noha költészetem visel népi jegyeket is, nem tartom magam népi költőnek, sem a stílus és téma szerint, sem a szó néprtribuni értelmében.”³ Ez a kijelentés is tökéletesen rímel Déry felfogására, aki egyetemes és oszthatatlan magyar irodalomban gondolkodott, s már 1954-ben figyelmeztetett a népi-urbánus kettéosztottság újratermelődésének veszélyeire.⁴

Tanulmányunk e megkapóan tiszta és példaértékű férfibarátság emlékeit kívánja – némi megbocsátható filologizálással egybekötve – két fő- és két melléktételben összefoglalni.

A segítségnyújtás egy sajátos formája és időzítése

A költőről készült összefoglalók elismeréssel emlékeznek meg Déry Tibornak *A nap jegyese* című kötetről írt jegyzetéről,⁵ s kitüntető helyen idézik befejezésének halk „proféciaját”: „Ne mulasszuk el a figyelmeztetést: itt a szerénység megható csendjében alighanem egy nagy mű készül.”⁶

Első fő tételünk mondanivalójához Déry írásának megjelenési időpontja kínálja a kulcsot. Azt a momentumot, amely a bibliográfiai feldolgozásokban rendszerint elsikkad (amikor is nem a keltezésre, hanem lapszámra utalnak); nem is szólva a cikkgyűjtemények azon szerkesztési gyakorlatáról, amely a művek alatt csupán a megjelenés évszámát tünteti fel.⁷

Dérynek e jegyzete ugyanis *Egy fiatal költő* címmel eredetileg a Szabad Ifjúság október 5-i számában jelent meg – jóval a kötetet ismertető és kifogásokban igencsak bővelkedő bírálatok közzététele után. A központi pártlapban Diószegi András teszi szóvá augusztus 27-én a kötet, illetve a költő „kettősségét”, „misztikus eredetieskedését”, „homályát”, gondolatvilágának ellentmondásosságát, reményt vesztett hangulatait, „felületes általánosításait”, gyanakvását stb. – amit megengedhetetlennek tart. Igaz, biztosítja a költőt tiszteletéről – és „segítségére” kíván lenni, „hogy leküzdje kétségeit”.⁸ Hasonló szellemben ír két nappal később

³ K. É. [KATONA Éva], *Látogatóban Nagy Lászlónál*. Élet és Irodalom 1965. júl. 24. 30. sz. 12., és *Látogatóban*. Bp., 266–273., valamint NAGY László, *Versek és versfordítások*, 1. köt. 715–724.

⁴ Az írók egyetértéséről. Irodalmi Újság, jún. 26. 15. sz. 2., és DÉRY Tibor, *Botladozás*. Bp., 1978. 1. köt. 472–481.

⁵ L. BORI Imre, *Két költő*. Novi Sad, Forum, 1967. 173., 175. – Tüskés Tibor, *Nagy László*. Bp., 1983. 83.

⁶ GÖRÖMBEI András, *Nagy László költészete*. Bp., 1992. 80–81.

⁷ Déry jegyzetének keltezése hiányzik a bibliográfiai feldolgozásokból. S az 1978-ban közzétett *Botladozás* című cikkgyűjteményében is csupán évszámmal szerepel. L. DÉRY Tibor, *Botladozások*, 1. köt. 601–605.

⁸ DIÓSZEGI András, *A nap jegyese*. Szabad Nép, 1954. aug. 27. 239. sz. 3.

Ungvári Tamás is az ismert kulturális hetilapban, a Művelt Népben: „A *Tűnj el fűjás* agitátor költője a *Nap jegyese*ben kozmikus összefüggéseket látó, de a politikáról, a mindennapi életről közvetlenül alig énekelő költőnek adta át a szót...”⁹ (Kell-e mondanunk, hogy 1954-ben ez súlyos elmarasztalást jelentett?) Egy hét se telik bele, s az Irodalmi Újságban közel teljes oldalnyi eszme-futtatásban igyekeznek a kor egyik vezető kritikusa, Pándi Pál a verskötet marxista igényű mérlegre tételére. Értő és elismerésekben sem fukarkodó írás, amely elemző módon tárja fel a kötet formai értékeit és új vonásait. Ám valamiféle csőlátás ígézetében ő is úgy tesz, mintha nem értené, hogy – a Rajk per, a törvénytelen-ségek, az erőszakos szövetkezetesítés, a falusi padlássöprések után – a „szabad ország életének bátor hangú dalosa új kötetében” miért „távolodik ettől az élettől?” Majd hozzáteszi: belső viták dúlnak a költőben, „közte és a valóság között. Elsősorban ez a diszharmonia távolítja el őt életünk eleven kérdéseitől, a gondokban-örömegekben felnövő lelkének izzásától.”¹⁰

Nem állítjuk, hogy Déry mind a három kritikát olvasta, de egészen bizonyos, hogy hallott róluk és ismerte elmarasztalásaikat. Mint ahogy bizonyára hónapokkal korábban ismerte a kötet anyagának java részét is, ha mást nem – azt, ami a Csillag 1954-es évfolyamában megjelent; köztük azokat a kritikus élű „pesszimista” verseket is, amelyeket a költő támadói kifogásoltak. Szinte egészen bizonyos, hogy neki is megakadt a szeme az alábbi, az új falu hatalmasait elítélő sorokon:

„Nincs itt álarc, nem tűri az élet,
– tűnődöm és ballagok –
Azt csak a víg örültek s hazúgok
hordják, ők a maszkosok...”
(*Farsangi ének*)

„Zajog a vadásznépség, – néma a hivatal;
emberi kérdésekről áll ott a ravatal...”
(*Téli kép*)

E versek ismeretét már csak azért is feltételezhetjük, mert a folyóiratnak éppen az a kérdéses száma közölte őket, mint amelyben Dérynek – az ugyancsak sok vitát kiváltó *Talpsimogató* című jelenete található.¹¹ Ugyanezen az alapon tetelezzük fel azt is, hogy Déry még a Csillagban olvashatta *A nap jegyese* című kötet egyik központi darabját, a *Gyöngyszoknya* című költeményt, amely viszont abban a számban szerepelt, amely a jóbarát, Illyés Gyula *Dózsa* című színművének második részletét tette közzé.¹² Azt a *Gyöngyszoknyát*, amely a jégverés vad természeti képeinek megtévesztő csillogásában jeleníti meg a pusztítás mitikus erőit. Egyben ugyancsak megteremtve a szocialista eszmék fényes ígéreteinek azt a pusztítást asszociáló képét, amely hazai földön való megvalósításuk keleti, despotikus gyakorlatát idézte.¹³

⁹ [UNGVÁRI], Nagy László: *A Nap jegyese*. Művelt Nép, 1954. aug. 29. 25. sz. 6.

¹⁰ PÁNDI PÁL, *A nap jegyese*. Nagy László új versei. Irodalmi Újság, 1954. szept. 4. 25. sz. 3.

¹¹ DÉRY TIBOR, *Talpsimogató*. Csillag, 1954. ápr. 4. sz. 575–602. – NAGY LÁSZLÓ, *Farsangi ének*. Uo. 604. és *Téli kép*. Uo. 605.

¹² ILLYÉS Gyula, *Dózsa*. Csillag, 1954. jún., 6. sz. 961–992., NAGY LÁSZLÓ, *Gyöngyszoknya*. Uo. 993–996.

¹³ VASY Géza, *Nagy László történelemszemlélete*. In uő., *Nagy László tanulmányok*. Veszprém, 1993. 5–30. (A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiskönyvtára 9.)

Arra talán felesleges is emlékeztetnünk: Déry messzemenően egyetértett ezzel a „látélelettel”. Hiszen, ha más nem, a *Felelet* című regényének fogadtatása is rádőbentette az eszme és a hatalom hétköznapi, az ígéreteknek ellentmondó gyakorlati közti különbségre. Talán ez is közrejátszott abban, hogy elsőként csatlakozott 1953 nyarán Nagy Imre új kormányprogramjához, amely a törvénytelen-ségek felszámolását, s az elemi demokrácia körülményeinek a megteremtését követelte.

Amikor tehát a kritikák keresztjébe került ifjú pályatárs védelmére kelt, nemcsak a *Felelet*-vitára emlékezhetett, hanem egyben egy új, szabadabb irodalompolitika kibontakoztatásának a szándéka is vezethette; amiben nemcsak műveivel, mint például a *Felelet*-vita egy momentumát kigúnyoló *Talpsimogató* című jelenettel, hanem publicisztikájával és vitacikkeivel is tevékenyen részt vett.¹⁴ Elég, ha ehelyütt Illyés Gyulának a „pesszimista” versek jogosságát kimondó cikkére, illetve a körülötte kialakult hadakozásra utalunk, amelyben Déry nyíltan kiállt a költő szabad témaválasztásához való joga mellett.¹⁵

Déry Nagy Lászlóról szóló jegyzeteinek vita-módszere egyébként nemcsak őt, a kort is jellemzi, hiszen a hatalom kulcspozícióiban változatlanul a korábbiak ülnék. Úgy „vitatkozik” a Szabad Nép, a Művelt Nép és az Irodalmi Újság írásaival, hogy kerüli a konfrontációt, meg sem említi íróikat. Egyszerűen idézetekben mutatja fel a kötet meghatározó irodalmi értékeit, majd egy fölényes mozdulattal: „Kell-e külön politikai jelző ennek a költészetnek a jellemzésére?” – egyszerűen lesöpri az asztalról az ismert, ám ki nem mondott vádaskodásokat.¹⁶

(Hadd tegyük mindezekhez zárójelben hozzá: Nagy László érdekében Déry a továbbiak során sem volt rest fellépni, ha ezt szükségesnek látta. Elég emlékeztetnünk 1955-beli megnyilatkozására, amelyben elégedetlenül adott hangot hiányérzetének, amikor egy, a fiatal költőket bemutatni szándékozó esten hiába kereste Nagy László és Juhász Ferenc nevét, illetve műveit.¹⁷ S filológiailag ugyan nem bizonyítható, de nagy valószínűséggel része volt abban is, hogy a kulturális élet visszasságait felsorakoztató, a párt központi vezetőségének címzett memorandum – amelynek előkészítésében Déry számottevő szerepet játszott – kiemelten szóvá tette Nagy László új verskötete kiadásának visszatartását.¹⁸ Nagy László és Déry műveinek egymást erősítő testvérkedését a társadalmi megújulást és az 1956-os forradalom szellemiségét képviselő Új Hang című folyóiratban – terjedelmi okok miatt – ezúttal csak megemlítjük.¹⁹)

¹⁴ 1954 áprilisától *Egy perc* címmel rovatot kap a Művelt Népben. S nemcsak „az írók egyetértéséről” biztosítja Nagy Imrét (l. 4. jegyz.), hanem – néhány héttel *A nap jegyéről* írt jegyzet után – nyílt levélben is hitet tesz a reformeszmék és -politika mellett: *Nyílt levél Nagy Imre elvtársához*. Irodalmi Újság, 1954. okt. 23. 32. sz. 1.

¹⁵ L. ILLYÉS Gyula, *„Pesszimista” versekről*. Irodalmi Újság, 1954. jan. 15. 2. sz. 3. – Déry már a Csillag februári számában megvédi a szerzőt Gellért Oszkár „vonalas” kioktatása ellen. (Csillag, 1954. 2. sz. 312–314.) De utóbb akad vitatkozni valója ez ügyben Kónya Lajossal is: *Válasz Kónya Lajosnak*. Csillag, ápr. 4. sz. 729–734.

¹⁶ *Egy fiatal költő*. In DÉRY Tibor, *Botladozás*. Bp., 1978. 1. köt. 601–605.

¹⁷ *Újra a tisztességről*. In DÉRY Tibor, *Botladozás*. 1. köt. 482–483.

¹⁸ *A memorandum*. Irodalmi Újság, 1956. okt. 6. 40. sz. 9. – A dokumentum létrejöttéről és hatásáról l. ACZÉL Tamás–MÉRAY Tibor, *Tisztító vihar*. München, 1982. 303–317. – Déry szerepéről a memorandum előkészítésében l. *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., 1994. 10., 154.

¹⁹ L. GÖRÖMBEI András, *i. m.* (9. jegyz.) 84–85.

Jeleztük már: Déry Tibor és Nagy László barátsága külső formáját tekintve nem egy „összejáró” kapcsolat volt. Am hagyatékaik számos apró jelét őrzik annak az emberi melegségnek, amely végigkíserte későbbi éveiket is.

Déry könyvtárában például Nagy Lászlónak az alábbi kötetei találhatók (kivételesen nélkül kedves ajánlással): *Tűnj el fájdalom* (1949), *Ég és föld* (1972), *Versben bújosos* (1973).²⁰ Nagy László könyvei között viszont a következő Déry-művek maradtak ránk: *Ítélet nincs* (1969), *Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról* (1971) – ugyancsak dedikációkkal.²¹

Levelek tekintetében viszont nincs elkényeztetve a kutató. Nemrég közzétett naplójában a költő említi, hogy idős barátja levélben köszönte meg összegyűjtött műveinek négy kötetes kiadását.²² Maga a levél azonban nem áll rendelkezésünkre. (Igaz, sajnos a Dérynek megküldött kötetek sem.) Annál kedvezőbb viszont a Déry hagyatékból előkerült, keltezés nélküli rövid levelecske, amely ugyancsak egy kötetet köszön meg:

„Kedves Tibor Atya!
Könyvedet szeretettel elolvastuk, s minden cicoma nélkül hódolunk Neked.
Szívből kívánunk minden jót
Nagy László
Margit”

Alatta egy szív rajza – benne a következő szavak:

„Ez a szív Böbéé.”²³

Az 1975-ből származó, az ötvenéves költőt köszöntő sorok közvetlensége visszaigazolni látszanak e kölcsönös szeretetet.²⁴

²⁰ „Déry Tibornak. Szeretettel F. Nagy László. Bp. 1949. május 24.” (B. 26.956.), „Böbének, Tibornak szeretettel, tisztelettel küldöm: Nagy László. Bp. 1972. május 3.” (C. 8702), „Böbének, Tibornak szeretettel küldöm: N. Laci. Bp. 1973. X. 24.” (C. 8703) – valamennyi a PIM könyvtárában. – Megemlítjük, hogy a hagyatéknál két dedikátlan kötetet is őriz: *A tűzér és a rozs*. 1951. (B. 26.955) és *Himnusz minden időben*. 1965. (B. 26.954).

²¹ „Nagy Lászlónak, Margitnak Déry Tibor. Bp. 1969. V.” – „Nagy Lászlónak, Szécsi Margitnak szeretettel D. T. Kelt. n.” – Nagy András tulajdonában.

²² „Déry Tibor levelet írt nem tudta, hogy ilyen »mű« van mögöttem. Ezért is volt jó ez a kiadás, 4 kötet együtt. Hogy megtudják.” (1975. június 5.) In *Kronika-töredék. Nagy László naplója*. Bp., Helikon, 1994. 59.

²³ PIM Kézirattár. Levelek Déry Tiborhoz.

²⁴ Teljes szövege a következő: (Megértéséhez tárgyi kiegészítés: Déry és felesége 1975. június 9-e és 30-a között Bécsben tartózkodott. Böbe itt nézte meg a TV június 29-i esti adásában Kormos István interjúját az ötvenéves költővel. Déry rendszerint a Bécs közelében fekvő Badenbe járt rulettenzi.)

„1975. aug. 8.

Édes Lacika!

Tudom, letelt az a bizonyos 8 nap, de kérem, fogadja nagy szeretettel küldött jó kívánságainkat! Nagyon szeretjük és tiszteljük magát Lacikám (különösen én, talán mert én is júl. 14-én születtem). A TV-interjú Bécsben a követségben néztem végig, óriási volt, amit és ahogy mondta. Ha visszamegyünk Pestre, levetítetem Tibornak, aki nem látta, mert Bécsben ő csak rulettenzi.

A jó Istenke segítse magukat – Margitkával együtt, nagy szeretettel és öleléssel

Böbe”

„Most sajnos nem rulettenzhatok.

Fehát aláírrhatom. Szeretettel öllelek, kedves Lacim:

Tibor”

A közlés engedélyezéséért ezúttal mondunk köszönetet Nagy Andrásnak. A levélben jelzett TV interjúról I. ALFÖLDY Jenő, *A költő arca*. Élet és Irodalom, 1975. júl. 5. 27. sz. 13. – Az interjú szövegének részletközlése: *A költő nem tévedhet*. Tiszatáj, 1975. júl. 7. sz. 5–11.

Nagy László említett naplója egyébként arról is tanúskodik, hogy írója szívesen olvasta öreg barátja írásait, köztük a *Napok hordalékait*.²⁵

Talán nem érdektelen megemlítenünk egy közös barát, Kondor Béla nevét sem. Úgy tudni: Nagy László és Déry együtt tekintették meg 1973-ban Kondor kiállítását.²⁶ S arra sem érdektelen emlékeztetnünk, hogy a *G. A. úr X-ben* című regényének borítólapját Kondor Béla készítette, nagy valószínűséggel az író kérésére.²⁷

A leghosszabban – közel két héten át – Párizsban időztek 1968 november végén, az UNESCO közgyűlése idején, amikor a magyar szellemi élet számos képviselője „rajzolt ki” a francia fővárosba, a legkülönbözőbb szervek meghívására vagy kiküldetésében.²⁸ E közös programok emlékét Déry és Böbe naptár-noteszei őrizték meg számunkra.²⁹

Nov. 20.: Szajna-parti séta, majd a boulevard Saint Michel megtekintése. Este Illyés Gyula is velünk van: vacsora Georges Charairékkal (utóbbi jóbarátjával) egy spanyol kiskocsmában.

Nov. 21–23.: kirándulás Bourges-ba. Az előbbiekhöz Kósa Ferenc filmrendező is csatlakozik.

Nov. 24.: közös program a két „nagy öreggel”. Felkeresik a Bastille-t, a Szent Lajos szigetét és a Mont St. Geneviève-t, ifjúkori lakásaik és együttléteik színhelyeit.³⁰ Vacsora Kassai Györgynél, Németh Andor nevelt fiánál, Déry fordítójánál.

Nov. 25.: a három „nagy” közös műteremlátogatása Beck András szobrászművésznél, este vacsora Charairéknél. Itt jelen még: Illyés és Jean Rousselot, Paul Chaulot, Jean Follain, Guillevic – a magyar irodalom jeles barátai.

Nov. 26.: közös irodalmi est a Magyar Intézetben.

Nov. 28.: ismét vacsora Charairéknél.

Nov. 29.: Déryék és Nagyék kirándulása Ermenonville-be, az ismert Rousseau-emlékhelyre.

Nov. 30.: csupán egy rövid bejegyzés: „Nagy Lacival festék!” ...

E párizsi napok egyetlen írásos emléke, amely a Déry hagyatékban ránk maradt: a közös irodalmi-est francia nyelvű meghívója – hátlapján a költő írásával:

„Tibor!

Én most mosónőzők, pedig jobb lenne Veled egy kávé

Nagy L.”³¹

²⁵ „Olvastam két Déry-írást is, szépek” – írja 1975. április 4-i bejegyzésémél. In *Kronika-töredék* (22. jegyz.), 30. – Nagy valószínűséggel a következő írásokról volt szó: *Április negyedikére*. Népszabadság, 1975. ápr. 4., 79. sz. 21., illetve *Egy nap hordaléka*. („Illendő-e, ha az író magánügyeiről is beszámol.”) *Élet és Irodalom*, 1975. ápr. 5., 14. sz. 3. Különösen ez utóbbi kelthette fel a költő érdeklődését, hiszen az írói alkotómunka „technikájáról” és hatásáról elmélkedik.

²⁶ L. Tüskés Tibor, *i. m.* (5. jegyz.) 161.

²⁷ L. DOMOKOS Máttyás, a kötet kiadói szerkesztőjének visszaemlékezéseit. In *Kortársak Déry Tiborról*, 16.

²⁸ Korabeli beszámoló az eseményről: BOLDIZSÁR Iván, *A nemzetközi megértés iskolája*. *Élet és Irodalom*, 1968. dec. 15. 50. sz. 1–2.

²⁹ PIM Kézirattár, Déry-hagyaték. Noteszek.

³⁰ A sétát Déry egy „hordaléka” is megörökítette: *Összeütöközés Párizssal*. *Élet és Irodalom*, 1968. dec. 21., 51. sz. 3., és DÉRY Tibor, *Botladozás*, 2. köt. 384–396.

³¹ PIM Kézirattár. Levelek Déry Tiborhoz.

Mindebben – úgy érezzük – nem elsősorban a közlés tartalma az érdekes, hanem a gesztus: hogy Déry e lényegében véve érdektelen sorokat is félretette és megőrizte. Talán nem kell kommentár.³²

Melléktételünk befejezéseként röviden még megemlíjtük a Béres-cseppek ügyét. Ezzel kapcsolatos találkozásaiak tényét 1977 elejéről a költő naplójegyzetei rögzítik,³³ de viszontlátjuk azokat Böbe naptáraiban is. (A nyolcvanegyedik évében lévő Déry ekkor már nem vezetett napi feljegyzéseket.) E dokumentumokból a következő hüvelyezhető ki: Déryék együttérző figyelemmel kísérték Béres József rákellenes cseppeinek az ügyét, amelyet a szakma ellenérzéssel fogadott. Am Nagy László és barátai mindent megtettek elismertetéséért. Déryék – elképzelhető, hogy a költő biztatására – már 1976. december 17-én találkoztak a feltalálóval és Kósa Ferencel, aki dokumentumfilmet készített a cseppek gyógyító hatásáról. 1977. február 14-én, 15-én és 17-én (Ilyés Gyuláék, lányuk Ika és Németh Lászlóné társaságában) megismerkednek a három-részes filmmel.³⁴ Majd február 20-án ismét találkoznak Kósa Ferenc lakásán. Három nappal később viszont ez áll Böbe naptárában: „1/2 1^h – Tiborral Aczélhoz”. Majd március 14-én: „Aczél Ágihoz”. Közben a március 5-i bejegyzés (szintén Böbe betűivel) arról szól, hogy vacsorára vendégül látták Görgey Gáborékat, illetve Nagy Lászlót és Szécsi Margitot.³⁵ Igen nagy valószínűséggel állíthatjuk – azért, hogy a vendéglátók beszámoljanak: milyen eredménnyel jártak Aczél Györgynél, akitől az ügy szélesebb nyilvánossága függött. Tudomásuk szerint: nem sok eredménnyel. De ez esetben is a szándék beszél önmagáért.³⁶

A kor világrendjének közös ellenzékében

Déry és Nagy László kapcsolatát már kezdettől fogva nem az ifjú pályatárs vonzódásának s egy atyáskodó idős úr jóindulatának a találkozása határozta meg; hanem az, hogy lényegében véve azonosan, vagy legalábbis hasonlóan válaszoltak koruk fő kérdéseire.

Szellemi életrajzuknak ez a párhuzama utóbb a hatvanas években vált egyre határozottabban láthatóvá, s tartalmát tekintve is tovább gazdagodott.

E folyamat lényegét megkíséreltük második főtételünk címében is kifejezni. Az 1956-os forradalom leverését követően mindketten számvetésre kényszerültek. Szembesülniök kellett a szocializmus szovjet, illetve népi demokratikus megvalósíthatóságának illúziójával, s ezzel egyidejűleg: saját sorsukkal és eszmélkedésük lehetséges távlataival. A börtönbe zárt idősebb barát megaláztatásának a „súlyát” akár számszerűen is ki lehet fejezni (a három évig tartó cella-élet során, úgy tudni, tizenhat kilót fogyott). Am a börtönlét nemcsak gyorsította a kijózanodás folyamatát, de hatékonyan segítette is az illúziókhöz, illetve a korábbi önmanipuláltsághoz fűződő érzelmek felszámolását. *G. A. úr X-ben* című regényé-

³² További adatok a közös párizsi napokhoz: Tüskés, *i. m.* (5. jegyz.), 164.

³³ *L. Krónika-töredék, i. m.* (22. jegyz.), 361., 371.

³⁴ A vetítés részleteihez l. SZABÓ B. István tanulmányát: *Déry Tibor és a film*. In „D. T. úr X-ben”. Bp., 1995. 124–125.

³⁵ Déryék más alkalmakkor szívesen látták maguknál vacsorára Nagyékat. Így (Böbe noteszeinek tanúsága szerint) 1969. január 16-án Kamondy László és Vajda Miklósek, 1970. január 22-én pedig Vas Istvánék és Csurka Istvánék társaságában.

³⁶ Meglehetősen félve tesszük fel e magánkapcsolatra az utolsó tollvonást: a feleség, Szécsi Margit egy közeli barátjáné, Gulyás Klára szerint, egy időben Déryék egyenesen azzal foglalkoztak, hogy általános örökösül teszik meg a Nagy házaspárt.

ben Dérynek sikerül elérnie egy olyanfajta gulliveri látásmódot, amelynek optikáján keresztül kívülről, ha úgy tetszik, elidegenítve, láttatja egykori álmainak torzképét, illetve azok következményeit. A sajátos börtöncenzúra körülményei között, természetesen mindezt nem lehetett „egyesben” adni. Az író egy többértelmű, többsíkú kifejezőmódot volt kénytelen kialakítani. Lehet ezt negatív utópiának is nevezni, hisz vannak a börtönben papírra vetett regénynek olyan részletei, például a per és a börtön leírása, ahol mindennek az ellenkezője az igaz. Am bőven található a szövegben olyan fejezet is, ahol a „cselekmény” többféle-képpen vagy egyenesen egy az egyben értelmezhető – csak hogy nem az X.-beli körülmények között, hanem a „hazai” gyakorlat alapján (l. például a szállodai vagy kereskedelmi állapotok megjelenítését). – Am itt most elsősorban a szellemi leszámolás elegáns, intellektuális fölényét szeretnénk kiemelni. (A regény már 1960 tavaszán elkészült, de megjelentetni csak 1964-ben sikerült.)³⁷

Nagy László számára is kínnal és szenvedéssel járt a számvetés. S alanyi költőként eleve megrázóbb, sőt viharosabb formában éli át, s önti formába hajdani megtévesztettségének szégyenét és megaláztatásait:

„Simogatás és korbács
emlékei járnak idegeimre
szellő meg szélvész
fegyverdörejével repedésig
megtelik csontom
kardokkal izmom
jön a ragály
göthömbben ugrál a csillag
irhám fűvét irtja a rüh
és rámrakja kék köveit
fáj a beléütött bélyeg
oklevelek betűi szűrnak
rajokban a nyári pimaszok
pirosra dagadnak rajtam
idegesen állom
de csiszár-kezek közt megőrülök.”

E hosszabb költeményben (*Búcsúzik a lovacska*) ő is ezópusi kifejezésre kényszerül. Vágóhídra hurcolt kedvence nevében panaszolja el sorsát és gyerekkora paraszti világának pusztulását. (A költő 1958 és 1960 között dolgozott e művén, amely ugyancsak késve, 1963 májusában kapott nyomdafestéket.)³⁸

Déry és Nagy László e két művének összehasonlítása azonban nemcsak az illúziókkal való leszámolás miatt érdemel figyelmet. Legalább olyan fontos, ha nem fontosabb momentum mindkét alkotásban a politikán túli: civilizációs és technikai vonatkozások feldolgozása. Annak a felismerése például, hogy a falu, a szülőföld hajdani életformáját nemcsak a politika, hanem a politikánál is általa-

³⁷ Első részkiözlései: Új Írás, 1963. 11. sz. (Előszó és az 1–2. fejezetek), Jelenkor, 1963. 12. sz. (3. fejezet), Új Írás, 1963. 12. sz. (5. fejezet).

³⁸ *Búcsúzik a lovacska*. Új Írás, 1963. máj., 5. sz. 552–554.

nosabb kényszerítő erőt képviselő technikai „forradalom” is széttroncsolja: a gép, amely „hatékonyabban” és „eredményesebben” helyettesíti az állati és emberi munkaerőt. Joggal és okkal panaszkodik tehát a lovacska:

„...idomom, szervezetem
mérnöki ábra már
hasznosra torzult vetületemből
csoda jött a világra, csoda
fém-gyomor, benzint, áramot
atomot evő és bontó gyomor
az űr selyem-szénáján élő
napelem-zabáló gyomor
fém-tüdő, fáradhatatlan
átnyerít világokat
fém-csövek a beleim, ereim
forgóm és csuklóm a csapágy
violaszín zsírban
ütemre lökődnek combcsontjaim
szálltok lemásolt
mesebeli szárnyaimon
ki tudja hová.”

Ez a félig-meddig élőlény nélküli, elgépiesedett világ jelenik meg a *G. A. úr X-ben* tájképein is, jelezve, hogy Déry Nagy Lászlóhoz hasonlóan élte át korunk technikai és civilizációs változásait. Elég, ha a regény bevezető fejezetére utalunk, a homokos, valami nevesincs szürke fűvel borított vidékre, amelynek talaja – a város felé közeledve – drótdarabokkal, pléhlemezekkel szennyezett. Majd rozsdás vasfazekak, szögesdrótok, huzalok, hulladékvasak, vízvezeték-csövek, radiátor alkatrészek, T-vasak váltják egymást, hogy a város közvetlen közelében gépalkatrészeknek, fogaskerekeknek, csörlőknek, ágyú-, harckocsi-, repülőgép- és autóroncoknak adják át helyüket.

Nincs időnk és helyünk e két, egymásnak a legkülönbözőbb módon felelgető és egymást kiegészítő szemléletnek a részletezésére. Látteleitek sötétsége nyomasztó és megdöbbenítő. Déry véleménye meglehetősen sarkított és majdhogynem szélsőséges: „Amit a gép ma az ember számára az utcán, gyáraiban, hivatalaiban, otthonaiban, magánéletében kialakít – állítja egy bécsi előadásában – ez nem más, mint a lélek elhalása. Az ember és a világ közé állítva – mint közvetítő – gyengíti az előbbit és meghamisítja az utóbbit. Mint kezünk meghosszabbítója és érzékeink helyettesítője, tagadja létünk értelmét, amit csak érzékelésünk gyakorlása közben valósíthatunk meg. Azzal az indokkal, hogy segít az embernek, nemcsak az izmait és érzékszerveit gyengíti, hanem lelkének mindazokat az erőit, amelyek ezektől függenek. A gép diktátuma szerint mozgunk, látunk, hallunk és érezzük a szagokat. Minden pótlék. Minden, a gép által előállított részmunka, még ha tökéletes is, tagadja az embert, mint egységes egészet...”³⁹

³⁹ Déry az Österreichische Gesellschaft für Literatur által „Korunk és annak regénye” elnevezéssel az 1965. október 25–27. között megrendezett tanácskozáson tartott *Az ember veszélyeztetettsége* címmel előadást. Idézetünk a *Neue Rundschau* 1966. 1. füzetéből való.

Nagy László nem fogalmaz ilyen élesen. A *Zöld Angyal* című hosszú költeményében⁴⁰ már-már mintha visszalépné látszana a *Búcsúzik a lovacska* gépellenes motívumaitól. Vívódba ugyan, de hőse mégiscsak belátja a régi falu eltűnésének szükségességét, s felismerésének szorítását bizonyos mértékig enyhíti, hogy a pusztítást maga a természet végzi el. A régi falu napi használaton kívül rekedt épületeit, tárgyait elborítja a penész s a gyomnövények zöld burjánzása. Ám a „belenyugvás” csupán látszat, s csak arra jó, hogy annál élesebben és fájdalmasabban ellenpontozza azt a megrendülést, amely – a költő édesapjának elvesztése kapcsán – az *Ég és föld* című oratóriumban a felszínre tör. Immár egyértelműen érzékeltetve azt a pótolhatatlan hiányt, amit a technika és a mechanikusan végrehajtott gépesítés a gyerekkor környezetében előidézett.⁴¹

Az ökológia pástján – a humánus védelmében – ismét egymás mellett találjuk irodalmunk e két különböző generációjához tartozó képviselőjét.

(Van valami jelképes abban, hogy az atomkor, a tudományos és technikai forradalom szorongató létkérdéseire az azonos hullámhosszon gondolkodók szinte azonos időpontban keresték a választ, s még műfaji választásuk is egybeesik. Illyés Gyula is, Déry Tibor is, s – mint láttuk – Nagy László is az oratórium mellett döntött.⁴² Válaszaikban a hangsúly, igaz, különböző. Az *éden elvesztésében* Illyés az emberben rejlő eredendő jobbakarásban, a *Szembenézni* befejezésében Déry az életet továbbvivő biológiai erőben látja a megmaradás zálogát; megrendülésének friss sebeivel viszont Nagy László még nem tud s talán nem is kíván messzebb tekinteni. Éppen ezért mi sem kívánjuk erőszakkal megvonni e hármas együttállás „tanulságait”. Megelégszünk pusztá felvillantásával.)

Déry Tibor három arcképe

Mint az *Élet és Irodalom* munkatársa, Nagy László három alkalommal rajzolta meg idős barátja portréját. (Félig-meddig szerkesztőségi feladvány volt ez, hasonlóan Simon István vagy Lengyel József arcképeihez, hogy csak a költő naplójában említetteknel maradjunk.)⁴³ Az első még 1966-ban, Réz Pálnak az interjújához készült.⁴⁴ A fény, klasszikus megoldással, a jobb felső sarokból esik a fejre, amely átlósan fordul felénk. Az arc nagyobbik fele homályba borul. A sokat megért tekintet sötétben marad: részben maga elé mered; részben önmagába (börtön- emlékeibe?) merül. A kép szabadon maradó szélein: a *G. A. úr X-ben* világa, nem dramatizált pátosszal, hanem a regény koncepcióját követve – tisztos fölénnyel és iróniával. Apró, gyermekrajzokra emlékeztető vázlatos emberfigurák, a hatvanas években nemzetközi hírnévre szert tett német A. R. Penck modorában: egymásnak magyarázva váraognak a közös kondérban fővő étel előtt; gépek fogaskerekei kapaszkodnak egymásba – és a melléjük állított kezelő hátába, amelyre ugyancsak fogaskerekek vannak applikálva; megjelennek a „lovások” is, akik lónak kinevezett embertársaik nyakában ülve élvezik a kikapcsolódást; alul – egy tömbház

⁴⁰ A *Zöld Angyal*. *Élet és Irodalom*, 1964. júl. 18. 29. sz. 4–5.

⁴¹ Az idézett hosszú versek és az oratórium részletes elemzését I. GÖRÖMBEI, *i. m.* (6. jegyz.) 231–249., 283–293.

⁴² Illyés művének bemutatója 1967. február 19-én volt Somogyjádón. Déry oratóriuma az *Új Írás* 1967. decemberi (12. sz. 65–80.), Nagy Lászlóé pedig az *Új Írás* 1968. szeptemberi számában (9. sz. 10–18.) jelent meg.

⁴³ L. *Krónika-töredék*, *i. m.* (22. jegyz.) 78., 122.

⁴⁴ *Élet és Irodalom*, 1966. jan. 8., 2. sz. 12.

előtt felemelt karú szónok mondja a magáét – egyetlen hallgatójának. Itt-ott apró betűkkel a kollektív lét jelszavai: „extra” – „boldog” – „kötelező lovaglás...”

A következő arckép nyolc évvel későbbi, s az Élet és Irodalomnak azt a számát díszíti, amely a nyolcvanéves íróat köszöntötte.⁴⁵ Ez is átlós szerkezetű, ugyanúgy jobbról kap megvilágítást, de nem felülről, hanem kissé oldalról. Minek következtében az arc egyik fele, s az ábrázolt tekintete is világosan kivehető. Ám nem vidámabb ez a megjelenítés sem. Az arc egy kissé megnyúlt, homlokán tovább ritkul a haj. A látványt meghatározza a két szemgolyó. Sugaruk a szemlélőre vetődik, s valami meghatározhatatlan szomorúság árad belőlük. A csalódásé? A sokat megért bölcsességé? – A költő remekelt: összekuszált világunk e nyomott hangulatú tükörképével.

Az utolsó portré a halált követő búcsúzásé, talán még szomorúbb – s Nagy László naplójegyzetei a tanúk rá: milyen kínlódva született.⁴⁶ Felépítése, megvilágítása azonos az előzőével.⁴⁷ Csak a fej aránya vált kisebbé s egyben kiszolgáltattabbá. Mintha már meg is kezdte volna a tőlünk való lassú eltávolodást. „Nincsen remény” – mondja Vörösmarty nyomán az elsötétülő tekintet, barátságos, ám félreérthetetlen pesszimizmussal búcsúzva.

A portrészíró mintha saját sorsáról vallana. Néhány hónap múltán ő is eltávozott közülünk.

Botka Ferenc

⁴⁵ Élet és Irodalom, 1974. okt. 19., 42. sz. 3.

⁴⁶ L. *Krónika-töredék*, i. m. (22. jegyz.) 438.

⁴⁷ Élet és Irodalom, 1977. aug. 27., 35. sz. 4.

FRIED ISTVÁN

**JEGYZETEK BÍRÓ FERENC: A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK
MAGYAR IRODALMA CÍMŰ KORSZAKMONOGRÁFIÁJÁHOZ**
(Budapest, Balassi Kiadó, 1994. 446 l.)

„...az olvasó monográfiát és nem kézikönyvet tart a kezében” – határozza meg a szerző munkája műfaját, eleve elhárítva magától a teljesség vagy a megközelítő teljesség (az „extenzív totalitás”) igényét, hogy tudniillik a kutatott korszak minden kulturális (irodalmi) jelenségéről illik (?), kellene (?) szót ejtenie. Márpedig a szerző csupán az általa körvonalazott „tárgy” feltárására, pontosabban szólva: leírására-elemzésére vállalkozik, és nem kíván *körképet* adni, amely szerinte a „kézikönyvek” sajátja. Ugyanakkor a célkitűzés ennél merészebb is, szerényebb is, hiszen a „tárgy” kimerítően részletes előadását ígéri, jórészt inkább az utóbbi évtizedekben részben elhanyagolt területekét, amelyekkel kapcsolatban jókora, kellően még nem rendszerezett, megnyugtató módon nemigen vizsgált adatok bukkantak elő (például: a messzi múltba vész Császár Elemérnek a maga korában sem igazán korszerű Verseggy-monográfiája, és még Szauder József izgalmas dolgozatai óta is több kötetnyi Verseggy-kézirat kiadására került sor). Ezzel szemben a monográfia (a magyar monográfia-hagyományoktól egyáltalában nem eltérő módon) nem annyira új anyag feltárásában jeleskedik, mint inkább az eddig feltárt anyag új rendszerbe foglalásában, új (?) szempontú taglalásában. E téren Horváth János nyomába lép, aki nem a levéltári, kéziratári források földerítésében, kiadásában szerzett nem múló érdemeket, hanem a meglévő anyag újszerű csoportosításában, a maga fejlődéstörténeti elképzeléseibe való beiktatásában, ezen keresztül egy, az addigi rendszerezésektől jórészt eltérő magyar-irodalomkép körvonalazásában. Bíró Ferenc kötete derekasan és színvonalasan teljesíti a maga elé kitűzött célt. A kötet előzményei közé tartozik Waldapfel Józsefnek több kiadást megért (szintén) korszakmonográfiája, amelynek lapossága, sematizmusa iskolapéldája lehet az 1950-es, részben 1960-as esztendőök korszerűtlen, a korszak irodalmától riasztó szemléletének, valamint Jancsó Elemér roppant anyagot mozgóató vállalkozása, amely szintén magán viseli a kora szemléletéből fakadó frazeológiai és egyéb bizonytalanságokat. De mindenképpen előzménynek tekinthető Szauder József megannyi dolgozata, amelyek sehogyan sem akartak monográfiává összeállni: Szauder végül is töredékben hagyta lendületesen induló Verseggy-könyvét, a tervezett Csokonai-monográfiát, nem írta meg Kazinczy Ferenc pályájának emlékezetét sem, pusztán eszmetörténeti, lélektani és filológiai remekléseket hagyott hátra Verseggy, Csokonai és Kazinczy életműve egy-egy szeletéről. Nyilván közrejátszott a monográfiatervek megfeneklésében a feldolgozatlan anyag mennyisége, hiszen alapkutatásokat kellett (volna) előbb elvégezni. Mindez azonban nem akadályozta meg például Julow Viktort abban, hogy ne készítse el Csokonai és Fazekas pályaképet, a poétikai kérdések elemzésére való különös tekintettel, valamint Vörös Imrét a XVIII. századi magyar irodalom egy-egy gondolkodástörténetileg lényeges vonatkozásának megírásában, Mezei Mártát abban, hogy a Csokonai előtti magyar líra főbb tendenciáinak

kötetnyi értelmezését adja, Debreczeni Attilát a Csokonai-életmű egy jelentős részletének elemzésében.

Bíró Ferenc az egyik utat sem vélte járhatóknak, már csak azért sem, mert – mint előző könyvében, amelyben Bessenyei György és íróbarátai gondolkodás- és eszmetörténeti jelentőségére figyelmeztetett – óhatatlanul szembe kellett kerülnie azzal a feloldhatatlannak tetsző dilemmával, amely Welck szerint az irodalomtörténet bukásához vezetett (vagy vezethetett); nem is oly könnyű annak tisztázása, az irodalom történésze, minek a *történetét* írja, az irodalomét-e (ebben ezúttal akadályozta a szerzőt a XVIII. és a XX. század egymástól jócskán eltérő irodalomfogalma), vagy az irodalom intézményének, netán az irodalmi intézményeknek történetét-e (a sajtótörténet jórészt meg van írva, színház-történeti vállalkozások is készültek, könyvtártörténetről eleve illik lemondani, hiszen ez csak tágabb értelemben tartozik ide), esetleg az irodalom társadalmi szerepéét-e? Vagy mindezzel ellentétben: poétikai szempontot kövessen-e; a műfajok vagy az íróportrék alkotása legyen vezérelve? Mindehhez járulhat az általam már több ízben felemlgetett vita felelevenítése: Julow Viktor azt róttá föl Szauder Józsefnek (némileg talán túlozva, de a Szaudert is gyötrő problémára jó érzékkel rátapintva), hogy az eszmetörténeti, filozófiai anyag olykor eltakarja, a háttérbe szorítja a költőit-költészetit, és így például Csokonairól ugyan egyértelműen kitetszik, milyen korszerű és megragadóan nagyszabású szintézisbe hozta a *Dorotya* poétája a XVIII. század olykor egymással is vitázó, gondolattörténetileg lényeges elemeit, ám az nagyon kevésbé, hogy költőként, „poétikailag”, miként tudott kortársa lenni például a klasszika periódusát megvalósító Goethének és Schillernek. Hasonlót érzékelttem magam is Debreczeni Attila egyébként (nem udvariasági frázisnak szántan mondom, hanem valóban) kiváló Csokonai-könyvének olvasásakor: egyre több és egyre újabb ismeretek tárulnak föl arról, hogy miképpen sajátította el Csokonai a felvilágosodás bölcséleti kérdésfeltevései nyomán támadt „szakirodalmat” vagy éppen a fiziko-teológiát, ám nem sokkal többet tudunk meg arról, hogy mennyiben újította meg (és megújította-e egyáltalában?) a magyar költői műnyelvet, beleilleszkedik-e a korszak európai költészetébe, továbbá: költészettörténetileg is olyan korszerű egyénisége-e a magyar irodalomnak, mint gondolkodástörténetileg...

Bíró Ferenc határozottan jelöli meg, miről fog írni, miképpen kerülhetők el – szerinte – azok a veszélyek, amelyek vállalkozása bukását eredményezhetnék. „A tanulmány tehát nem a kor magyar és nem magyar nyelvű irodalmáról (»tudományáról«) beszél általában véve, hanem mind a kettőről úgy, hogy minél teljesebben megismerjük ezt a különös dialógust, furcsa küzdelmet vagy bizarr játszmat – az időben változó arculatú feleket éppen úgy, mint viszonyuk változatait.” Több megjegyzés kívánczik ide (elismerve a célkitűzés jogosultságát, és azt, hogy a szerző maga választhatja meg könyvének tárgyát, maga jelölje ki az értelmezési stratégiák közül a számára a leginkább megfelelőt), meghozzá a Bíró Ferenc megjelölte tárgyon belül maradv. Ugyanis a korszak (amennyiben valóban viszonylag pontos kezdettel és viszonylag pontos korszakhatárral rendelkező periódusról van egyáltalában szó) nem magyar nyelvű irodalmáról („tudományáról”) nemigen esik szó a könyvben. Még ott sem, ahol szinte megkerülhetetlen lenne. Úgy vélem, nem elég, ha a szerző megemlíti, miszerint még Révai is, Verseghy is latinul vagy németül fogalmazták meg grammatikájukat, nyelvészeti műveiket, talán arról sem lenne szabad megfeledkezni, hogy miféle fogalomhasználatlaltal éltek ezekben a nem magyar nyelvű művekben: tudniillik igyekeztek-e

latinul (vagy németül) megszólaltatni a korszak korszerű frazeológiáját, vagy pedig a hagyományos XVIII. századi grammatikák fogalmi rendszeréhez igazodtak-e; s mindennek milyen következményei lettek a magyar nyelvtani-nyelvészeti szakkifejezések histórikumában. S ha e kérdés felvetése talán maximalista igénynek tetszik, annak kifejtése bizonyára számon kérhető (a munka célkitűzésének szellemében), hogy

(1) Magyar költők latin nyelvű versei, kötetei miképpen illeszkednek be (és beilleszkednek-e) a Bíró által fölvázolt körképbe? Vajon a XVIII. századi, iskolás horatianizmus továbbélése jellemzi-e Révai Miklós vagy Dayka Gábor latin nyelvű verseit (Révai latin kötete megjelent, Dayka latin versei kéziratban maradtak), vagy pedig a saját líra felé vezető poézisként kell-e tárgyalnunk ezeket a verseket?

(2) A periódusnak latin nyelvű magyar(országi) költészete hol helyezkedik el a magyar líra és epika „térképén”? A Szörényi László által bemutatott latin nyelvű honfoglalási epikáról vannak korszerű ismereteink, de például Hannulik János Krizosztómnak a maga korában nevezetes, magyar költők által is recipiált alkalmi és ódaköltészete mennyiben jelez modernebb gondolat- és érzéstartalmakat, vagy mennyiben örököse a barokk költészetelképzelésnek? S mindez hogyan illeszkedik nemcsak a deákos klasszicizmusnak nevezett irányzathoz, hanem mennyiben fogható föl úgy, mint a későbbi klasszikai irányzat előszövege (Berzsenyi legalább is frazeológiailag sokat köszönhet Hannuliknak, s kérdés, hogy a Sarbiewskit fordító Virág Benedek miként követi a neolatin költészetet)? A megfogalmazás számomra így kissé bizonytalannak tetszik: a nem magyar nyelvű „irodalom” ugyanis magába foglalja a magyarországi német, szlovák, szerb stb. irodalmat is. Művelődéstörténeti szempontból nyilván célszerűbb (miként jórészt Kosáry Domokos is teszi) Magyarország valamennyi kultúrájáról számot adni, kifejezetten irodalmi szempontból azonban kétségesnek tűnik – Bíró Ferenc célkitűzése alapján – az efféle vállalkozás sikere. Hiszen ha a magyar irodalom részének tekintjük a magyarországi német nyelvű alkotásokat, akkor mi indokolja, hogy szlovák szerzők latin nyelvű írásait kizárjuk vizsgálódásaink köréből? Nagyon nehéz meghúzni a határvonalat, ezt elismerem, de valahol mégiscsak határozottan ki kellett volna jelenteni: a nem magyar (nyelvű) irodalom („tudomány”) körébe mi tartozik.

(3) A följebb említett kérdésekkel függ össze, bár más irányba tájékoztat az alábbi probléma. Rossz magyar oktatási-szervezési gyakorlat az, hogy a magyar irodalmat (mesterségesen) elvlasztjuk az ún. világirodalomtól. Azaz: még ott sem egyetlen tárgyon belül történik a magyar és a világirodalom oktatása, tárgyalása, ahol erre mód nyílna (például a felvilágosodás korszakának előadásakor). Bíró Ferenc célkitűzéséből valóban következik, hogy

(a) Az irányzatpoétikai megfontolások teljesen elmaradnak. Sem Szauder József klasszicizmus- és rokokófelfogására, sem a közkeletű európai nyelvű kézikönyvek stílustörténeti korszakolására, differenciálására, konfrontáló módszerére nem történik utalás. Minthogy a szerző szándékát és elhatározását illik tiszteletben tartani, ezt korántsem számonkérő hangsúllyal említem, csupán töprengök azon, hogy irodalomról beszélve vajon nem célszerűbb-e egy, az irodalomhoz mégiscsak közelebb álló szempont bevezetése, mint egy szociológiához (jó, irodalomszociológiához) inkább kapcsolódóé. Hiszen az utóbbi esetben egyfelől valóban szociológiai, jobb indulatúan művelődéstörténeti meghatározók demonstrálására kerül sor, ilyen: „A laicizálódó értelmiség irodalma”, ezen belül például:

„erkölcsstanok”, vagy: „A nemesség irodalmának újraerősödése” (ezen belül írói portrék); másfelől a könyv második harmadától legalább is címében olyan (akárminek is gondoljuk, mégis) *irodalmi* terminológia kerül az előtérbe, legalább is a címet tekintve, mint: „Műfajok”, „A költészet története” (eddig nem erről volt szó?), „Az önelvű költészet képviselői”. Az irányzatpoétikai megfontolások elmaradásáért nem kárpótol (engem), hogy például Daykáról szólva sokkal inkább mentalitástörténeti és kevésbé a költői egyéniséget, a külön fejezetet érdemlő lírát illető kérdésekről esik szó (túlnyomórészt), vagy hogy Csokonai csupán egy „Határozott életerv” reprezentánsaként szerepel, s így szó esik programról, példaképekről, erkölcsstanról, metafizikáról stb., de a tulajdonképpeni költészetéről alig-alig tudunk meg valamit, arról nem is beszélve, hogy mielőtt Csokonai részletesebb portréját fölvezolta volna a szerző, már megismerkedtünk Csokonaival, a drámaíróval.

(2) Visszatérve a magyar irodalom-világirodalom problematikára: a könyvből nem tetszik ki eléggé, hogy a XVIII. században is szerves része a magyar irodalom a világirodalomnak. A „fordítói mozgalom” a színháték történetével kapcsolatban említődik (Kerényi Ferenc idevágó kutatásait méltán idézve), ám mintha a magyar irodalom légüres irodalmi térben, hermetikus elzártságban alakult volna, teremtette volna önmagát. Ha Bíró Ferenc elzárkózik a rosszemlékű hatáskutatástól, tökéletesen egy véleményen vagyok vele. De abban már nem tudom jószívvel követni, ha könyvével azt látszik sugallni, miszerint lehetséges a magyar irodalom egy periódusának bemutatása anélkül, hogy a vele párhuzamban alakuló irodalmakból irodalmunkra vetülne fény (és viszont), illetőleg az „Európa és a magyar irodalom” témaköre (a metafora Hankiss János egy tanulságos könyvének címéből kölcsönzött!) ilyen mértékben elhanyagolható lenne. Ha Bíró Ferenc nem akarja saját kutatási eredményeit (Bessenyeivel, Ányossal kapcsolatban) ismételni, igaza van, bár olykor megteszi, ha nem akarja fölmondani Gálos Rezső vagy Szauder József feltáró munkájának eredményeit, s a tanulmányokra csak lábjegyzetben hivatkozik, megérthető. Az azonban mindenképpen sajnálatos, hogy akár „háttéranyagként”, akár „kontroll-anyagként”, akár a lehetséges „korszerűség” mércéjeként nem épül bele az egyes fejezetekbe az európai irodalmak alkotóinak az a sora, amely nélkül elképzelhetetlen a magyar felvilágosodás irodalma. Talán nem túlzás, ha az előadás és a felfogás jellegzetességének vélem a „furcsa módon” meg a „paradoxon” kifejezések vissza-visszatérését. Modorosságai minden íróembernek akadnak, nem egyszer képzavarai is (360.: „A feszültség a tetőponton állt...”). Itt azonban nem erről van szó, illetőleg: nem elsősorban erről. Persze, arról sem, hogy az eseményeknek feltétlenül úgy kellett történniök, amiképpen történtek. Hanem pusztán arról, hogy egy következetes és céltudatos előadás nemigen *furcsállhatja* azoknak az eseményeknek bekövetkeztét, amelyek egy ennyire (szociológiailag és bölcséletileg) megalapozott kutatás nyomán papírra vetődtek. Hiszen ha a folyamat értelmezője maga is „furcsá”-llja azt, ami megtörtént, akkor lehetséges, igaz, nem bizonyos, hogy az előadás logikájában van a hiba. S még valami. Ha valóban „furcsa módon” sorolódnak egymásután a történészek vagy a jelenségek, akkor mi az, *amihez képest* furcsák? Létezik-e szabályos irodalmi folyamat vagy irodalomközi gondolati ív? Létezik-e „ideáltipikus” megoldási lehetőség? És egyáltalában: a „furcsa módon” zajló eseménysor esetleg meghatározható sajátosságra enged következtetni. Igen ám, de csak valamihez képest lehet bármi sajátos, önmagában, egymagában nem. Talán kiűt az európai, közép-európai, kelet-közép-európai irodalmak, gondolkodástörténe-

tek sorából a magyar irodalom, gondolkodás- és művelődéstörténet? Lehet, hogy igen, de akkor ezt valamiképpen demonstrálni kellett volna...

(3) A följebb megkezdett gondolatmenetet folytatva, példán érzékeltetném, hogy a magyar és európai irodalmak egybevetésének elmaradása miféle hiánynak lehet okozója, továbbá ez a könyvet jellemző „sajátosság” gondolkodástörténetileg is törést okozhat az előadásban. Bíró Ferenc könyvének Kármán-fejezete a szerző korábban megírt, igen értékes Kármán-dolgozatának továbbgondolása, illetőleg néhány adattal és egy-két szemponttal való gazdagítása. A magam kutatásának eredményeit nincs jogom számon kérni, e kutatási eredmények mérlegre tételeit talán igen (minthogy lábjegyzetben a szerző egyetértőleg hivatkozik rá). Felvetettem, ám azóta sem dolgoztam föl Kármán József pietista indíttatásának, a *Fanni hagyományai* szókincse és képanyaga pietista forrásainak gondolatát. Utalnék rá, hogy apai ágon Kármán olyan lelkészcsaládból származik, amelynek révén igen közel kerülhetett a pietista hagyományhoz és frazeológiához. Kármán apjától és nagypapjától prédikációk, beszédek maradtak fenn, amelyeket ebből a szempontból még nem vizsgált meg senki, sőt, még csak kísérlet sem történt arra, hogy ellenőrizze: vajon a Gálos Rezső által feltárt, a lírikus prózára valló stílussajátosságoknak a *Fanni hagyományai*ban olvasható változatai olyan körmondatok, rajongásról (Schwärmerei) tanúskodó tirádák révén realizálódnak-e a kisregényben, amelyek talán a pietista szerzők képalkotása és mondat-szerkesztése felé irányíthatnák a kutatót? A feltételezés kissé bizonytalan, hiszen sejtésről van szó. Nem is konkrétan ennek földerítését vártam (volna) Bíró Ferentől, hanem a kisregény előadásmódjának egybevetését a hasonló (főleg német) regényekéivel, vagy a *Bácsmezej*vel, netán Kazinczy Gessner-átköltésével, egyszóval az érzékenység magyar irodalmának egy-egy változatával. Az valószínűleg messze meghaladta volna e monográfia egyébként jól és arányosságában is helyesen illeszkedő Kármán-fejezetének lehetőségét, hogyha a szerző továbbvitte volna meglátásomat a *Fanni hagyományai* biblikus motívumairól és képkincséről, és ezek funkcióját összevetette volna a *Werther*ben szintén bőséggel megtalálható biblikus utalásokkal és allúziókkal, és ebből az összevetésből vont le volna következtetéseket. Annyi bizonyos, hogy a *Fanni hagyományai* viszonylag távol kerül(t) ebben a könyvben az európai érzékenység hagyományától. Ezért nem kárpótol, bár jóleső érzéssel tölt el Bíró Ferenc korábbi tanulmányából ide átemelt találmánya Kármán (ki tudja, mennyire közvetlen) Lessing-ismeretéről. A Lessing-utalás annál érdekesebb a *Fanni hagyományai*ban, minthogy ez erősen elüt a pietista elképzelésektől (amelyek a Kármán által is jól ismert Wieland nem egy művében szatirikus ábrázolásban jelennek meg). Ha már Kármánnál a lábjegyzetben és a főszövegben kurta említésben szó esik az irodalmi idézésről, ezt másutt is meg lehetett volna tenni (például Ányos és Wieland lehetséges kapcsolatait bemutatandó).

(4) Elfogadom Bíró Ferenc egyik megállapítását: gyakran a bölcsélet készítette megszólalásra az írókat. Az elfogadás azonban nem feltétlen egyetértést jelent. Viszont az „irodalom mechanizmusa”-ról ezek szerint annyira eltérő a véleményünk, hogy a magam felfogását nincsen jogom a szerzőn számon kérni, aki ehhez a megállapításához hű marad könyve utolsó lapjáig. Több meggondolásra készítet az ezt a tételt megelőző vélekedés: „a hazai írók a felvilágosodás újfajta gondolkodásmódja s az egész korszakot átható hatalmas eredményei elől nem zárkózhattak el, ellenkezőleg, itt, ezen az úton haladhatták meg a tradíciót s ezen a terepen építhették fel saját világukat”. Nem egészen illendő, ha visszakérdez-

nék: *költői világukat*? Valóban a felvilágosodás gondolkodásmódja és megannyi eredménye fakasztott költészetet, amely a tradíciókat (melyeket?) meghaladta? S bár elfogadom, hogy a felvilágosodás korszakjelölőként szerepel (még mindig rokonszenvesebb, mint a szláv irodalomtörténetek „nemzeti ébredés” vagy „nemzeti újjászületés” periódus-meghatározása), a felvilágosodás *ellenében* nem született irodalom („tudomány”)? Gvadányi a felvilágosodás korszakában, felvilágosodott korban alkotott-e, vagy pedig jórészt nem a felvilágosodás, hanem a periódusban élő-működő más eszmei irányzatokra reagált? S mit jelent az, hogy „hazai írók”, különös tekintettel a nem magyar írók „hungarus patriotizmus”-ára? S a tradíció meghaladása nem azt jelenti-e, hogy egy bizonyos tradíciótól fordultak el az írók, hogy más tradíciókat a magukévá éljenek, azok „világát” gondolják, írják tovább? Vagy pedig helyesebb lenne egy bizonyos tradícióhoz fűződő „polémikus”, szatirizáló viszonyról szólni? Kérdések, amelyek esetleg nemcsak ennek a mondatnak kapcsán, hanem az egész könyv olvastán fölmerülhetnek, és amelyekre nem leltem a műben a választ. S bár az előbb idézett két passzus egyik következtetéseként és a tárgy meghatározásaként is értelmezhető mondat ellen (a szerzői szándékot figyelembe véve) nem vethetünk valójában igazából semmit sem, nem tagadom, szűknek, sőt, leszűkítőnek érzem. Egy másik „ominózus” mondat szerint a korszak írói között túlságosan sok polihisztorral találkozunk. Kérdésem ezúttal így hangzik: a XVIII. században hol nem? Voltaire nemcsak az összes lehetséges műfajban alkotó író-költő-tudós volt, hanem filozófus, Newton és Locke műveinek jó ismerője, népszerűsítője (*Micromégas!*), aki fizikai kísérletekkel is foglalkozott, Rousseau: többek között író, alkotmány-fogalmazó, zeneszerző, Goethe már ekkor annyi területen ügyködött, hogy a szerkesztő adta helyen nem férne el még a puszta felsorolás sem, Lomonoszov természettudós és poéta, Schiller költő, teoretikus és a világtörténelem tanára (hogy csak a legnagyobb neveket említsem, annyit azért még hozzátennék, hogy a magyar irodalomban is, egész Európában is oly népszerű Gessner: író, képzőművész és sikeres üzletember). S bár a tudományok differenciálódása megkezdődött, azért a „két kultúra” ekkor még együtt volt művelhető, talán nem mindig azonos színvonalon, mindenesetre közös nevezőre volt hozható a különféle diszciplínákban történő munkálkodás. Ilyen módon a magyar irodalmi specifikumként ugyan nem tételeztem, hanem sugallt, sejtetett tétel aligha tartható, legalább is ebben a kategorikus formában nem. Illetőleg: amennyiben a magyar irodalom európai, közép-európai, kelet-közép-európai kontextusában lenne szemlélhető, feltehetőleg pregnánsabban kitetszene, hogy mi az, ami a magyar irodalom sajátja, mi az, ami regionális jellegzetesség (van ilyen!), és mi az, ami a korszak egészére nagyjában-egészében jellemző.

Talán túlságosan aprólékosan is foglalkoztam a tömör bevezető fejezet néhány számomra problematikus kitételével (s itt még egyszer le kell írnom, hogy mindenekelőtt *számomra* problematikusak, a szerző korfelfogása, tárgymegjelölése, előadása következetesnek mondható, az eltérés a szerző fölfogása és az enyém között másutt található), gyöngé mentességemre szolgáljon: egyre bizonytalanabb vagyok a hagyományosnak tekinthető korszakmonográfiák létrehozhatóságában. S hogy a szerző szavával éljek: akár paradoxnak is tetszhet megállapításom (vagy vallomásom?). Mindenekelőtt azért, mivel egy nagy hagyományú irodalomtörténeti műfajt igyekszem kétségessé tenni akkor, amikor az utóbbi esztendőik vagy évtizedek legszínvonalasabb korszakmonográfiáját olvashattam végig (ismét nem udvariassági kört írok le, mint ahogy nem kifogásaimat részleteztem,

hanem a szerzőtől eltérő irodalom- és irodalomtudomány felfogásomat regisztrálok). A hagyományos korszakmonográfiákban többek között azért kételkedem, mivel a pozitívizmus korában születvén, továbbörökítették a pozitívizmus jól ismert, Magyarországon az irodalomtudományban kiváltképpen szűkítő-egyszerűsítő módszerét. Jól mutatja ezt Waldapfel József idézett könyvének marxistának mondott frazeológiával felöntött lapos pozitívizmusa. Bíró Ferenc nem csekély érdeme, hogy nem egyszerűen szakított ezzel a módszerrel, hanem megkísérelte, hogy elméletileg is alátámassza a maga eredendően szociologikus és eszmetörténeti beállítottságú irodalomtörténeti elképzeléseit. A szellemtörténet és egy szociologikus irodalomfelfogás lehetséges érintkezéseire már Szerb Antal szolgáltatott ékes és szellemes példát magyar irodalomtörténetében. Az eredmény: olvasmányos, de inkább frappáns megállapításokkal sziporkázó, mint tudományos alapos-sággal és végiggondoltsággal jeleskedő munka. Hiszen a korszakmonográfia vagy a korszak, vagy a korszakban működött írók monográfiája; a szerző vagy részeire szabadalja az írói pályákat (például egy műfajtörténeti rendszerezés kedvéért), vagy többször, majd mindegyik írónál elismétli például a műfajtörténeti (és elméleti) vonatkozásokat. Az általános korjellemzők többnyire az egyes írók pályaképéből, esztétikai nézeteiből, az „esztétikai normá”-ból, azok „megsértése”-ből stb. levont tanulságok összegzéséből adódhatnak, ilyenkor az ismétlés másképpen zavarja az olvasás folyamatosságát, hiszen ugyanazt az egyes írói portréknál is el kell (vagy szokás?) mondani. Emellett (valószínűleg) nagyon nehéz megtalálni a helyes arányt az írói életrajzok, az esztétikai szempontú méltatás, a kontextusba való beágyazottság földerítése stb. között. Ha viszont egyetlen szempontot választ ki a szerző (saját előadásomon ironizálva a pozitívizmus egyik kulcsszavát kérem kölcsön: ha megvan a monográfia faculté maitresse-e), akkor előadásából lényeges jelenségek maradhatnak említetlen, és az egyetlen szempont esetleg nem minden író esetében ösztönözhet az igazán releváns vonások kiemelésére. Vagy megtörténhet az, hogy lényegesnek minősíthető életművet nem mutat be a szerző, mivel a döntő és kizárólagosnak tetsző szempont szerint egyetlen „rekeszbe” sem gyömöszölhető be. Lehetséges, hogy ez a magyarázata annak, hogy a Bíró Ferenc által feltehetőleg nagyra becsült Szentjóni Szabó László („légies-finom dalköltészet”: 329.) nem kapott (érdemelt?) külön fejezetet?

A nyelvkérdés kiemelése, a magyar nyelvűség szerepe a korszerű nemzeté válásban, a nemzettudatban – nem vitás – igen fontos fejleménye a korszaknak. Csakhogy ez nem (sem) magyar sajátosság, az 1960-as (!) akadémiai cseh irodalomtörténet „nemzeti ébredés”-t bemutató kötete legalább ilyen mértékben hangsúlyozza a hasonló cseh (irodalmi? történelmi?) korszak „nyelvi jellegét”. Miroslav Hrochnak egy magyarul is olvasható tanulmánya a cseh nemzeti „újászületés”-t úgy mutatja be, hogy európai kontextusában, párhuzamaival szemlélteti. Itt olvasható az a figyelemre méltó megjegyzés, miszerint: „Meggyőződésünk [...], hogy egy-egy nemzet sajátos és egyéni vonásait csak a többi nemzetekkel való összehasonlítás alapján lehet hitelt érdemlően meghatározni.” Alább pedig: „Bennünket most különösen az a történeti periódus érdekelt, amelyben a nemzeti mozgalom eljutott a nyelv, az etnikai sajátosságok és az elnyomott nemzeti közösség iránti tudós érdeklődéstől a nemzeti agitációs fázisáig...” Még tovább: „A politikai elnyomás és a csonka társadalmi szerkezet körülményei közt a nyelvi-kulturális követelések álltak a nemzetébredéstől törekvések tengelyében. A nyelvi és kulturális harcok a politikai küzdelmeket pótolták.” Helyezhetjük

máshová a hangsúlyokat, képviselhetünk akár ennél jóval differenciáltabb szemléletet, a nyelvkérdés előtérbe kerülése nem magyar sajátosság, igaz, a cseh irodalomban nem vezetett a nyelv fölértékelődését jelző költői virágzáshoz, irodalmi differenciálódáshoz, mint a magyarban, jóllehet a cseh és a magyar nyelvújítás neológ jellege, a cseh és a magyar prozódiai küzdelmek keletkezése és tartalma, továbbá a cseh és a magyar szótári-nyelvészeti munkálkodások és egyes műfajok meglepőnek tetsző hasonló megjelenése (mint az amazonháborúról szóló komikus eposzok Csokonainál és Hněvkovskýnál időbeli közelségben) el kell, hogy gondolkodtassanak. Az mindenesetre akár meglepőnek is tartható, hogy Bíró Ferenc könyvében egyetlen egyszer sem írja le Niederhauser Emil nevét, akinek a nemzeti megújulásokról szóló kitűnő monografikus feldolgozásában a magyar „felvilágosodás” kelet-közép-európai, kelet-európai kontextusának részletes rajzát is meglelte volna, és ennek segítségével még markánsabb megfogalmazását adhatta volna a magyar nyelvi mozgalomnak. Emellett számomra hiányzik annak a következtetésnek levonása, hogy mit jelentett ez a nyelvi mozgalom a magyar költői nyelv fejlődésére nézve. Ugyanis, amennyiben fölértékelődik a költészet presztízse (s ennek az kétségtelen jele, hogy jóval többen írnak több verset, mint az előző korszakban, az azonban, hogy előfizetőket nehéz szerezni, hogy szeszélyes mecénások kényének, kedvének van kiszolgáltatta az író, aligha elhanyagolható tényező), a kérdés úgy folytatható: miféle költészetét? Ösztönöz-e esztétikailag magasabb rendű költészet kikísérletezésére? Összefüggésbe hozható ez azzal, hogy például Berzsényi Dániel a nyilvánosságtól távol, önmagának, a nyilvánosság elé lépés szándéka nélkül kezd el verset írni? Lezajlik-e és hogyan a nyilvánosság szerkezetváltása, hogy Habermasnak a német XVIII. századi olvasóközönség és közvélemény alakulását bemutató könyvére hivatkozzam? Habermaséra, akinek nevét és eredményeit hiába keresem a könyvben, mint ahogy Falko Schneider *Aufklärung und Öffentlichkeit* című kötetével sem találkozom, Peter és Christa Bürger idevágó művével sem, amelyek révén talán pontosabb és elméletileg megalapozottabb tárgyalásra is (esetleg) mód nyílt volna. Igen jellemző az a megfigyelésem, hogy Bíró Ferenc lényegében folytatta az előző monográfiáját, amelynek anyagát – ismétlem – beleépítette könyvébe (rövidítve, de a módszert illetőleg semmiféle módosítást nem eszközölve), és nem annyira újragondolta a magyar felvilágosodás (klasszicizmus?) egy szakaszának elemzését, az újabb szakirodalom felhasználásával, mint inkább beleillesztette egy nagyobb periódust bemutató képbe. A Bessenyei György műveit felölelő kritikai kiadás előszavait-szövegeit figyelembe vette, de az újabb külföldi, a korszakra vonatkozó szakirodalom megállapításait (néhány név följebb) igen kevésbé. Nem is szólva a magyar irodalomelmélet és összehasonlító irodalomtudomány megújulásáról, irodalomtudományunk módszertani felfrissüléséről, váltásáról, amely ugyan nem kifejezetten Bessenyei vagy Csokonai évtizedére közvetlen vonatkozatható tanácsokkal szolgálhat, viszont irodalom és befogadás, illetőleg újítás (modernség) és hagyomány egymáshoz fűződő, egymást értelmező viszonyára vetül fény az újabb elméleti kutatások révén. Mindehhez talán (ismétlem) az eddigieknél jobban lehetett volna figyelni arra a befogadáselméleti és hatástörténeti előfeltevés-sorozatra, amelyet mindenekelőtt a német irodalomtudomány tanulmányozása segíthetett volna beépíteni a monográfiát készítő módszertani arzenáljába.

Megint csak ismétlek: nem tartom kötelező érvényűnek például a konstanzi iskola követését, nem hibáztathatok senkit, ha felvilágosodásról, a XVIII. század

alakuló közvéleményéről, irodalom és „megrendelői”-„szövetségei” viszonyáról szólva mellőzi például Kosselleck kutatásait. Csupán azon töprengök, hogy nem gyümölcsözőbb vagy inspirálóbb-e az olyan eljárás, amely jobban tekintettel van (ha már ezt jelöli meg „tárgy”-ként) arra az irodalomtudományra, amely olyan anyagra építi, és olyan anyagon szemlélteti nézeteit, amely sok tekintetben a magyarral hasonló helyzetből indult ki, illetőleg, amelynek magyar irodalmi befogadása végleg (?) megszabadíthatna a pozitivistá forráskutatás élő örökségétől; s amelynek földérintése a magyar irodalomban a recepció mikéntjét, a világ-irodalmi és hazai hagyomány találkozását, esetleges konfliktusait, „deformálódását”-t, valamint a költői nyelv és általában esztétikai frazeológia alakulását, „szerkezetét” szemléltethetné. Arról a korszakról van szó, amelyben az eredetiség még nem kapta meg azt a glóriát, amelyet majd a romantika számos alkotója-teoretikusa font köré; nemcsak az imitatio elvének életerős fennmaradása érdemel megfontolást, hanem olyan jelenség is, amelyről már volt szó: a fordítás- és adaptációkultusszal szemben állást foglaló Kármánról (elsősorban Némédi Lajos és Szilágyi Márton érdeme ez!) már tudjuk, hogy életművének jelentős része fordítás, méghozzá nem a világirodalom remekeiből készült átültetés; Csokonai-ról szintén ismeretes, hogy fordítóként sem kisebb jelentőségű, mint „eredeti” poétaként. De azt már talán e monográfia elmulasztott lehetőségei közé tartozónak minősíthetjük, hogy nem tárta föl: miként éltet tovább Kármán, illetőleg Csokonai egy, az európai irodalmak egy részében elavult, más részében még fölfedezésre váró hagyományt, más szóval: miként örökíti tovább egy műfaj emlékezetét. Kármán (s most visszatérek „mániámhoz”) fordított magyarországi német nyelvű morális lapból, nevezetesen a Windisch Károly Gottliebéből (a derék pozsonyi szerkesztő egyébként a Kármánnal jóbarát esztétikaprofesszor, Schedius Lajos apósa!), s ezen keresztül, ti. a fordításokon keresztül kapcsolódhatott a pietista örökséghez, Csokonai „anacreontiká”-ját pedig egyszer már jó lenne összevetni a XVIII. századi német anacreoni versekkel (a problémára utaltam Bíró Ferenc nagydoktori értekezésének vitáján). Johann Wilhelm Ludwig Gleim *Anacreon* című versét elemezve Klaus Bohnen mutatott rá arra, hogy e versben miképpen párosul az imitációs jelleg a költői önbemutató gondolatával, amely egy bizonyos típusú költészet öngazolási gesztusaként is értelmezhető (Goethe szerint Gleim volt az első a német irodalomban, aki az anacreoni módban szerencsésen verselt: *Költészet és valóság* 10. könyv). Amit mondandó volnék: nem azt igényeltem volna, hogy az örvendetesen élénk Csokonai-kutatás egyes anacreoni versek „pontos” mintájának eredjen nyomába, hanem pusztán annyit kockáztatok meg: Csokonai helye, jelentősége az európai irodalomban és nem utolsósorban régióink irodalmaiban az eddigieknél világosabban tetszhetne ki, ha végre látnók: hogyan folytatta (és folytatta-e egyáltalában?) a német XVIII. század anacreontikáját, és ezzel a poézissal vezetett dialógusában mi volt az ő mondanivalója, melyek voltak az ő hangsúlyai. Nemcsak magyar irodalmi szempontból lényeges ennek vizsgálata, hiszen (mint arról magam több ízben szóltam) Csokonai utóéletéhez a szlovák, a szerb irodalom is hozzájárult. S ha a *Fanni hagyományai* idézettelítettségre célzott Bíró Ferenc, megtehetné volna ezt másutt is (nemcsak, hogy ismételnem magamat, Ányos Pálnál, hanem a magyarországi neolatin költészet és a „deákosok” lírája összefüggései esetében is!). Valójában a magyar irodalom mély és termékeny európai rokonulási kísérleteiről van szó, arról, hogy nem a létező vagy nem-létező „fáziskésés” az igazi probléma, nem a korszerűség vagy korszerűtlenség bizonytalan tényezője (a Bíró Ferenc tárgyalta

periódusban egyes irodalmakhoz képest a magyar irodalom korszerűtlen, más irodalmakhoz képest korszerű, kiváltképpen, ha eltekintünk az „egyidejű egyidejűtlenségek”-től!), hanem a magyar és a világirodalom párbeszéde; recepció és hozzájárulás kölcsönösen feltételezik egymást ebben a párbeszédben, még akkor is, ha például megszámlálhatatlanul többet fordítanak németből magyarra, mint magyarból németre, a magyar irodalom inkább figyel a németre, mint a német a magyarra, s a magyarból németre fordított művek majd nem a német, hanem például a cseh irodalomban lelnek befogadóra. Félreértés ne essék: sokkal inkább egy, talán célszerűbb irodalmi, irodalomtudományi szemléletről gondolkodom, bár Bíró Ferenc könyve ürügyén, mint e könyv esetleges hiányain. Gondolkodásomban a fő helyet az foglalja el, hogy Bíró Ferenc (ha úgy tetszik) „hagyományos” korszakmonográfiát írt, a maga nemében egészen kiválót, folytatva a korszakmonográfiák sajnálatosan megszakadt sorát, és csupán azt sajnálom, hogy nem kísérte meg a radikális szakítást ezzel a hagyománnyal egy nyilván támadhatóbb, de (nem korszerűbb, pusztán újzerűbb) költészetközpontról könyv kedvéért. Irodalomtudományunk kísérletező kedve inkább a régi magyar irodalom, a XX. század és az irodalomelmélet mezején érvényesül, a felvilágosodás és a reformkor kutatói más területen jeleskednek. A magam esetlen próbálkozásai Kármán, Kisfaludy Sándor vagy Verseghy újraértelmezését tekintve csak csekély visszhangot kaptak, lábjegyzetben tudomásul vételt Bíró Ferenc-től, Szilágyi Márton Kármán-kutatásai viszont már érvényesítik a „posztmodern” szemlélet néhány elemét. Mindez természetesen nem teszi-teheti fölöslegessé a szó szoros értelmében vett filológiai vagy eszmetörténeti kutatásokat. Csak az a kérdés, hogy megállhat-e a tudós elemző a szűkebben vett filológiánál? Vagy az eszmetörténet képviselője tisztában van-e azzal, hogy költőről, költészetről szólva korlátozott érvényességű a mondandója, hiszen nem látszik tudomást venni arról, miszerint „nyelvi műalkotás” elemzése tárgya.

Bíró Ferenc korszakmonográfiája (még akkor is, ha helyesen nem vállalta az abszolút teljességet) számottevő eseménye irodalomtörténeti (köz)életünknek. Azzá teszi, hogy végigtekintette mintegy negyven esztendő irodalomtörténetét, méghozzá elfogadható, vitatást érdemlő szempontból. Ami azonban feltűnő, hogy mily kevésszer (háromszor) hivatkozik saját korábbi monográfiájára, az 1976-ban kiadott *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című munkára. Jóllehet megállapításait (teljes joggal) vállalni látszik, hiszen – írtam már – beledolgozta ebbe a könyvébe. Ugyanakkor nem találtam a nyomát annak, hogy az 1976-os opusról szóló kritikákra reagált volna, egészen pontosan Szajbély Mihálynak 1980-ban megjelent ismertetésére. Pedig itt lényeges kronológiai kérdések merültek föl, amelyek Bessenyei „fejlődésvonalát” módosíthatnák. Ugyancsak nem találtam annak nyomát, hogy Szilágyi Ferenc fontos közlését Bíró miként illesztette bele a Bessenyeiről szóló fejezetbe: a megtalált „Ósholmi”-ban három ismeretlen Bessenyei-mű rejtőzött. Szilágyi közlése 1990-ben (!) jelent meg, Emlékezetes számomra Julow Viktor *Fazekas Mihály* című monográfiájának második kiadása (1982), már csak azért is, mert Julow módját ejti, hogy opponensi véleménnyel, kritikával (amelyek a kandidátusi értekezésre, illetőleg egy előző könyvére vonatkoztak) vitatkozzék, miután korrekt módon idézte, és ezzel könyvét egy irodalomtörténeti jellegű diskurzusba helyezte. Julow Viktor kezdeményezésének – tudomásom szerint – nem volt folytatása, a könyvet ismertetve magam sem figyeltem föl akkor arra a lehetőségre, amelyet ez a fajta szerző-kritikus viszony magában rejt. Az irodalomtörténeti közvélekedésnek megfelelően csak szabályos-hagyományos

író- és korszakmonográfiát tudtam elképzelni. Magam ugyan inkább a téma- és motívumtörténet, műelemzés és eszmetörténet egyeztetésén fáradoztam, majd a tanulmánykötetre emlékeztető probléma-orientált könyvvel kísérleteztem, utóbb tanulmányaimat szerkesztettem úgy egybe, hogy elméleti megfontolások és íróportrék, komparatistikai vázlatok és kutatási beszámolók egymást illusztrálják, egymásból legyenek értelmezhetőek. S bár sok értékes bírálatot kaptam, könyveimnek erre a törekvésére nem figyelt föl a kritika. Bíró Ferenc könyve tárgyának megjelölésével és a következetesen végigvitt módszerrel igyekszik a megszokottól eltérni. Fő érdeme azonban nem itt található. Hanem ott, hogy Szauder József nyomában járva, de az ő kutatásai eredményeit továbbgondolva az általa felvilágosodásnak nevezett korszak szuverén látomásával szolgál, a magyar irodalom ekkor működő fő- és epizód szereplőit általában más rendben látatja, mint ahogy azt megszoktuk. Az enyémnél szabályosabb „szak”-kritika majd mérlegre teszi a mérlegre teendőket. Például morfondírozhat azon, hogy míg Bíró Ferenc viszonylag pontos korszakkezdetet jelöl meg (szokása szerint hevesen vitatva az 1772-es „szimbolikus” korszakhatárt), a korszak záródátumáról hallgat. Míg Csokonairól a kihagyások ellenére is teljes pálya-, illetőleg gondolatívét rajzol föl, Bessenyei György vagy Batsányi János esetében ezt nem tartja szükségesnek, jóllehet a „kufsteini elégiák” előbb készültek el, mint a *Halotti versek* Csokonaitól. Vagy: míg Bessenyei színművei a pályaképbe is be vannak ágyazva, a Csokonaiéi onnan kitértek, más rend szerint tárgyalatnak. Ilyen és ehhez hasonló „következetlenségek” másutt is előfordulnak, melyeket a magam részéről olykor meg tudtam magamnak magyarázni, olykor nem. Ha nem hagyományos lenne ez a korszakmonográfia, bizonyára több érvet találnék a szerző eljárásának védelmére. Számomra alig (inkább sehogy sem) értelmezhető módon elmarad a könyv végéről az összegzés, a konklúzió. „Szabálytalan” korszakmonográfia esetében ezt aligha lenne jogos számonkérő hangsúllyal emlegetnem, de Bíró Ferencé nem az. A magam ötletei szerint vagy azért nincsen „zárófejezet”, mivel a korszak befejezését jelző időpont kijelölése nem lehetséges, Csokonai halálával nem fejeződik be egy korszak (Fazekas teljes pályaképét kapjuk!), Csokonai csak annyira „összegző”, szintetizáló költője a korszaknak, mint például Batsányi vagy a maga korában Bessenyei (és ugyanolyan mértékben nyit új utakat, még akkor is, ha jónéhányan ezt nem látják vagy nem hajlandók meglátni a kortársak és a közvetlen utódok közül), vagy azért nincsen, mivel a kötet anyaga elsősorban és mindenekelőtt a könyv „tárgy”-át kijelölő nyitófejezetet értelmezi az egyes költőportrék vagy a műfaji fejezetek révén. Felmerült előttem még az is, hogy a sokféle tartó költői pályák egybefogása csak a határozottan megadott szempont érvényesítésével lehetséges, de itt nem teljes költői pályákról van szó (sok esetben), hanem pusztán élet- és pályaszakaszokról, amelyekhez képest a további élet- és pályaszakasz más problémákat vethet föl, más stílustörekvések megjelenése színezhetsi. Csakhogy Bíró Ferenc lemondott a stílustörténeti vizsgálódásról (figyelmen kívül hagyva Pór Péternek németül megjelent könyvét a korstílusról), mint koncepciójába nem illőről. Bármily szorgalommal is keresek magyarázatot a zárófejezet elmaradására, hiányérzetem megmarad, Csokonai Vitéz Mihály kiemelésében egyetérték a szerzővel (bár másért), de azt nem hiszem, hogy ennyire egyedül állt volna (poétikailag, stílustörténetileg), mint ahogy azt a könyv sugallja.

Bíró Ferenc végül is a XVIII. század hatvanas esztendeivel kezdődő és Csokonai halálával (1805) befejeződő évtizedeket tekinti a magyar felvilágosodás irodalma

periódusának (néhány esetben természetesen betarthatatlan a mereven kijelölt korszakhatár). Nemcsak az a problémám, hogy például a *Tariménes utazása* kiesik, hanem még abban sem volnék teljesen bizonyos, hogy a „felvilágosodás” sokféleképpen értett terminusával megnyugtató módon „lefedhetjük”-e a korszak valamennyi lényeges (irodalmi) jelenségét. Nem élt, létezett-e a felvilágosodás eszméivel vitatkozó, attól eltérő (irodalomra vonatkozó) eszme az adott periódusban? Végül is az irodalom került kevésbé hangsúlyos, a felvilágosodás (amely eszmei-bölcseleti fogalom) a hangsúlyosabb helyre.

Nem mondok önmagamnak ellent, amikor (váratlan fordulattal?) azt állítom, nem bizonyos, hogy ez olyan nagy baj. Bíró Ferenc a maga megjelölte célkitűzést igyekezett elérni, ehhez szüksége volt csábító vonzások megkerülésére, jó adag önkorlátozásra. Hogy sokkal inkább a magyar felvilágosodás íróinak eszmetörténetét kaptuk meg, s nem a magyar felvilágosodás irodalmának historikumát, számomra talán sajnálatos, de a magyar irodalomtudomány számára feltehetőleg nem sajnálatos fejlemény. Ugyanakkor nem titkolhatom örömet, hogy ez a könyv megjelent, most már – végre! – van mihez illeszteni nézeteimet, van mivel vitatkozni, nem adatokkal, műelemzésekkel, hanem egy korszak egészére kiterjedő koncepcióval. Bíró Ferenc monográfiája több évtizedes kutatást teljesít ki, nem lezár, hanem vitára, együttgondolkodásra hív. Még akkor is, ha maga zárt rendszerben gondolkodik. Korszakmonográfia, ismétlem a szerző önmeghatározását, bár nem kétlem, hogy kézikönyvként fog funkcionálni. A korszakmonográfia számomra hasonlatos a XIX. század realista regényeihez. Egyenes vonalú, előre kijelölt pályán mozgó cselekményt ad, a szerző kezében tartja, és egy pillanatra sem engedi el a cselekményt mozgató szálakat, meglepetésre nemigen számíthatunk. És csak titokban valljuk be magunknak: jó olvasni, szívesen lapozgatunk bennük, becsüljük a szerző roppant tudását, kor- és emberismeretét. Gyakran fordulunk hozzájuk, mert tartós anyagból készültek. De azt azért tudjuk, hogy manapság sokan, nem is a legérdemtelenebbek, „más pennával írnak”...

SZERDAHELYI ISTVÁN: VERSTAN MINDENKINEK

Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 263 l.

A verstan tudományosan elkötelezett művelői közé mindenki *valahonnan* érkezik. Néhány nevezetes hazai példánál maradva: verstant írhat a költő (Földi, Csokonai, a két Arany, Babits, Szabédi, Nemes Nagy), a prózaíró (Németh László), a nyelvész (Fogarasi János, Gáldi László, Fónagy Iván), az irodalomtörténész és irodalomtanár (Toldy Ferenc, Négyesy László, Torkos László, Gábor Ignác, Horváth János, Hegedüs Géza, Péczely László), a zenetörténész (Szénfy Gusztáv, Szabolcsi Bence, László Zsigmond), a népzenekutató (Vargyas Lajos), az esztéta és műbíró (Greguss Ágost). Az előzmény, a tágabb érdeklődési kör természetesen a verstani munkákban is tetten érhető.

Szerdahelyi István mintegy negyedszázada folyamatosan jelen van a magyar tudományos közeletben, a magyar irodalomtudományban. Mind az esztétika (közelebbről az irodalom- és a költészetesztétika), mind az irodalomelmélet területén tanulmánykötetek (és kötetbe kívánczó tanulmányok) sora igazolja ezt a jelenlétet. Akik ismerik, azt is tudják, hogy mind írásai, mind szóbeli megnyilvánulásai szenvedélyes vitázó hajlamról és készségről tanúskodnak. Több forduló, híressé vált szellemi csatározások emléke fűződik a nevéhez.

Ebből a lényegében filozófiai indíttatású, tartalmában *elméleti*, módszerében *logikai* jellegű tudományos háttérből bontakozott ki Szerdahelyi verstani munkássága. Az első ösztönzést talán a Világirodalmi Lexikon szócikkeinek szerkesztése adta. Kétségtelen – mindig is elismert és méltányolt – segítséget jelentett számára a klasszika-filológiában magas szinten járatos munkatárssal, Szepes Erikával való együttműködés. Kettőjük nevével fémjelezve robbant be a hazai irodalmi köztudatba a „nagy fekete” *Verstan* (1981), fűlszövege szerint „az első magyar nyelvű munka, amelyik teljes áttekintést nyújt a világirodalom valamennyi fő versrendszéről”. Ezután két irányban folytatódott a szerző verstani tevékenysége.

Egyfelől bírálóként, vitapartnerként igyekezett mind pontosabban és meggyőzőbben megfogalmazni álláspontját, különösképpen a magyar *ütemhangsúlyos verselés* témakörében, ahol a legtávolabb került mind az elődök, mind a kortársak nézeteitől. (Az *ütemhangsúlyos* megnevezést egyébként ő honosította meg a hazai szakirodalomban.) *Fortuna szekerén* (1987) című tanulmánykötetének bevezetésében így nyilatkozott erről: „természetesen arra törekszem, hogy a magam igazáról győzzem meg olvasóimat, s minél szemléletesebb és találóbb érveléssel cáfoljam azokat a teóriákat, amelyek az itt tárgyalt kérdésekről – szerintem – téves képet nyújtanak” (i. m. 18.).

Másfelől azonban egyre több jel mutatott arra, hogy a szűk körben lefolytatott, valójában keveseket érdeklő szakmai viták inkább akadályozták, mint elősegítették a verstani ismeretek oktatását, a verstani tájékozottság terjesztését. Azok, akiknek a legnagyobb szükségük lenne igényes, átfogó, a költészet élő, mai jelenségeivel is foglalkozó verstanra, a magyartanárok, a bölcsészhallgatók, a kezdő költők és műfordítók, nem tudnak (és nem is akarnak) eligazodni az egymással versengő elméleti és módszertani irányzatok útvesztőjében. Nekik készült a – szintén Szepes Erikával közösen írott – „verstani kisenciklopédia”, *A műzsák tánca* (1988). A *Verstan mindenkinek* pedig, Szerdahelyi István legújabb, immár egyszemélyes vállalkozása – mint borítólapján olvasható – „nem a szűkebb

szakmához szól – bár új kutatási eredményeket is kamatoztat – , hanem az oktatás és az igényes ismeretterjesztés korszerű célkitűzéseit kívánja szolgálni. Fő törekvése ennek megfelelően a közérthetőség: rendszerezően, logikusan felépített, egyszerű szavakkal megfogalmazott, példaszövegekkel, képletekkel is világossá tett magyarázatokat nyújt arról, mi teszi verssé a verset, s mi jellemzi az egyes versformákat.”

Olyan kézikönyvről van tehát szó, amely – szerzőjének szándéka szerint – „a magyar költészet formakincsét mutatja be az olvasóknak, s egyben az általános verstani tudnivalók és a világszerte elterjedt versformák tágabb összefüggéseit is felvázolja” (uo.). E szándék ismeretében érdemes egy pillanatra elgondolkozni a könyv címén. Vajon az 1981-es nagy „világverstan” tömörített változatát készítette el a szerző, mint a szűkítő jelző nélküli „*Verstan*” cím sugallja, vagy a program-szövegnek van igaza: „a magyar költészet formakincsét” tárgyalja az Öngyarmat Mária-siralomtól a mai fiatal költőig? A nyilván megvalósíthatatlan kettős cél néhol szemléleti bizonytalanságot, szerkezeti aránytalanságot eredményezett. A verstani alapfogalmakat („világverstani” alapon) 68 lapnyi terjedelemben tárgyalja Szerdahelyi, az időmértékes verselést (az itt meg nem nevezett német ókortudományi szakírók, illetve közvetlenül Szepes Erika korábbi feldolgozása nyomán) 69 lapon, míg az idegen formákkal alig érintkező magyar ütemhangsúlyos verselésnek csak 33 lap jut, a szerző szerint is sajátos magyar jelenségként számon tartott szimultán verselésnek még ennél is kevesebb (24 lap). A fennmaradt mintegy 40 lapon a *Versforma és költői tartalom* című fejezet, valamint a szakirodalmi címjegyzék, a részletes, alapos tárgy-, név- és verscímmutató osztozik.

Nem kevesebb problémával járt a „mindenkinek” szóló népszerűsítő szándék érvényesítése. Tény, hogy a könyv megfogalmazása általában mentes a körmönfont tudományoskodás szerencsétlen hagyományától. A logikai tagolás világos, jól követhető, a mutatók az alkalmi, témaközpontú használatot is lehetővé teszik. Az viszont már kérdéses, hogy a nagy verstanban alkalmazott „tizedes rendszerű számozás” célszerű-e a népszerűsítő kézikönyv műfajában is. Alighanem jobb szolgálatot tennének a kiemelt (több fokozatú) betűtípussal írt, esetleg a lapszégyre kivetített alcímek vagy eligazító címszavak. Egyes szövegrészek és fogalmak messze túlhaladják az igényes ismeretterjesztés szerzői szándékát. Szükséges-e vajon (ezen a szinten) a *metaplazmusok* alakváltozatainak felsorakoztatása (23–24.), különösen úgy, hogy a magyar példák egy része igencsak kérdéses vagy erőltetett? Az *ammint* az adott helyen nem „epentézis”, a *hajdann* pedig nem „ektázis”, hanem természetes korabeli ejtésmód, a *-ban* helyett a *-ba* nem „apokopé”, a rövid *i-s színész* nem „szisztolé”, hanem beszélt nyelvi alakváltozat (mint a *pósta* meg a *husbolt*), a *tereh* sem „transzmutáció”, hanem nagyon is eredeti szóalak, már a 15. századi *Bécsi-kódex*ben is így szerepelt. Lehet, hogy a nyelv- és verstörténet tényei nem mindig „logikusak”, de attól még tények maradnak. Ugyancsak ijesztően túlbonyolított a nálunk csaknem ismeretlen vagy jóval egyszerűbb változatban elterjedt időmértékes kölonsorok németesen aprólékos megkülönböztetése. Egyetlen példa: az *enoplion* és az *eraszmonideus* a könyvben azonos képlettel szerepel (147., 148.), és alig tér el tőlük a *paroiimiakus* is (152.). A nagy *Verstan*ból kideríthető ugyan a helyes képlet (az egyikük közömbös szótaghelyezettel zárul), de vajon nem elég-e „mindenkinek”, ha felismeri bennük a hazai gyakorlatban egybeemosódó negyedfeles anapesztusi sort?

Ez az egyik véglet. A másik viszont: a félműveltnek, csökevényes ízlésűnek képzelt átlagolvasó – bizonyára nem szándékos – lebecsülése. Ő az, akinek a

kedvéért az idézett verspéldák egy része „híres”, „divatos”, „ismert” vagy akár „gyönyörű”. Különösen gyakori, és épp ezért végletesen semmitmondó dicsérő jelzője Szerdahelyinek a „dallamos”, melyet néhol a „fülbemászó” helyettesít. „Dallamos” lehet a 2 vagy 3 szótagú ütem (72.), a nyolcas-hetes sorkapcsolat (102.), a rímes daktilusi sortípusok váltogatása (132.), a spondeussal indított, illetve a „moraszámláló” vagy a dierézisekkel tagolt anapestuszi sor (134., 141., 187.), az egysorfajú, szimultán choriambusi kólon (146.), a 6 | 17 osztatú szimultán alexandrin (189), a trochaikus szimultán nyolcas-hetes periódus (194.) stb. A kilences-nyolcas jambusi periódus lejtése (104.) vagy *A négyökrös szekér* refrénje (121.) viszont egyszerűen „fülbemászó”. Pedig a versformák jelentéstanával foglalkozó zárófejezet árnyaltan és elvileg hitelesen tárgyalja a versritmus kettős, „mozgásfelidéző”, illetve „történelmi holdudvarát”, és a bemutatott szövegelemzések között is akad meggyőző, szép példa (Fábri Péter: *Haláltánc*, Vas István: *Ének a félelemlről*).

A bírálatra vagy ellenvetésre készítő mozzanatok természetesen nem teszik kérdésessé, hogy a *Verstan mindenkinek* nemcsak ténylegesen hiányt pótló, hanem egyúttal mind a közölt ismeretanyag szakmai megbízhatóságát, mind a tárgyalás módját tekintve igényes, hasznos, értékes kézikönyv. Külön figyelmet és megbecsülést érdemelnek azok a részletei, amelyek a viták során kiérlelődött, a szerző korábbi állásfoglalásaihoz képest némileg módosult vagy felértékelődött szemléleti mozzanatokot tartalmaznak.

Számomra is elfogadható Szerdahelyi ritmusmeghatározása (16.). Metrikai szempontból (a kötött formákra vonatkozóan) helyállónak tartom a „kéttagú oppozíció” Lotz Jánostól átvett alapelvét (24.). A szabadvers értelmezésében álláspontunk gyökeresen eltérő, a „lazított vers” fogalmát azonban a továbbiakban csaknem azonos értelemben használhatjuk (31.). A *verstan* oktatásában is jól alkalmazható a versformák rendszerezésének logikai alapja, az „egyszerű és összetett ritmusegységek” megkülönböztetése (53.). Szerencsés kezdeményezésnek tartom, hogy az időmértékes formák tárgyalása felszabadult a germán hagyományú zenei ritmusértelmezés, a „ciklikus verslábak” erőltetésének hajdani nyűge alól (58.). A szótagszámlálás ritmuselvének a szótagszámtartó formakészlettől való megkülönböztetése számomra is magától értetődő (76.).

Teljes mértékben osztom a szerző hiányérzetét a magyar *verstani* rendszerezések *feldolgozatlan* területeit illetően. Valóban feltűnő, hogy sem a költészetünkben használt periódusokról (sorpárokról, sorkapcsolatokról), sem a strófaszerkezetekről nincs hiteles áttekintésünk, azonosításukra, megnevezésükre még senki sem vállalkozott, csoportosításuk módszertani alapelve sem tisztázott (102., 106., 157.). E tekintetben Szerdahelyi megtette az első – tudománytörténeti jelentőségű, folytatásra ösztönző – lépést.

A szóhasználat, a fogalomértelmezés és az egyes résztémákra fordított figyelem néhány apró mozzanatából arra következtetek, hogy bizonyos kérdésekben Szerdahelyi véleménye a korábbinál árnyaltabb, rugalmasabb lett. Örülök, hogy a sok bizonytalanságot felvető „nyugat-európai” verselés helyett elfogadja az „újmértékes” megnevezést (111.). A legörvendetesebb (bár szerintem még mindig indokolatlanul tartózkodó) előrelépést a *szimultán verselés* értelmezésében és értékelésében tapasztalom. Az erre vonatkozó fejezet mind arányaiban, mind szemléletében, mind hangnemében kedvező és biztató változást tükröz. (Része lehet ebben Szepes Erika *Magyar költő – magyar vers* című, 1990-ben megjelent

könyvének is, mely a nagy közös *Verstan*hoz képest meglepően bő teret szentelt ennek a témának.)

Amellett, hogy a szimultán verselés „kérdőjeleit” most sem hallgatja el, Szerdahelyi – kimondva vagy kimondatlanul – elfogad néhány mozzanatot korábbi vitapartnereinek fogalomhasználatából és érveléséből. Eleve adótnak látja az ütemhangsúlyos lüktetés lehetőségét a *metszetes* időmértékes sorfajokban (113.). Hivatkozik Szuroimi Lajosra, akinek elemzései felhívták a figyelmet arra, „hogy a szimultán verselésben kitüntetett jelentőségű szerepet játszanak a metszetek” (184.). Ő is „choriambust formázó összekapcsolásnak” tekinti a trocheus és jambus találkozását a jambusi lábversekben (116.). Egyes hagyományos sor-típusok (például a dierézisszel tagolt *endecasillabo*, az egysorfajú *pentameter*, a „fejetlen reiziánus”, az „alexandrin-formacsoport” és az *adóniszi kólon*) szimultán jellegét szinte eleve adótnak tekinti. Abban viszont nincs közöttünk egyetértés, hogy szerinte az időmértékes sorokban a magyar versérvék számára csak a dierézis-metszet és a csonka versláb utáni erős metszet érzékelhető, a horatiusi hagyományt követő *penthémimerész* viszont nem hallatszik, sőt, egyenesen „zavaró” (186.). Ezen az alapon jött létre az a felemás, számomra elvileg elfogadhatatlan (bár a szerző szerint is csak „ideiglenes, hipotetikus”) felosztás, amely a „cezúrák” sorfajokat a megfelelő monometrikus részhez, a „dieréziszeseket” viszont zömmel a szimultán fejezetbe sorolja (186.).

A könyv egyik legnagyobb értéke az egyes formák tárgyalásához csatlakozó verspéldák bősége és frissesége. (Figyelemre méltó a könyv végén megfogalmazott köszönet Szepes Erikának, aki „a mai magyar költészet körében gyűjtött, eddig nem publikált példatárának anyagát is” a szerző rendelkezésére bocsátotta.) Némileg kérdéses azonban, mennyit ér az olyan hivatkozás, amelynek visszakeresésére az olvasónak nincs sok esélye, hisz vagy kis példányszámú, nehezen hozzáférhető verseskötetek vagy folyóirat-évfolyamok tömegét kellene végiglapoznia. Ez a körülmény a bíráló dolgát is megnehezíti: csak igen csekély mértékben áll módjában az adatok hitelességét ellenőrizni. Néhány vitatható besorolás viszont arra utal, hogy az eljövendő olvasóknak is lehet még módjuk a hibaigazításra. Garay János *Menyasszonyomhoz* vagy Ady *A föl-földobott kő* című verse például Szerdahelyi szerint ütemhangsúlyos, valójában jambusi szimultán (89.). Kosztolányi *Groteszkje* sem egyszerűen felező tizenkettős, hanem trocheusi szimultán vers (91.). József Attila *Minden rendű emberi dolgokhoz* című, ütemhangsúlyosnak minősített versén trocheusi dipódiák (és velük metrikailag egyenértékű kólonok) vonulnak végig (97.). Radnótinál a *Járkálj csak, halálraitélt* nem „egysor-fajú versszerkezet”, mint a könyv állítja, hanem kevert mértékű, erősen zaklatott ritmusú szimultán vers, Kosztolányi *Budapest-ciklusának* pedig semmi köze a nyolcas-hetes jambikus periódushoz, mivel formai kerete a kilences és nyolcas jambusi sorokból építkező angol szonett (124.). Szilágyi Domokos *Duk-dukság* című groteszkjében sehol sem találok a beígért *hippónakteust*, még „fejetlen” változatában sem (149.).

A kézikönyv *leíró* jellegéből adódóan a kifejezetten verstörténeti szempontok csak szórányosan bukkannak fel. Épp ezért öröndetes az a néhány részlet, amelyben egy-egy formatípus hazai történetét ismerteti a szerző. Ilyen például az *anapesztikus sorok és periódusok* áttekintése a külön megnevezett, spondeusi indítású „Verseghy-sor” értelmezésével (133–141.). Kár, hogy itt a versképletek leírásába több hiba is becsúszott. (Földi János *Halotti verséből* hiányoznak a sorvégi szótagjelek, Vajda János *Őszi tájékában* pedig – lehet, hogy tudatosan és következetesen –

spondeussá egyneműsödtek a jambusok.) Újszerű és meggyőző az „alexandrin-formacsoport” metszetes, szimultán sorfajainak bemutatása (188–191.). Itt csupán az nem világos, miért lehet a 8|16 osztatú metszetes jambussor Babitsnál még „tizennégy szótagos alexandrinus” (190.), ha Mécs Lászlónál már „aligha sorolható” ebbe a formatípusba (191.). Én az utóbbi megállapítással értek egyet.

Ugyancsak a leíró-ismeretterjesztő példatár-jellegből következik, hogy ebben a könyvében a szerző – tőle szokatlan módon – lehetőség szerint kerüli az elméleti okfejtéseket és a vitázó érvelést. Ez a törekvés néha csak látszólag sikerül, hiszen „napjaink szakirodalmának” vagy „egyes feltételezéseknek” az emlegetése név nélkül is nyilvánvalóvá teszi az ütköztetés szándékát (133–141.). Az elfogadott elvi alapok vállalása természetesen nem hibája a könyvnek, hiszen enélkül nem létezik tudományos felelősség és szakmai minőség. Éppen ebből a megfontolásból kívánok én is felvetni néhány vitatható mozzanatot, melyeknek végső tisztázása talán már egy következő versész-nemzedék feladata lesz.

A *szótag* fogalma Szerdahelyi versértelmezésében kulcsszerepet tölt be, mint-hogy csak „a szótagok szintjéig lehatoló rendezettség” tekinti versalkotó tényezőnek. (Ezzel a megszorítással zárja ki vizsgálódási köréből a szabadverset.) Éppen ezért meglepő, hogy míg a vers szerinte – és szerintem is – „kötött hangritmusú szöveg” (13.), addig a szótagolás „az írott nyelv konvenciója”, melynek „a ténylegesen hangzó beszédben [...] semmiféle reális kritériuma nincsen” (18.). Ez utóbbi állítás – úgy vélem – nyelvhangtani és metrikai abszurdum. Annyi igaz belőle, hogy az írásbeli szótagolás, a szóelválasztás helyesírási szabályai valóban „konvención”, közmegegyezésen alapulnak. A szótagok létezése, egy adott szöveg szótagjainak száma és nyelvi minősége viszont csaknem „természeti” ténynek tekinthető: írástudatlan óvodások is tökéletesen érzékelik, műszeres hangzsképek is szemléletesen rögzítik. Az „íráskonvenció” egyébként soha nem volt azonosítható a metrikai szótagrenddel: a szóhatárok tiszteletben tartása felismerhetetlenül összekuszálná a legszabályosabb időmértékes verssor szerkezetét is. Az sem igaz, hogy a jelentésmegkülönböztető szótaghosszúság „az írásképet veszi alapul”, és „az élőbeszéd tényleges időtartamaitól független” (18.). Ilyen megállapításra pusztán logikai alapon senki sem juthat: legalábbis meg kellene ismételnie az ez ügyben lefolytatott műszeres méréseket és hangstatisztikai számításokat.

Ugyancsak erősen problematikus Szerdahelyi rendszerében az *ütem* és az *ütempár* fogalma. Minthogy a verset nem természetes nyelvi képződménynek, hanem elvont „metarendszernek” tekinti, ezeket is az írott szöveg alapján, meghatározott helyzetű *szóközök* előfordulási százalékában kifejezve értelmezi. Abból indul ki, hogy a magyarban „minden szó első szótagját szóhangsúly nyomatékosítja” (80.). Ha egy adott szótaghelyzetbe az egymást követő sorok legalább 70%-ában ilyen értelemben szóhangsúly kerül, akkor ezek a hangsúlyok ütemhangsúlylá válnak, ütemkezdetet határoznak meg. Előfordul, hogy ez a legalább 70%-os ismétlődés csak a hatodik, nyolcadik vagy még távolabbi szótag után valósul meg. Ez esetben „logikus”, hogy egyetlen versütem lehet hat, nyolc, tíz, tizenkét vagy akár még nagyobb szótagszámnyi terjedelmű.

Ahhoz hasonlíthatnám ezt a versértelmezést, mint ha valaki fekete-fehér képernyőn nézve az adást megállapítaná, hogy a tévériport helyszínén semmi sem színes. A 70 százaléknyi szókezdet logikája ugyan kikezdhethetlen, ritmus-érzékünk azonban nem ezt érzékeli, hanem a természetes szöveghangzás sokszínű valóságát, melyben a szavak folyamatos szószerkezetekké, „szólamokká” szerveződnek, egyes szókezdetek hangsúlytalanná válnak, mások hangsúlya

felerősödik, néhány terjedelmesebb szótestben pedig tényleges, hallható ritmikai tagolódás, belső melléknyomaték lép fel. Az ismétlődésen belül gazdag változatosság, a változatosságon belül pedig a lényegi mozzanatok sorozatos ismétlődése érvényesül. Ez az élő költészet ritmikai alapszöveve, melyet a kikövetkeztetett, elvonatkoztatott „metarendszer” jellegetlen, silány vázzá csupaszt.

Tovább nehezíti a Szerdahelyi-féle ütemrend értelmezését, hogy bár a fentiek szerint értelmezett ütemhangsúlyt kivéve az ütem „többi szótagjának hangsúlyértéke közömbös” (80.), a jelölésekben mégis fel-feltűnnek – mégpedig következtelen esetlegességgel – ütemen belüli hangsúlyok is. (A 21. lapon például nem magyarázza, hogy Apáti Ferenc *Feddőénekének* egyes sorai miért három, mások miért csak két – megjelölt – hangsúlyos szótaggal indulnak.)

A nagy *Verstannak* még a tárgymutatójában sem szerepelt az *ütempár* fogalma, itt viszont külön alfejezet foglalkozik vele (83–86.). A jelenség, amelyre vonatkoztatja, valóban létezik, megérdemli a figyelmet. A megnevezés azonban meglehetősen szerencsétlen, mivel Szabédi László verselméleti felfogásában – és azóta is – ez a kifejezés egészen más értelmű. Szerdahelyi nem az élőbeszéd hangzásszerkezetében, hanem csupán a következtetes metszetes, ám szótagszám tekintetében némi változatosságot mutató ütemhangsúlyos verssorokban érzékel ütempárokat. (Korábban ugyanezt a jelenséget *ütemmozaik-technikának* nevezte.) A lényege szerint különböző elvi alap eltérő szemléletre vezet: számomra az ütempár a beszéd és a versszöveg szólamainak természetes ritmikai megoszlásából keletkezik, számára viszont bizonyos metrikai építőkövek („elemek”) két vagy több variációs összeillesztési lehetőségét jelenti. Az ütemek hangzásviszonyait illetően érdekes kísérleti megfigyelésre hivatkozik Szerdahelyi: a 3–4 szótagnyi terjedelmű „közepes” ütemeket normális tempóban, az 1–2 szótagú „kis” ütemeket, valamint a 5 vagy több szótagú „nagy” ütemeket azonban egyaránt viszonylag lassan ejtjük (86.). Ő ebből másra következtet, számomra azonban nyilvánvaló, hogy ez a tapasztalati tény is az 5 szótagú vagy hosszabb szólamok természetes ritmikai alapon történő *ütempárrá* oszlását igazolja.

Az a tény, hogy a szerző következtetésen a 70%-os határértéket tekinti metrikai rendező elvnek, alkalomadtán egészen sajátos furcsaságokhoz vezet. Nála ugyanis más versmérték a felező tizenkettős, mint a négy ütemű (90.), a három ütemű 4 | 4 | 16 nem azonos a négy ütemű kanasztáncsal (96.), a „két ütemű” felező tízes más, mint a szerinte 3 | 12 | 13 | 12 tagolású „Ady-tízes” (99.), a 4 | 14 | 12 osztású „harmadoló tízes” sem ugyanaz, mint a „növekvő sorrendű” ütemkapcsolatra épülő „négyes-hatos” (98.). A megkülönböztetésnek természetesen van alapja: nem mindegy, hogy a lehetséges mértékváltozatok közül egy vagy több érvényesül-e az adott versben, az sem mindegy, milyen sorrendben, milyen eloszlásban. A konkrét ritmikai elemzésnek ki kell térnie ezekre a jelenségekre. Az viszont már csaknem mulatságos, hogy például Arany *Varga Mihály* című töredéke „harmadoló tízesnek” minősül (98.), míg (a költő saját jegyzete szerint) ugyanezen verses elbeszélés „kezdeté”, *Az ó torony (a Nemzetőr-dallal együtt)* „négyes-hatosnak” (95.).

Még zavarosabbá teszi a rendszerezést, hogy az ütemhangsúlyos sorfajok között rendre feltűnnek az azonos szótagszámú és metszetű *szimultán* formaelemek. Különösen szerencsétlen a középmetszetes tízesek csoportosítása. A szerző megemlíti ugyan, hogy ezek a versek „helyenként jambikus ötvözéssel” (92.) szólalnak meg, de nem a szimultán fejezetben és nem a szimultán verselés elvi alapján tárgyalja őket. Ez a döntése azután arra az eredményre vezet, hogy az itt

számításba jöhető Ady-versek egy része (92.) a két ütemű, „felező” tízesek közé soroltatik (például *Az utca éneke*, *Budapest éjszakája szól*, *Fajttáddal együtt átkozlak* stb.), míg más részük (100.) a négy ütemű „Ady-tízesek” közé (például *Ének a porban*, *A ló kérdez*, *Párisban járt az Ősz* stb.). Minthogy a szimultán jelleg csak érintőlegesen kerül szóba, a metrikai rendszerezés szempontjai között még csak nem is szerepel az a nagyon is érzékelhető, lényegi különbség, amely az azonos szótagszámú Ady-sorok zárlatának lejtésirányában, és így az időmértékes metrikai összetevő jellegében mutatkozik. Az *Ének a porban* (*Roggyant a lábam, süppedt a mellem*), valamint *A ló kérdez* (*Lovamra patkót senki nem veret*) tízesei egyaránt négy üteműek, hangzásvilágukat mégis élesen megkülönbözteti a kétféle időmértékes sorszerkezet: egyikben a belső végszótag után újra indul jambusi lejtés, az ereszkedő sorvég, másikban a penthemimerész-metszettel tagolt folyamatos jambizálás, emelkedő sorvéggel. Ezekről a formaváltozatokról egyetlen szava sincs a szerzőnek. Minden aggály nélkül említi egymás mellett *A föl-földobott kő* erős metszetű, lejtő zárlatú és rímű tízeseit a *Kétféle velszi bárdok* metszetkapcsoló, rímtelen, szökő zárlatú soraival (92.). Ugyanilyen, merőben formális logikai alapon vonja egybe „hetes-hatos” periódus címén a kanásztánc jellegű ütemhangsúlyos formákat „jambikus és trochaikus szimultán ritmusú” változataikkal (105.).

Az időmértékes verselés kapcsán a legsúlyosabb elvi problémát a különféle korú és eredetű, ráadásul az átadó nyelvekben és irodalmakban különféle hangtani ritmuselveket követő formák közös logikai rendszerbe gyúrása jelenti. Elfogadható lenne ez a szerzői döntés akkor, ha az alkalmazott egységes rendezőelv valóban csak a sajátosan magyar vagy fenntartás nélkül magyarrá lett versalakokra vonatkoznék. Így azonban nehezen indokolható, miért kell a nálunk szinte ismeretlen antik görög formákat is hiánytalanul felsorakoztatni, míg az újabb európai költészetből – jogosan – csak a magyarul is fellelhető formaváltozatok szerepelnek.

Az Ami a szóhasználatot illeti, a több értelemben is alkalmazott *cezúra* helyett szívesebben látnám a Szepes Erikánál már megjelent, görög *tomé* kifejezést a *lábmetset* megjelölésére. A lábversek sortípusainak azonosítására (112.) alkalmasabbnak találom a hagyományos magyar neveket (például *négyes* jambus vagy jambusi *nyolcas*, *ötödféles* jambus vagy jambusi *kilences*), mint a görög szakkifejezések tükörfordítását (*négylábú* jambusi *teljes*, illetve *ötlábú* jambusi *csonka* sor). A rímek *lejtésirányát* illetően a sorlejtéssel összekeverhető „jambikus” helyett a *szökő* vagy emelkedő, a „trochaikus” helyett pedig a *lejtő* vagy ereszkedő megnevezést ajánlanám (47.). Itt jegyzem meg, hogy a rímek *terjedelmét* illetően a könyv nem említi a rímkezdő magánhangzó szabályát.

A trocheusi *ütemversek* kapcsán a 15 szótagú „csonka tetrameterről” azt állítja Szerdahelyi, hogy „a magyar költészetben példája nem ismert”. (Egyetlen kivételt a már Szepes Erika könyvében is mindenre példát kínáló Láng Évánál talált. 127.). Ezt a „régí himnuszí sorfajt” már Gáldi László is tárgyalta, megvilágította eredetét, idézte példáit, melyek közül legnevezetesebb az első: Ráday Gedeon *Tavaszi estvéje*. Mindezeket Szerdahelyi átvette ugyan, de saját rendszerezési elvéhez híven nem itt, hanem a „nyolclábú teljes lábverssorok” között szerepeltette (197.). Ami viszont nyilván elkerülte figyelmét: Pálczi Horváth Ádám 1817-ben éppen ebben a formában készítette el *Rudolphias* című elbeszélő költeményét. (L. *A magyar verselméleti gondolkodás története* című könyvem 176. lapján!) Félreértésről nem lehet szó: előszavában Horváth pontos képletet és leírást adott,

mely tökéletesen megfelel a Szerdahelyiének („négy felé van szakasztva az egész sor, és minden szakasznak utolsó szótagja szabad változtatású”).

A korábbi verstani viták néhány nevezetes témája Szerdahelyi könyvében is felbukkan. Ilyen a „valódi ütemelőzők” kérdése Petőfi *Szeptember végén* című versében (135.), valamint az „adóneusok és daktilusok” meghatározó szerepe Áprily Lajos *Márciusában* (145.). Véleményem továbbra is szemben áll a szerzőével: Petőfi elégiáját tisztán anapesztusi mértékűnek, Áprily „dithirambusát” pedig koriambizált anapesztusi jellegű lazított versnek tartom. (Még a Szepes-Szerdahelyi-féle szóhasználat szerint is inkább „fejetlen pherekráteusokat” emlegetnék, mint „ütemelőzős adóneusokat”).

A szerző a szándéknyilatkozatban megfogalmazott „közérthetőség” kívánalmaitól az ókori görög versmértékek számbavétele során kerül a legtávolabb. Jobb híján a kezdőbetűk ábécésrendje szerint tárgyalja először a kölonsorokat és soralkotó kólonokat (144.), majd az összetett sorokat és periódusokat (154.), végül pedig a versszakokat és állandósult versszerkezeteket (157.). Nemhogy „mindenkinek”, de még a szakmabeli keveseknek is türelempróbáló agytornát jelent e formakészlet ismertetésének tüzetes végigkövetése. Semmi támpont az azonosításhoz, az emlékezetben való rögzítéshez, a szerkezeti összefüggések tudatosításához! Ráadásul a jelölésrendszer sem egyszerű, mivel a változó, közömbös szótaghelyzeteket – elvi és gyakorlatiágbeli különbségek érzékeltetése céljából – többféleképpen is jelöli Szerdahelyi (x, o, u és v̄).

Az „európai közkinccs” versszerkezetei közül méltán emelkedik ki a *szonett* a maga szinte végtelenül sokféle változatával. A könyv példatára e tekintetben is gazdag. Kár, hogy közvetlen forrásai között Szepes Erika mellett nem említi név szerint Vilček Bélát is (170.). Néhány apró mozzanattal itt is vitatkoznám. Nem tudom belátni, hogy a szonett Shakespeare nevéhez fűződő változatának „rimszerkezete az íráskép ellenére őrzi a 4-4-3-3 struktúrát” (168.). Szabó Lőrinctől a *Valami örök* nem is igazán ide illő. A *huszonhatodik év* 1. szonettje sokkal inkább shakespeare-i szerkezetű. (További példa Kosztolányi már említett *Budapest-ciklusa*.) A *szonettkoszorú* nevéhez: a coróna a latinban és származékai az újlatin nyelvekben koronát és koszorút is jelentenek. Nem feltétlenül kellett tehát a „német szóhasználat” közvetítése (169.). Kissé túlzó megállapításnak érzem, hogy Markó Béla „legtöbb verse szonettkoszorú” (169.). 1993-ban megjelent válogatott kötetében (*Kannibál idő*) mindössze két ilyen sorozattal találkoztam.

A *szimultán verselés* – viszonylag rövidre fogott – tárgyalásából egyetlen, lényegbe vágó mozzanatot szeretnék kiemelni. Szerdahelyi meggyőződéssel állítja, hogy a görög eredetű, de a latin költészetben állandósult verslábmetész *penthémerész*, így például az *ambroziánus nyolcas sor* cezúrája nem igazán szimultán formaelem, mert mi magyarok másféle hagyományhoz szoktunk, és „úgysem vesszük észre” (187.). Ezzel szemben a lábhatáron álló dieréziszek „nyomatékos ritmustényező” (uo.). Abban természetesen igaza van a szerzőnek, hogy „a versérezkedés társadalmi konvenciói erősen változékonyak” (187.). Mégsem hiszem, hogy a Szurómi-féle *metsetkapcsolás* (az időmértékes lábmetset és az ütemhangsúlyos sormetset egybeesése, Ady „ötös alapú” sorainak meghatározó szerkezeti elve) „életidegen”, merőben elméleti elgondolás lenne. Szerdahelyi ebben a kérdésben – véleményét fenntartva, de kételyeit is rokonszenves nyíltsággal beismerve – nyitva hagyja az utat az esetleg „egészen más eredményekhez vezető” további kutatások előtt (186.).

Szerzőnk versfelfogásának központi elve, hogy a vers rendezettségét elsődlegesen nem *történeti* alapon és *nyelvi* módszerekkel, hanem *elméleti* alapon és *logikai* módszerekkel értelmezhetjük. Ez a szemlélet szükségszerűen kizár a vers fogalomköréből – és egyúttal a verstan illetékességi területéről – minden olyan szövegformát, amely nem felel meg az így meghatározott *metarendszer* követelményeinek. A szigorúan *kötött*, valamint a soronként változó *lazított* versformák kivételével a költészet minden más szövegformája vagy „kifejletlen”, primitív, illetve „rekonstruálhatatlan”, *átmeneti* forma (mint a népdal, az énekvers, a régi magyar tagoló vers stb.) vagy legjobb esetben is csak versszerűen tördelt költői próza, azaz *szabadvers* (33., 39.). Ez a kizárás vagy megszorítás ugyan nem jelent esztétikai minősítést, a verstant viszont megfosztja attól a lehetőségtől, hogy vizsgálatának tárgyát mind *történeti*, mind *szerkezeti* értelemben egységes, élő *szervezetnek* (vagyis ne *struktúrának*, hanem *organizmusnak*) tekinthesse. Szerdahelyi nemcsak a *szótagot* tartja „az írott nyelv konvenciójának” (18.), hanem a *verssor*ról is azt állítja, hogy nem igazán ritmikai, hanem csupán „írásképi” építőeleme – és így nem verstani, hanem legfeljebb poétikai jelentőségű tényezője – a versnek. (A szerző itt is, mint minden lehetséges alkalommal, beveti kedvenc bizonyítási módszerét, a sorokra bontható *Népszabadság*-idézetet, 11.) Az az érve, hogy a *verssor* nem önálló ritmusegység, mivel szükségszerűen meghatározott számú, tőle különböző ritmusegységgel esik egybe (59.), csak annyit ér, mintha a nyelvészet rendszeréből kizárnánk a *mondat* fogalmát, csupán azért, mert egyetlen (akár egyszótagú) szó is alkothat mondatot. A párhuzam más vonatkozásban is termékeny: a *mondat* a nyelvi kommunikáció *történeti alapformája*. Sajnálhatjuk ugyan, de a Szerdahelyi-féle versfelfogás ismeretében természetesnek és szükségszerűnek kell tartanunk, hogy a „mindenki” *Verstanának* egyáltalán nincs szabadvers-fejezete.

Végül néhány apró – a későbbi kiadásokban helyrehozható – hibára, tévedésre szeretném felhívni a figyelmet. Szenci Molnár Albert 42. *zsoltárának* ütemezése (102.) az idézett részre érvényes ugyan, de a vers egészére egyáltalán nem. A „kis Balassi-strófa” (107.) rímképlete félrevezető: az ötösök nem végig azonos ríműek. A Benitzkitől idézett Balassi-strófában (107.) a szöveg és a képlet egyik metszete ellentmond egymásnak (*futtya* | | *világ határit*). A *walesi bárdok* egyik sora két helyen is (116., 178.), következetesen hibás, vagy szövegkritikai magyarázatot igényel (*Legelő* | *in a fű* | *kövér?*). Vas István *Utána* című verse kapcsán a *jambikus senarius* képletéből egy versláb hiányzik (119.). A *drámai jambus* (120.) első magyar példái (igaz, nem drámában) megelőzik Katona Bánk bánját (l. A *magyar verselméleti gondolkodás története*, 184.!). A 3.2.1.15. számmal jelölt rész első mondata alig érthető (124.). Garai Gábor *Májusi zápor után* című versének címe, sortördelése, valamint az idézet 5. sorának szövege és képlete is hibás (149.). A helyes szöveg megtalálható Szepes Erikánál (*Magyar költő – magyar vers*, 37.). Virág Benedek *Csehinek* című verse képletéből hiányzik az *alkmani sor* egyik lábhatára (158.). Mécs László *Egyszerű, falusi híd* jának metrumában a 9 | 19-hez nem 9 | 18-as, hanem 8 | 19-es sor kapcsolódik (191.).

A verstani viták közösen kialakított hagyománya szerint az elvi bírálat elsődlegesen nem az eltérő szemléletmódok és vélemények szakmai értékét teszi kérdéssé, hanem a szakmai érvényesség *lehetőségeit* ütközteti. A fent leírtak fenntartásával is *hasznos, jól kezelhető, az egyetemi oktatásban is alkalmazható kézikönyvnek tekintem Szerdahelyi István munkáját. Kiegészítő adattárában legfeljebb a közrebocsátott szakirodalmi címjegyzék szűkösségét kifogásolom.

(Folyóirat-közleményekre szinte egyáltalán nem tér ki, egyedül Vekerti Józseffel tesz kivételt.)

A *Verstan mindenkinek* főszerzője a szerző furcsa fintorával, egy reklámvers „kettős szóviccével” zárul. Reméljük, hogy a szakmai lényegét illetően ez a mindenféle értelemben vett *nyitottság* jele: Szerdahelyi István verstani munkássága, általában a magyar vers tudományos kutatása és a verstan eredményeinek az érdeklődők szélesebb köre számára is hozzáférhetővé tétele egyaránt zavartalanul folytatódik.s

WÉBER ANTAL

GAAL JÓZSEF ELBESZÉLŐ PRÓZÁJA

(Életkép, adoma, rajz)

A tizennyolcadik századi irodalmi gondolkodás bizonyos jegyeinek (didaktikus igény, művészet és tudomány szorosabb kapcsolata, új és örökölt szabályrendszerek) fokozatos háttérbe szorulása után az irodalom funkciója is mindinkább megváltozik. A változások sorában a legfontosabb a közönség igényeinek növekvő szerepe. E tényező több módon is befolyásolja már a húszas-harmincas évektől fogva az irodalmi élet működését, s egyúttal a megszülető irodalmi alkotások mind tekintélyesebb részének karakterét. Természetesen, kivált szociológiai szempontból, az írói szerep sok vonatkozásban átmeneti jellegű. Él még az olvasói közeget elvonatkoztatott, illetőleg azt csak virtuális tényezőnek tekintő írói magatartás (Kazinczy, Kölcsey), melyet egyként meghatároz az esztétikai és morális feladat dominanciája. Kisfaludy és köre az intézményesedő és így a publikumra fokozottan támaszkodó írói létformája és feladatvállalása viszont az új, ha úgy tetszik polgárosultabb irodalmiság jegyeit mutatja, de jelentékenyebb képviselői, ha némiképp megváltozott koordináta-rendszerben is, más művészeti irány kereteiben, sok mindent folytatnak abból a nevelő, célokat fogalmazó küldetésvállalásból, mely elődeiket jellemezte.

Egyszerűsítés volna, ha e folyamatot csupán a klasszika és romantika irodalmi-művészeti kategóriáinak soron következő változásából értelmeznénk. Ugyanilyen kevésbé magyarázná meg a mindinkább érzékkelhető fordulatot a gazdasági-kulturális folyamatok evolúciója, az a körülmény tehát, miszerint szaporodnak a más típusú, intézményileg-anyagilag megalapozott irodalmi-kulturális tevékenység feltételei. Ez a mozzanat sine qua non-ja ugyan minden továbbinak, szükséges, de nem elegendő feltétel. Némiképp, viszonyainkra jellemző módon, továbbra is érvényesül a „felvilágosító” szándék, tehát az irodalomnak továbbra is van valamilyen közösségi, elsősorban immár a nemzet felől definiálható küldetése, ám szükségessé válik ennek egy hétköznapi, gyakorlatiasabb szférával való összhangba hozása. Ez a mindinkább a valóságos vagy remélt olvasói igény révén létesülő új viszony szabja meg azokat az új formákat, de méginkább azt a hangütést, mely alkalmas e más típusú diskurzus megfogalmazására.

Az a típusú irodalom, kivált a próza, mely egyrészt a kultúra mindennapi szükségletéből táplálkozó óhajait testesíti meg, másrészt meg akar felelni emelkedettebb céljainak is, kiváló terepet talál az úgynevezett szórakoztató irodalomban. Erre vonatkozó korai példaként foghatjuk fel a különböző európai minták nyomán értelmezhető ilyen típusú írásokat Kármán Urániájában. Nem véletlen – s e tény már a közhelyek sorába tartozik –, hogy ebbe a szférába „telepítette” Kisfaludy Károly a maga korára vonatkoztatott kulturális nézeteinek megjelenítését, s ebben számos követőre talált. Az viszont már korántsem felel meg a valóságnak, hogy ez a tendencia lényegében változatlanul érvényesül a század harmincas és negyvenes éveiben. A sajnálatos módon elfeledett Csató Pál novelisztikája például egy urbanizáltabb, sok tekintetben polgárosultabb társadalom-

koncepcióra vall, noha kétségtelen, hogy ebben is fellelhető a valóságos magyar viszonyokat némileg idealizáló, egyébként ügyes stilizáció.

Az a népszerű, de egyúttal jól felismerhető mentalitás, melyben úgy keveredik a modernizációs szándék, hogy sikerrel megőrzi a hagyományos életmód megszokott és kedvelt realitás-elemeit, jellemző a maga korában egy jó évtizeden át közkedvelt Gaal József munkásságára.¹ Ő valósította meg azt a kétségkívül kívánatos, noha világosan meg nem fogalmazott célt, melynek lényege a korabeli, Európa szélesebb régióiban honos elbeszélő művészet felismerhetően hazai változatának kimunkálása. Itt azonban szükséges egy kissé elidőznünk. Az említett cél ugyanis kézenfekvő, magától értetődő, tehát lényegében egybeesik minden e műfajban tevékenykedő, magyar nyelvet használó szerző bevallott vagy említetlenül maradt legfőbb törekvéseivel. A megvalósítás azonban különböző fokozatokon át érvényesíthető. A modell szerepét betöltő idegen műfaj, külhoni szerző alkotásainak „honosítása” a kezdetek idején részben szemléleti okokból (a helyes hazai témák megítélésében való járatlanság), részben a stílisis eszközök fejletlenségéből eredően csak kevésbé sikerült. Az idegen modell hatása a már sokkal érdemesebb Kisfaludy Károly, illetőleg Fáy András elbeszélésein is átüt, noha ennek konkrét befolyását (kivált Kotzebue indításait) vagy elhallgatják, vagy szemérmesen tagadják. Ez az inspiráció ugyanis emelkedett szempontból kétes értékű, noha éppen ezekben a műfajokban (talán még a komédiát is meghaladó módon) alighanem megkerülhetetlen.

Szögezzük le: az átvett és modellként szolgáló s nyilván a jelzettnél szerteágazóbb minták, kiváltképpen a figurákat jellemző sztereotípiák mentén valóban eredményesen funkcionálnak. Voltaképpen így keletkeznek azok a sztereotípiák, melyeknek keretében alakot öltenek, elsősorban a kortársi, magyar realitás jellemző figurái. Sok persze ezekben az elnagyoltság, vázlatosság, de kétségkívül felismerhetőek. A Fáy és Kisfaludy féle kezdeménynek természetesen egyéb, itt most nem részletezhető érdemei vannak, és semmiképpen sem állítható, hogy Gaal József náluk jelentékenyebb lett volna. Am írói típusát tekintve feltétlenül más. Nem volt életének és pályájának semmiféle szakaszában sem vezéregyéniség vagy közéleti tényező, s még civil foglalkozása körében sem tüntette ki magát, noha helytartósági tisztviselőként, sokáig a szépen és rejtélyesen hangzó „járulnok” címet viselte, és ebben a bizonytal szerény beosztásban feltehetően szorgalmasan és megbízhatóan végezte munkáját, de igazában fontos és jövedelmező rangra nem tett szert. Lauka Gusztáv a maga anekdotázó emlékezéseiben kedvelt társasági figuraként írja le, mint olyat, aki (s e tény talán romantikus művészlélekre vall) többnyire csak este bukkant elő, mindig fehér nadrágot és fekete kabátot viselő, talányosan és titokzatosan. Lehetséges, hogy Lauka a történet kedvéért stilizálja ilyen módon a szimpatikus fiatalembert, ám a dologban lehetett valami igazság.²

¹ Gaal József összes művei. Kiad. és bev. BADICS Ferenc. 1-3. köt. Bp., 1881-1882.

² Lauka Gusztáv emlékezéseiben „szeretetre méltó bonvivannak” mondja. „Hogy hová költötte jövedelmeit, az jól megőrzött 'titkai' közé tartozott.” Továbbá: „Ő volt az első, ki fehér nadrágot húzott, s az utolsó, ki azt letette. Folytonosan magas tetejű kalapban járt, de én nyolc éven át csak megviseltet láttam hollófürtein, kaputja mindig zöld volt, a frakkja mindig fekete. Más öltönyt és más színt nem hordott.” Életmódjáról: „Éjszaka nem tudott vagy nem szeretett aludni. Csak mikor a nap lement, lőn látható, az esteliző, borozó és adomázó társaságot, ha csak szeretett tehette, hajnalig is együtt tartotta.” LAUKA Gusztáv, *A múltból a jelennek*. Emlékjegyzetek. Bp., A Petőfi Társ. kvára, 1879.

Annai azonban bizonyosra vehető, hogy szociológiai típusát tekintve ama írógató tisztviselők sorába tartozik, akik az írást kedvtelésüknek, sőt hivatásuknak tekintik, ám megélhetésük alapjául, de legalább is biztosítékául a hivatali munka szolgál, hasonlóan Nagy Ignác, Frankenburg és más írók életviteléhez. Érdekes módon ők azok a tollforgatók, akik leginkább megérik, s leginkább kívánják szolgálni annak az alakuló közönségnek az igényeit, amely a divatos (e szó sok tekintetben a „korszerű” szinonimája ebben a korszakban) műfajok iránti fokozott érdeklődésben nyilvánul meg. Ezek pedig első renden a szórakoztató, romantikusan stilizált, mozgalmas, de valójában igazi pátoszt már nem hordozó történeti beszély (ezt hármójuk közül inkább csak Gaal műveli), a humoros elbeszélés, az életkép és tárca. A romantika ilyen típusú „devalválása” kétségkívül biedermeier stílusjegy.

A ténylegesen még nem hivatásos, de valójában az irodalom nyilvánosságában magát otthon érző, a harmincas évek második felében még fiatalnak tekinthető írói kör eme második, ám szellemi presztízsét tekintve elsőként rangsorolható irodalommal kapcsolatos foglalatosságában kívánja meghatározni. A nyilvánosság számukra egyik fontos tartozéka a szó eredeti értelmében vett publikumhoz való fordulás s a tőle várt elismerés. Másként fogalmazva: az írói pálya mércéje a siker, mely egyszerre ismertség és elismertség. Ám annak a feltételrendszernek, melyben az ilyen típusú, mondhatni urbanizált irodalom működik, egyéb ismérvei is vannak. (Talán felesleges, de mégsem teljességgel szükségtelen e körülmény kapcsán megjegyezni, hogy itt az urbánus jelző nem egyszerűen valamiféle városi-polgári gondolkodást jelent, ahogy későbbi analógiák szerint gondolnánk, hanem művelődési feltételrendszert, melyben megférnek egymással különböző gondolkodástípusok és ízlések.)

Az említett egyéb ismérvek közül említsük meg azt az életformát, mondhatni életvezetést, mely lényeges vonatkozásaiban megegyezik a célba vett publikum (melynek normaadó rétege éppenséggel a pest-budai kvázi-értelmiség) életvitelével. Családok, társaságok, asztaltársaságok s egyéb, többnyire nem túlságosan széles körű összejövetelek alkotják a személyes érintkezések kereteit, melyeknek funkciója az időtöltés egyébként méltánylandó pihentető gyönyörűségein túl a különböző ambíciók kötetlen „bemérése”, az informális szövetkezések létesülése (melyekben benne rejlik a pozíciókban való intézményesülés lehetősége), a rokon és ellenszenveknek e viszonyok szemszögéből korántsem mellékes rögződése. Mindez természetesen egy adott anyagi-egzisztenciális szinten érvényesül (mely eléggé egyöntetű, e köröknek igazán gazdag szereplői kivételnek tekinthetők), az időtöltésnek ilyen módon behatárolható tartományában.

A konviviális viszonyok egyik jellemzője, mely egyébként sajátosan színezi a korszak városi életét, s egyúttal az életvitel sajátos tartozéka: egyfajta természetrajongás, amely azonban már nem az őseredeti természeti állapot iránti vonzalomban nyilvánul meg (ez ekkoriban inkább a költői frazeológiában jelenik meg), hanem a civilizált, s a mozgásterében mindinkább korlátozott városi ember kedvtelése. Gaal József is a nagy gyaloglók, a városközeli térségek vándora, magyarán nagy kiránduló. A mindennapi életnek ez a mozzanata, mely sokakra, így Vörösmartyra is jellemző, nemcsak az időtöltésnek egy neve, hanem kivált az újabb műfajoknak, tárcának, rajznak, életképnek egyik kedvelt témája is. Az együttléteknek a részben még a nemesi mulatságokból örökölt rítusa (mely tárgyként és ürügyként szintén megjelenik az irodalomban) a pohárköszöntő, a tószó. A fiatal Gaal József azzal a képességgel is felhívja a figyelmet magára, hogy

jeleskedik szellemes, hatásos és fordulatos tósztok mondásában. Olvashatni, hogy amikor már megtörtén, az írói tevékenységtől visszavonultan, szinte már elfeledetten az Akadémia új épületének megnyitásakor köszöntőt mondott, a jelenlévők felkapták a fejüket e remeklés hallatán, s egyszeriben felbukkant az idősebbek emlékezetében az a múltba tűnt évtized, melynek Gaal kedvelt és ismert figurája és sikeres írója, a publikum ízlését oly jól kitapintó szórakoztatója volt.

A szórakoztatásnak ez a típusa, s maga a szórakoztató igény egyébként korántsem pejoratív jelenség: bevallott ismerve a polgárosult olvasási indítékoknak. Az ilyen olvasói igénynek és az efféle írói célnak sajátos kölcsönössége figyelhető meg. Ez az egymást feltételező viszony egyrészt elősegíti a látens diskurzust, világosan meghatározza annak témáit, mintegy sugallja azokat a válaszokat, amelyeket az olvasó az írótól vár, másrészt azzal is jár, hogy a publikum elvárja eme új típusú intimitásban nemcsak önnön erényeinek hirdetését, hanem előítéleteinek legyezgetését is. Gaal azok közé tartozott, aki az utóbbi kívánalomban is szinte ösztönszerűen osztozott, sőt nem kis részben magatartásának ez a mozzanata volt az, melynek sikereit köszönhette.

Tehetségére jellemző az a paradoxon, miszerint egész írói működése során történeteit szokványos elemekből építette fel, ezek pedig, kivált vidám elbeszéléseiben lényegében véve a szerelmi történetekből adódó cselekvésvények, félreértések, majd ezek sikerének, megoldásának, rendeződésének variációi voltak. E sablon alkalmazásakor nem sokat törődött az események valóságosságával. Rajzaiban, leírásaiban nem riad vissza a véletlenek, a burleszkszerű elemek halmozásától. Mindezek az egyszerű sémák, előre kiszámítható, s azonosságuk miatt szinte semmi kétséggel sem járó fordulatok és helyzetek azonban, úgy is mondhatnók, mikrostruktúrájuk révén, egyes gesztusaikban, könnyedén pergő dialógusaikban hallatlanul természetesek, s felidéznek a valóságosság, a megtörténtség oly fontos illúzióit. Mindegyikén végigvonul a hazai élet korántsem hangsúlyozott, inkább magától adódó, jó szemmel megfigyelt sajátosságainak ismerete, s ezeket találóan, noha szinte mellékesnek tetsző környedséggel meg is tudja ragadni. Így a publikum, mely ugyanezt a világot tapasztalja, s éli át, az e korszakban oly fontos ráismerés élményében részesül.

Gaal számára a jelenkor és a múlt is életképek sorozata. Regénye, a *Szirmay Ilona* is ilyenek füzére, helyenként feldúsítva (ám inkább elrontva) érzelmes-romantikus stíluselemekkel. Különös módon éppen azokon a helyeken a legjobb, ahol eltér a cselekményvezetés és az alakábrázolás scotti vagy a Walter Scottot utánzó regényírók szokványos eljárásától. Jobban mondva: úgy tetszik, el sem sajátította ezeket. Innen nézve érthető meg az a szabálytalanság, melyet későbbi bírálói egyszerűen mesterségbeli fogyatékosággként, netán hibaként könyvelnek el. Megfogalmazható az a paradoxon, miszerint éppen ezek a hibái segítik erényeinek kibontakozását.

Gaal gondolkodását természetesen és ösztönszerűen uralja a különösre, a különösen megbűvő realisra érzékeny mesélő, adomázó hajlam. Ez az alkati adottság, melynek bizonytalannal megvan a maga kulturális, netán szociokulturális háttere, számos eredeti színnel, vonással gyarapította a magyar prózát (Jókai, Mikszáth). Később a nagy regényírók tudatosan vállalják, regénystruktúráikba beépítik, sőt, mint Mikszáth, szerkezetalkító elemként használják e stilizált előbeszédet. Gaal azonban nem mérhető hozzájuk írói teljesítmény dolgában, s így nála ez az adottság majdhogynem akarata ellenére érvényesül. Fantáziáját szinte véletlenül, ám aligha tagadhatóan ragadja meg egy olyan történet, amely

nem tartalmaz a történelmi regényre jellemző sorsfordító és grandiózus eseményt, s művében nem szerepelnek a hazai történelemre érdemleges hatást gyakorló történelmi figurák. Ez a tény mégsem jelenti azt, hogy e történetnek nincs valamiféle történelmi hitele, valóságalapja. Van ilyen, csak hogy ez epizodikus jelentőségű. A regény magvát képező históriát a meglehetősen ismert Szirmay Antal jegyezte fel, s nyilván része volt a családi hagyománynak, legendáriumnak.

Igy tehát ez a regény melyben a „Ritter- und Räuberromane” oly kedvelt hagyománya vegyül az érzékenységgel, azáltal, hogy kisszerű, történelmileg epizodikus tárgyat vázol, végül is nem más, mint különmű elemek ügyes vegyítése azzal az eredménnyel, hogy történelmi szépprózának látszik, valójában azonban életképek sorozata. Sőt, mi több: alaptónusát tekintve inkább humoros, kedélyes, mintsem a tizenyolcadik századi, történelmileg elfeledett, a törökökkel kapcsolatos utóvillongásokhoz sorolható „tatárbetörés” hangulatahoz illő írói szöveg. Gaal sajátos látásához tartozik a valóságos, többnyire heroikusnak éppen nem mondható figurák jó ismerete, s ezek gunyoros megjelenítése. A mellékfigurák, mint a magyar próza történetében oly sokszor, itt is fölébe nőnek a központi alakoknak, akiknek vonásain (illetőleg elmosódó arcukatán) előmlik a megfoghatatlan, divatos banalitásokból eredő szenvelgés. Elmondható: Gaal regényének, s a harmincas–negyvenes évek fordulójától egy évtizeden át annyira kedvelt beszélyeinek történelmi síkja azáltal válik érdekessé, hogy keretében lényegében a jelen, vagy jobban mondva az időtlen múlt köznapis alakjai uralkodnak a múlt terét. E körülményt is biedermeier vonásnak tekinthetjük, egy olyan igény teljesülésének a publikum részéről, mely nem a történelmi analógia nagy ideológiai összefüggéseinek demonstrálását várja ettől az olvasmánytípustól, hanem pusztán a szcenáriumának a maga gondolkodásába, élményvilágába is beilleszthető ismeretét.³

Tévedés lenne azonban rögzült irodalomtörténeti koncepcióinkból kiindulva egy ilyen típusú, klasszikus értékeinkkel egybe nem eső, de azokkal a maguk módján érintkező olvasmányrétegtől megtagadni üzenetének érvényességét.⁴ Gaal egyik – s minden bizonnyal népszerű – állítása a reformkori nemzeti öntudatot táplálja. Ebben az állításban kétségkívül van valami hetyke büszkeség, netán nemzeti hiúság is. A *Szirmay Ilona* című regénynek egyik mellékalakja afféle szájhős német (e tény nem elhanyagolható) katonatiszt, aki hadi tetteinek alapjául Montecuccolinak a megfontolt visszavonulásáról szóló tanait emlegeti, s ennek megfelelően a tatárbetörés alkalmából határozottan retirál, azaz gyors futásban keres menedéket. Humoros figuráról lévén szó, a németsegről alkotott ilyenet felfogását természetesen nem szabad teljességgel szó szerint vennünk. Ám ez a fajta negatív diszkrimináció igen gyakran előbukkan írásaiban. A *peleskei nótárius* átdolgozása esetében, mely műve a színpadon a legnagyobb sikert aratta, úgy

³ A *Szirmay Ilonáról* SZONTÁGH Gusztáv (Tornay) ír először a Figyelmezőben, 1837. 15. sz. 123–125. Azt írja egyebek közt, hogy az előadás ügyes, a dialógusok igen jók, de inkább krónika, mint regényes. Ez a megítélés végigkíséri a művet az irodalomtörténetekben. Mai olvasatban az említett krónikaszerűséget már korántsem érezzük oly hátrányos vonásnak.

⁴ „De elsősorban mégis Jósika váratlan feltűnése szorította háttérbe Gaalt, s ő, mint nyílteszű, szerény ember, megértette, hogy nincs ereje versenyre kelni vele.” Császár Elemér e vélekedése szerint „ha korábban írja meg regényét [...] közvetlenül Fáy előtt, nagy jelentősége lett volna a *Szirmay Ilonának*, s ez a természetesen elgondolt, egyszerűen, minden cifrázás nélkül elbeszélte történet nem maradt volna hatás nélkül a közönségre sem”. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*. Második, átdolg. kiadás. Bpest, 1939. 135.

csúsztatta át a cselekményt egy időszikkal későbbi korba, a reformkor közfelfogásának megfelelően, hogy a nemzeti karakter (ez esetben a negatív tulajdonságokat hordozó nemzeti karakter) a Gvadányiénál hangsúlyozottabban szerepet kap.⁵ Ez az alakfelfogás, mely gyakori novelláiban, melyekben történelmi és jelenkori bonyodalmak német figurái egyként pórul járnak, kiegészül azokkal a már ritkábban emlegetett, de felismerhető sztereotípiákkal, miszerint a német szellem hajlamos az elvontságra, a német irodalom kevésbé alkalmas reális helyzetek ábrázolására, sok az érzélgés, a dagály stb. Ezek a közhelyek akkor és azóta is bizonyos hatással voltak és vannak az irodalmi, sőt a tágabb közgondolkodásra is.

Elég sajátosnak látszik Gaalnak az az egyébként nemcsak emlegetett, hanem meg is valósított írói eljárása, melynek értelmében a külhoni tájakon, olykor ugyancsak távoliakon (Angliában, Portugáliában) játszódó múltbéli történetekben mindenkor szükségeltetik magyar vagy magyar eredetű hősök szerepeltetése. Ez a tény mintegy a nemzeti szellem külső követelményekkel való egyeztetésének tűnik. Arra is következtethetnénk e körülményből, hogy Gaalban talán túlságos mértékben is kifejlődött a nemzeti öntudat, netán az elfogult nacionalizmus fűti érzéseit, hatja át gondolkozását. Ha e körülmény első mérlegelésre kézenfekvőnek látszik is, ilyen témájú művei, s egyéb tárgyúak is, olvasás közben korántsem igazolják ezt a benyomást. Oka lehet ennek az ellentmondásnak egyrészt az írói alkat: ebből a karakterből teljességgel hiányzik az arrogancia, az érzelmi alapú intranzigens, racionálisan megközelíthetetlen elfogultság. Másrészt: e történetekben, s kivált társadalmi rajzainak ilyen értelmű reflexióiban mindig működik egy védekező reflex. A külföldieskedés Kisfaludy óta, akinek példáját e tekintetben követni látszik, mindig valami negativitás. Ennek kétirányú megjelenési formája van; az egyik az elterjedt, s a híres herderi jóslat óta kiváltképpen fájdalmas attitűd, ti. a magyarság elmaradottságára, kultúrátlanságára utaló előítélet, melyet Gaal a hazai polgárság némely képviselőjének kívülálló magatartásában érzékel, a másik mozzanat az országba látogató külföldiek befolyásoltsága, melynek nyomán mint távoli, netán barbár országokba utazó felfedezőik vagy könnyű zsákmányra számító kalandorok jelennek meg, s így is viselkednek.

Így Gaal, akaratlanul persze, mintegy Kazinczy tübingai pályairatának álláspontjára helyezkedik, tehát vállalja a hazai történelemnek és saját korának azokat az értékeit, melyek nélkül nemzeti nyelven művelt irodalomnak nincsen alapja. Szüksége van ugyanis az önbizalom olyan fokára, ami biztosítja potenciális egyenrangúságának érzetét. Mintegy annak feltételezését, hogy ezen a nyelven ugyanolyan könnyedséggel, természetes és folyékony stílusban lehet szolgálni azt a közönséget, amely szívesen forgatja az új irodalom alkotásait. Innen erednek azok a szatirikus igényű, már-már burleszkszerű helyzeteket felvillantó szövegei, melyekben az önhittséget, idegenmajmolást, a képtelen divatot csipkedi meg. Elsősorban kulturális természetű jelenségek ezek, magatartások és gesztusok, melyek éppen azt a látásmódot szorítják háttérbe, azokat a jelenségeket homályosítják el, melyeknek felfedezése és ábrázolása adná meg azt az eredeti atmoszférát, melynek felidézése révén a szerveződő új publikum saját közegére ismerne, elhelyezhetné magát benne, s ismerősként tekinthetne életére, erényeire, hibáira, táplálhatná életeseményeit.

⁵ A *Peleskei nótárius*ról Vörösmarty írt, méltatva az életképszerű jeleneteket s a népi figurákat. Athenaeum, 1838. II. félév 663-667.

Nehéz általános érvényű véleményt nyilvánítani arról, hogy miért a komikum és a humor terrénuma az, amely a legalkalmasabbnak tetszik annak érzékeltetésére, miszerint az életvezetés pragmatikus régiójában a pozitív és negatív értékek valamiféle relativitás törvényének vannak alávetve. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a többé-kevésbé konszolidált, ha úgy tetszik középrétegek, nemesek és polgárok életének terepe nem az emelkedettségé, s noha a tragikum eshetőségei koránt sincsenek kizárva a létezésnek ebből a tartományából, ezek sugallata, kivált ebben a korban kevésbé általános érvényű: ilyesmért a múltban, vagy más tájakra kell kalandoznia az írói fantáziának, ám közönsége meghatározó mentalitásának megfelelően ott is csak külsőségeiben és hangulataiban, tehát formális és nem lényegi elemeiben tragikus témákat talál.

Tudomásul kell vennünk tehát, hogy kivált Kelet-Európában, ahol a történelmi folyamatok alakulásának következtében mintegy gyakorlattá, rögzült közérzülletté vált egyfajta patetizálás, az úgynevezett „komoly” témák, erkölcsi és történelmi sorskérdések szükségképpen preferált helyzetet foglalnak el a gondolkodásban, s következőképpen az irodalmi témák hierarchiájában is, nagyon nehéz realisan bemérni a tartósan jellemző életmódbeli viszonylatok értékrendszerét. Nem kétséges, hogy a publikum kívánalmi szempontjából ennek a humoros-reális szférának, bármily blaszfémikusan hangozzék is, legalább annyira mintaadó jelentősége van, mint az előzőnek, az irodalom önszemléletében viszont kétségtelen a súlyos eszmék, ünnepélyes hangulatok dominanciája. A romantikára amúgy is jellemző érzelmes-retorikus hangvétel pedig ebben a korszakban még fel is erősíti ezt az amúgy is jelenlévő tendenciát, s az értékből mértéket alkot. A feladatcentrikus irodalom voltaképpen azzal is szelektál, hogy az ilyesfajta preferencia a pályán elinduló írók és költők tudatában célképzetté alakul át, s tehetségüket is ebben a gondolati és esztétikai mezőnyben összpontosítja.⁶

Am a mindenkori irodalmi tevékenység összképében mindig érvényesül, az ízlésbeli és irányzatbeli eltéréseken túl, a tehetség és alkalmasság valamiféle differenciálódása. Ebben, ha talán nem is feltétlenül tudatosodva, jelen van a befogadó közeg eleve adott differenciáltsága. Ami az irodalmi hitvallásokban fő kérdés, s ami a többi mellékesnek minősíti, az emberi érdeklődés jóval változatosabb tartományában nem mindenkor talál elismerésre. Így tehát ösztönösen kialakul valamilyen munkamegosztás, melynek summája az, hogy végül is és végső fokon minden alkotó olyan területen és olyan módon tevékenykedik, ahogy ezt érdeklődésének jellege, tehetségének milyensége megengedi. Természetesen az adott korban ható konvenciók és normák, divatok és áramlatok bizonyos fokig eltéríthetik s számos esetben el is térítik az írók eredeti szándékaitól, sőt el is takarhatják előle képességeinek valóságos lehetőségeit, ám ilyen helyzetekben az író originalitásának, alkotásai, teljesítménye értékének minősége, a személyes adottságok mellett azon múlik, hogy a korlátozó meghatározottságok, a tehetséggel szemben ható ellenerők milyen mértékben érvényesülnek, illetőleg milyen mértékben és eredménnyel tudja ezeket korrigálni vagy meghaladni.

Gaal József írói pályájának a harmincas–negyvenes évekre tehető sikeres szakasza néhány fontos kezdeményt éppúgy tartalmaz, mint ahogy demonstrálja a publikum igényeinek azt a tartományát, amely az irodalmi alkotásoknak azt a funkcióját foglalja magába, miszerint az irodalom (művészet) a pragmatikus

⁶ A király Ludason c. történelmi vígjáték, jellemző módon, nem nyeri el TOLDY Ferenc (Schedel) tetszését, hiányozván belőle a történelmi hős magasztos felfogása. Figyelmező, 1839. 11. sz. 169–171.

életvitel gondolati-esztétikai megfogalmazására hivatott. E funkció (melynek természetesen van általánosabb érvénye is) e korban jellegzetes biedermeier vonásként értelmezhető. Egy meghatározott réteg alakuló kultúrájának része, egyfajta reális lelki szükségletből táplálkozik. Az intézményesülő polgári viszonyoknak megfelelően az ilyen fajta befogadói és alkotói mentalitás számára a korábbi időknél tágasabb lehetőségek nyílnak. A sajtó szerepének növekedése, a folyóiratok új típusú olvasmányigényei egyként segítik, sőt mindinkább sürgetik (kivált a novellisztikában) egy olyan típusú irodalom művelését, amelyben Gaal is jeleskedett.⁷ Vajon olyan távol állt ez attól az értékpreferenciától, melyet irodalomtörténet-írásunk kanonizálni látszik?

Ez a távolság nyilvánvalóan kisebb a vélnél, hiszen a szelekció s a nyomában rögzült, az idők folyamán óhatatlanul vázlatossá váló értékrend sajátos távlatában rajzolódnak ki választóvonalak, melyek az adott időben vagy nem tűntek fel, vagy pedig természetesen átmenetek részét alkották, s ezek révén a különböző minőségek érintkeztek, esetenként az érintkezések következtében kölcsönösen gazdagították egymást. Gaal például bizonyos típusú beszéleiben a Kisfaludy Károlytól kezdett irányt folytatta, olyannyira, hogy a *Badacsonyi Lenka* című elbeszélése szinte a *Tihamér* változatának tekinthető. Am a történelmi témák szcenáriuma már egészen más. Sem Gaal, sem közönsége számára már nem oly fontos e milió, a rekvizitumok élményi ereje csökken, s a történelmi témájú elbeszélésekben ugyanolyan életképi elemek veszik át a kompozíció centrális szervező funkcióját, tehát lényegében a kortársi témájú beszélek kompozíciós technikájának felelnek meg. Ez a körülmény nem egy esetben azt eredményezi, hogy a történelmi kulisszák előterében privát, lényeges történelmi eseményektől jószerivel független események játszódnak, s nincsen történelmi súlya a harmincas-negyvenes évek obligát szerelmespárjaival kapcsolatos egyszerű bonyodalmaknak.

Ezt a körülményt akár hiányként, fogyatékosággént is értelmezhetnénk, noha aligha kétséges, hogy Gaal, aki a reformkor kisebb és nagyobb egyéniségeinek körében mozgott, Vörösmartytól vagy akár Garaytól elsajátíthatta volna a honi történelem felfogásának és ábrázolásának elveit és módszereit. De ezt nem tette, mondhatni ezt tőle nem is kívánták, talentumának egyszerűen más volt a természete. Így a múlt idősíkja számára inkább a kuriózum terepe volt, s itt esnek meg mindazon emberi dolgok, melyek egy már kialakult konvenció szerint ide tartoznak, de e körülménynek nincsen elhatározó jelentősége. Természetesen nem közömbös az, hogy a tradícióban, azaz a történelmi műveltségben szereplő tények mennyire elevenek, ténylegesek: ezeket alá kell vetni annak az ábrázolási technikának, amelyet a romantika a maga gyakorlatában megvalósított. Gaal az ő anektodikus-életképi elemekből szőtt történeteiben az emberi alaphelyzetek konkrétságát érzékeli és érzékelteti leginkább, s így a legfellelengőbb tónus, a legbizarrabb fordulat is – csupán stiláris variációja egy mindennapi léptékű emberi esetnek. Ez a kisvilág a maga átlátható motívumaival és indítékaival nem egyszerűen Gaal képzelőerejének, világlátásának korlátozottságáról tanúskodik, hanem a fiktív történetek által bemutatott világ evidens elsajátíthatóságának valóságosan létező igazságáról is tudósít, ami a korszak művelődési hozadéka.

⁷ Eleinte főképp a Rajzolatok és az Athenaeum, utóbb a Honderű, a Pesti Divatlap és az Életképek lapjain jelentek meg beszélei.

A történelmi kulisszák előtt pergetett, esetleges jelentőségű (tehát bármely magánszemélytől elmondott történet hatásfokát meg nem haladó) példája a *Szirmay Ilona* is, de méginkább a *Három városbíró* című elbeszélése. Utóbbiban a szokványos cselekmény, vagyis az obligát szerelmi cselszövény, megtoldva eljátszott kísértethistóriával (mintegy a régi kor babonás szellemére utalva) tulajdonképpen korfüggetlen, illetőleg romantikai-biedermeier sablon kedvelt és hovatovább elvárt, mondhatni divatos megjelenési formája. Ha az olyan groteszk fordulatokra gondolunk, mint a *Szerelem és barátság* két daliás vitézének az a frappáns cselekedete, miszerint barátságuk megmentésének legpraktikusabb módja eltenni láb alól a rivalizálásra készítő hölgyet, vagy a kortársi környezetben (noha idegen tájakra is kiterjedő) történetnek ama tragikus mozzanatát idézzük föl, melynek lényege egy groteszk véletlen: a tiszteletreméltó ifjú földesúr a rablók tanácsán, a szinte kötelezően előírt barlangban egykori jegyesére borul, s éppen akkor mozdul el ebből a pozitúrából, amikor a rabló-férj lopakodva törével lesújt s így saját nejét sebzi halálra. A rémtörténet eme meghökkentő fordulata óhatatlanul felébreszti a kételey szellemét.

Azt tudniillik, hogy az efféle cselekményelemek, amelyek gyakorta fordulnak elő számos szerző rokon témájú művében, voltaképpen a képzelet játékanak elfogadott játékszabályain alapulnak. Ezek aligha közelíthetők meg valamiféle tárgyi vagy lélektani hitel ismérvei szerint, az ilyen helyzetek és fordulatok recepciója sokkal inkább egyfajta vágy kifejezője, végletes intenzitású élményekkel átélni a létezés olyan tartományait, melyek a hétköznap, az átlagos tevékenység szférájában ismeretlenek. Az a romantikus tétel, melynek értelmében az emberi tulajdonságok, melyek a szenvedélyek megnyilvánulásaiban fejeződnek ki a legtipikusabb módon, mégpedig abszolút, tiszta és korlátozatlan mivoltukban, az ilyen rendkívüli, szükségképpen szokatlan helyzetekben igazolódnak be. E tétel „domesztikált” változatai esetén, tehát abban a lektúr-jellegű irodalomban (s ezzel a lektúrnak nem kívánunk a mai szóhasználathoz hasonló pejoratív minősítést adni), mely mindinkább alapformája lesz az író-olvasó viszonynak, ez a kölcsönösen akceptált, s szinte műfaji szabállyá kristályosodott konvenció mint valamiféle hipotézis működik. Ez a „képzeljük el, hogy...” effektus.

Tulajdonképpen szerepsituációk, játékmódok spontán alkalmazásáról van szó, melynek igazságtartalma, valóság-szuggesztója csak a szituáció, az „előadás” tartamára érvényes, az olvasási aktus után zárójelbe tétetik. Csak így kerülhető el annak feltételezése, hogy a publikum és szerző egyként oly naiv lett volna, miszerint ezeket az egyre inkább sztereotípiaként funkcionáló cselekmény-mozzanatokat valóságértékűnek fogadta volna el. A recepció történeti folyamatában természetesen mindig számolni kell azzal a körülménnyel, hogy a bonyolultabb „játékszabályok” kialakulása előtt a publikum gyanútlanabban azonosult szélsőséges és tapasztalatok híján kritikai reflexiók nélküli helyzetlehetőségekkel, de ennek ellenére valószínűleg működött már – ez idő tájt mindenképpen – a szemléleti kontrollnak az az elégséges foka, mely a fiktív „helyzetből” való kilépést biztosította. Így tehát a túlfeszített, a groteszk, a meghökkentő, a borzasztó, a hajmeresztő szituáció egyben magában hordozta a képzelődés izgató játékanak mozzanatát, olyasfajta szellemi borzongást remélve ezáltal, mint a „thriller” jellegzetes világa. Korántsem véletlen, hogy külföldön és hazánkban egyaránt elszaporodnak a prózai alkotásokban a rablók, a bűnügyek, börtön és az alvilág témaelemei, ezek mintegy szerves részei a romantikus próza cselekmény-struktúráinak. Ezzel együtt is feltételeznek egy különös lelki igényt, az

életlehetőségeknek valamiféle végletes meghosszabbítását az irodalmi fantázia révén, a szenvedélyek határhelyzeteivel való játék kockázatos morális szembesüléseit, melyek aztán könnyedén oldódnak fel a fantáziavilágból való kilépés aktusával.

Gaal, s a reformkori próza hasonló típusú íróinak érdemei és lehetőségei (melyek jórészt kihasználatlanok maradtak) mégsem e vadromantikuskak minősített, ám a biedermeier közegben némileg formálissá lefokozott, bizarr játékká transzformált stílus- és témaelemek szegmentjében jelölhetőek meg, hanem abban a tartományban, melyben közvetlenül reflektálható a jelenkor szokás- és erkölcsi rendje, mindennapiságának felfedezendő szerkezete, élményekkel dúsított valódiságának értékvilága. Ez a témakör magában véve is sokrétű: tartalmaz bizonyos közösségi elemeket, melyek a reformkor eszmei irányzataiból, politikai mentalitásából származnak. Ilyenek azok a már-már publicisztikai szenvedélyű írások, mint a *Tyukody uram borzasztó éjszakája*, amely a hazai korteskedés jeleneire támaszkodva rajzol meg egy mulatságos, ám meglehetősen igénytelen bonyodalmat, a szórakoztatásnak abban a könnyed nemében, amely e korszak publikumának biztonnal kedvére való volt. Ám ebben a gesztusban mégis van valami magától értetődő, cinkos egyetértésre számító írói szándék, amely a szemléleti rokonszenv természetesen jelenlétére számít.

Az író működésének egyik érdekes paradoxona, hogy míg szinte tüzesen állást foglal a magyar művészet, de mondhatni az életvezetés, a vidéki és városi életforma nemzeti jellege mellett, addig a patriarkális vidéki-nemesi életfelfogás, a nemesi kúriákat körüllegő hangulat, s e sajátos életkeret tárgyi elemeinek bensőséges ismerete mellett igen élesen kárhoytatja mindazt, ami az utóbbi milió adottságaiból mentalitásként, életelvként megfogalmazódik. Gaal egyszerre látja ezt a világot közlelről, ezért tud vele, hangulataival, ízeivel, színeivel azonosulni, tehát hitelesen felidézni, s távolról, mert ironikusan, mintegy eltávolítva nézőszögét az intim azonosulás irányából, ezt a „megértett” patriarkális konzervativizmust a neveltségesség egyik forrásaként jelöli meg. Elbeszélései egyik részében a városi élet „manírjait” és bolondériáit veszi célba, míg a valamilyen módon vidéki kötődésű beszélyeiben a jól ismert környezetet jellemző gondolkodásbeli anakronizmust szemléli játszani, ám korántsem jószándékú gúnnyal.

Mindkét irányból egyazon példát jelöli meg erkölcsi-művelődési pozitívumként. Ez a sztereotípiák nem más, mint az az alaphelyzet, ami már konvencionálisnak számít a szórakoztató beszélyek töle művelt típusában: két szerelmes egymásra találása, többnyire különböző cselekek, az idősebbek vagy a riválisok lövő tétele saját ötleteik vagy külső segítség révén. Az ilyen típusú cselekmény vagy „plot” (ahogy az angolok mondanák) voltaképpen olyan állandósult váza a megismételhető példaeseteknek, mely szinte formába kényszeríti, mintegy vezényli az elbeszélő idea kibontásának menetét. Az ebbe a témakörbe sorolható beszélyeknek előre kijelölt figurái, ezeknek pedig előírt szereplehetőségei vannak. Az obligát, s kötelezően szerelemre gyulladó fiatalemberek tulajdonságainak ismétlődő jegyei közé tartozik a kifogásolhatatlan életvitel, egyenes jellem, s kiváltképpen a művelődési igény, sőt az életkorhoz mérten a kulturális (főként irodalmi) tájékozottság magas foka. Tehát lényegében az az életeszmeny, melyet a reformkor irodalmának jelesebb képviselői Gaaltól függetlenül is megfogalmaznak. A szeretett ifjú hölgyek vagy egyszerűen az „angyal” kategóriájába tartoznak, avagy maguk is, egyfajta honleányi módon a férfiakéhoz hasonló művelődési igényeket táplálnak, s kötelező szépségük mellett irodalmilag is tájékozottak.

Ezek az elbeszélések lényegében polgári, európai mintákat követnek, még ha ezeket Gaal ritkán említi is. Ne tévesszen meg bennünket a vázolt séma egysíkúsága, az ezen belül előállítható helyzetek monotonija. Ezek az egymásra emlékeztető s azonos struktúrában belül alakuló beszédek bizonyos alaphelyzeteket jelenítenek meg, olyanokat, melyek az emberi létezés ismétlődő mozzanatai, de miként az egyének körében nincs két egyforma, úgy ezek a helyzetek, külső jegyeik mégoly azonossága mellett, újabb és újabb változatokat produkálnak. A kor harminc-negyvenes éveinek olvasója aligha rendelkezett olyan járatossággal a prózairodalom mesterségbeli eszközeit illetően mint manapság (mint ahogy az író sem), s ezért az ismétlődés tényei mögött is, a felfedezés vélhető örömeivel reagált az előbukkanó variációkra.

Gaal nem volt teoretikus beállítottságú személyiség, s kevéssé foglalkoztatta olyan ámbíció, hogy saját prózájának elveit megfogalmazza. Ritka illetén utalásait beszédeinek dialógusaiban rejti el. A *Gyűlölség és szerelem* című elbeszélésében például a Rándoky nevű művelt fiatal földesúr Idával, reménybeli menyasszonyával beszélgetve von párhuzamot két angol író között. Jellemző, hogy a negatív figura, a vetélytárs még Claren és Kotzebue műveinél tart, s e tény mintegy ítéletnek számít, az ízlésbeli elmaradottság jelének. A hölgygel folytatott párbeszédet Rándoky, igen jellemző módon Bulwer és Walter Scott nőalakjainak párhuzamba állításával foglalja össze: „...Bulwer hölgyei csak az egy szerelemben élnek, s mi ezen kívül létez körülök, ez nekik vagy éppen semmi, vagy igen csekély, s ezért sokkal gyengédebb és érzékenyebbek Scott Walter az élet minden pályáin forgó asszonyszemélyeinél. Bulwer szűk körbe vonja az életet, beszédeinek nem a végtelen tenger, nem vad sivatagok, erdők, lapok és havasok nézhelyei, melyekben a szenvedelem, mint a látkör határtalan; ő egy terem, egy utca, egy szűk mező vagy más vidéken fest, s mivel ily keskeny körök, főképp mostani éppen nem regényes időnkben ritkán fejthetnek ki valami rendkívülit, ő közönséges, de mindennapi érzelmeket végtelenül megnemesítve ad. Azt lehet kettejükről mondani, hogy Bulwerhez inkább vonzódik az olvasó szíve, Scotthoz az esze.”⁸

Ebben az idézetben már megmutatkozik az a körülmény, mely Gaal figyelmét magára vonja, s voltaképpen az ő tevékenységének is állandó dilemmája. Egyrészt ugyanis „eszével” vonzódik a romantika nagy struktúráihoz: kalandos történeteiben mintegy hódol a korszak irodalmi szellemének. Másrészt saját gyakorlatában folyamatosan a szívére hallgat. Amikor „mostani nem éppen regényes” korát emlegeti, alighanem úgy jár el, mint az önmaga előtt saját titkát bevalló legtöbb író tenni szokta, hogy tudniillik abban, amit tapasztal, s ahogyan él, nyoma sincs annak a mozgalmasságnak, a szenvedélyek olyan tobzódásának, a külső körülmények olyan rohamos változásának, ami végül is nagy tettekre sarkall, s ezért szívesebben foglalkozna azzal, amit lát és tapasztal, tehát az élet állandó folyamataival, úgy ahogy ezt maga és publikuma látja, felfogja, s ismétlődő mindig-másságában sohasem csalódik.

Az a kettősség, amelyben a romantika nagy történelmi különössége, mint a világ-érzelelés egy lehetséges mozzanata mutatkozik meg egyfelől, olyan állapot a művészi látásnak, mely csak a világlátás nagy fordulatai idején működik hitelesen, s a léleknek azokban a tartományaiban, melyek termékenyen reagálnak a romantika nagy gesztusaira. Az idők múltán, s az élet más szegmenseiben már csak modorként, módszerként, stílus- és helyzet-sztereotípiaként funkcionál,

⁸ Gaal József összes művei, III. köt. 84–85.

s megújulni csak más attitűdök, s érületi-szemléleti prädigmaváltás után tud. Gaal számára csakúgy, mint a korszak más novellistái sőt regényírói esetében, az volt a többé-kevésbé rejtett cél, hogy korát, s azt a közeget, melyben él, a maga tényleges mivoltában megragadja, kifejezze, sőt ezen túlmenően mintát adjon, sugalljon publikumának. A könnyedségben (vagy annak látszatában) is mindig rejlik valami egy óhajtott eleganciából, melynek mintegy „mellékhatása” a civilizáló tendencia, egy kulturálisan strukturált életvitel vágya. Abból az irodalomból, amely a prózai műfajokban e tipológiába sorolható, kellett volna kifejlődni a polgárosult szépprózának, regénynek és novellának valahogy olyan módon, ahogy ez a francia vagy az angol irodalomban, s részben, kivált az életképek esetében, a német nyelvű irodalomban ment végbe. Mint köztudomású, ez a törekvés, ennek a már-már felismert funkcionak a gyakorlása a magyar irodalomban csak részleges sikerrel járt, s voltaképpen a század végén sem tartott sokkal előbbre, mint ahol Gaal és író társai a század negyvenes éveiben tartottak.

Messze vezetne annak fejtegetése, hogy mindez miért éppen így történt. Nyilvánvaló, hogy közrejátszott az illetén módon alakuló fejlődés menetben a városi élet fejletlensége, kisszerűsége csakúgy, mint a példaadó és az ilyenfajta, polgárosult célok elérésében érdekelt rétegek gyengesége, melyeknek gondolatvilágából ráadásul hiányzott a megvalósítani vágyott életmodell öntudatos vállalása, sőt talán nem is fogalmazódott meg kellő határozottsággal. A szemléletnek ezekbe a hiátusaiba behatolt a külföldi irodalmakból kevés szelekcióval átvett sztereotípa. Mindettől függetlenül tény, hogy akár a legfejlettebb és legvirágzóbb irodalmakban is mindenkor jelen van bizonyos irányzatok technikája és motívikája még akkor is, amikor a gondolkodásban és ízlésben már mélyreható változások mentek végbe.

Nálunk kétségkívül bonyolítja a helyzetet, hogy a polgárosult és civilizátorikus, mondhatni urbanus elgondolások még mindig együtt járnak a nemzeti, vagy talán szorosabban: a nemzeti nyelvű irodalom elismertetésének bevallott és látnis igényével. E körülményhez még az is hozzájárul, hogy heterogén lakosságú, s általában német dominanciájú jelesebb városainkban tapasztalható némi lenézés a magyar nyelvű irodalom produktumaival kapcsolatban. Lehet, hogy az ilyen gesztusokra, jelekre a korabeli magyar írók egy része, így Gaal is, a kelleténél érzékenyebben reagált, sőt ezáltal még valamelyes kisebbségi érzésről is árulkodott megjegyzéseivel, mintegy hálátlannak nevezve az országban élő idegeneket. „Nyugodt öntudattal vethetjük meg az ellenünk felhozott philippikákat, s ha vádoltatnunk kell, úgy az ellenkező hibába estünk: messze hagyók áradni földeinken az idegen elemet s midőn halál-mély álomból ébredénk, életküzdebe került kivívni nemzetiségünk – s édes szép nyelvünknek az annyira irigylett diadalmat” – írja *A rémszékér* című elbeszélésében.

A következő elbeszélés viszont minden valószínűség szerint nem önálló alkotás, hanem tervbe vett második regényének töredéke. E töredékben igen világosan kirajzolódik az az ellentmondás, s vélhetőleg megszületett volna az a kompromisszum, melynek révén (mint számos egyéb beszélyében is) a kötelező romantikus történelmi szint s a jelenkori tudati állapot egymásba játszott volna. Az *Éji lovasok* bizonyonnyal bevezető része egy, a török időben játszódó hosszabb alkotásnak. A tervbe vett regény (amennyiben valóban ez volt a szerző szándéka) a török időben játszódott ugyan, de semmi jele annak, hogy nagy történelmi kérdésekkel foglalkozott volna. Ám ez az állítás sem teljesen pontos. Igaz ugyan,

hogy féltékenységi és bosszútörténetnek látszik első renden, de ebben a szokványosnak vélhető sémában egészen különös hangok szólalnak meg.⁹

A történet egyik szereplője ugyanis egy népi figura; közönséges lótolvaj. Bizonyos értelemben azon öntudatos betyárok közé tartozik, mint a szintén Gaaltól megrajzolt (s még Petőfit is inspiráló) Zöld Marci. Ha nem is mondható „gavallér” betyárnak e csikós, annyiban mégis különbözik a közönséges tolvajtól, hogy szelektíve tulajdonítja el a lovakat, így főképp a haza ellenségeitől, kivált a törököktől, ilyen módon segítve a haza majdani boldogulását, melytől ugyan nem sokat remél. Ez a negatív figura fogalmazza meg ugyanis, mégpedig afféle időtöltő beszélgetés keretében a pórnép panaszát, ami egyébként azt is alátámasztja, hogy Gaal, bármilyen hangulatosan rajzolta is a vidéki nemesség életét, valójában a maga szelíd módján esküdt ellensége volt a magyar elmaradottságnak, a táblabíró-világ önző és parazita életvitelének. Így szól a csikós: „Uram, minket készen lelt a sanyaruság, mert idegen járom előtt már magyar járom nyomta nyakunkat s keveset bírván, keveset veszthettünk: de nemes uraimék most maguk is tudhatják, mit tesz mások által sanyargattatni. Higyje el Kardszagi uram, ha feleim régi szenvedéseire gondolok – mert nagyapámat hét fiával törték kerékbe a kuruc háborúban [a Dózsa-felkelés során – W. A.], szinte jól esik, ha a nemességet szenvedni látom, s magam szabadabb vagyok bármely zászlós úrnál...”¹⁰

Kétségtelen, hogy illetékesebb személy szájába is adhatta volna e kemény szavakat, noha egy lótolvajnak is lehetnek történelmi tapasztalatai. E történetnek azonban mégsem e véletlennek tetsző (valójában bizonyára tervbe vett) kiszólások adják a tanulságát, hanem az a körülmény, ahogyan a történelmi szféra közvetlenül a jelen gondolatainak hordozójává lesz. Nyilvánvaló, hogy második tervbe vett regényében ugyanazt a műfajt, a szórakoztató, hosszabb történeti beszélyt kívánta folytatni, netán továbbfejleszteni, amire már a *Szirmay Ilonával* példát adott. Mintha újra megvalósítaná azt a régebbi változatot, mely még a romantika előtti időkből való, s amelyben a történelem még nem mint az evolúció egy adott foka jelenik meg, hanem pusztán mint egyedi, netán kosztümös variáns az általános embernek. Aligha hihető, hogy az Athenaeum körében mozgó Gaalnak ne lettek volna ismeretei a történelmi tudat működéséről, ám az ő megcélzott közegében, a lektúrt fogyasztó városi és műveltebb „nagyközönség” köreiben ez a hasznos és kellemes példázatosság jelentette azt a kétségkívül létező igényt az irodalommal szemben, melynek kielégítéséhez Gaalnak igazi tehetsége volt.

Életpályájának a harmincas–negyvenes évekre terjedő szakasza (személyének és műveinek népszerűsége, baráti kapcsolatai Eötvöستől és Szalaytól a nagy triászig) azt mutatja, hogy a kevéssé átütő erejű rémtörténetek mellett (melyeknek szintén megvolt a maguk funkciója) a szórakoztató-humoros szféra miliójének számos kis és meggyőző igazságáig sorolható vonásai e műveknek, s a bennük kirajzolódó irodalmi-kulturális magatartásnak, hitelességet biztosítanak. Így feltehetőleg, hogy irodalmunknak ez a rétege a maga korának tudatában egy árnyalattal magasabb értéket képviselt, mint ahogy e tény az irodalomtörténet-írásban a későbbiekben rögzült. Ha más nem, a különböző tisztségek, rangok utalnak erre, így az akadémiai tagság, vagy Gaal esetében az a körülmény is,

⁹ Befejezetlen regényének címe: *A fekete vezér*.

¹⁰ *Gaal József összes művei*, III. köt. 353.

hogy tagja volt annak az öttagú bizottságnak, mely Arany *Toldijának* a jutalmat megítélte.

Az a sajátos integráció, mely Gaal műveiben testet ölt, néhány jellegzetes elemből tevődik össze. Az egyik mindenképpen az úgynevezett életkép. S itt nemcsak és nem is elsősorban arra a szorosabb értelemben vett műfajra gondolunk, mely gyakorlatilag a képmagyarázatokból nőtt ki, s melynek keretében Gaal a maga olykor már-már groteszk humorával emelkedett ki, még csak nem is arra a tárca-jellegű, leíró szépprózára, melyben Frankenburg, Nagy Ignác és Garay Gaalnál is jobban kitűntették magukat, hanem arra az organikus kapcsolatra, melynek révén az életkép építő elemévé válik a novellisztikának és általában az elbeszélő prózának. E körülmény teszi lehetővé, hogy akár külön alkalmazva, így *Az alföld képe* című valóban inspiratív leírásban vagy az ide csatlakozó elbeszélésekben ez a módszer valóban felfedez és birtokba vesz eddig nem ábrázolt témákat, tájakat és figurákat. A másik ilyen összetevője írói tevékenységének az a kompromisszum, melynek segítségével, különböző műfajokban, így a drámában is a történelmi témát olvasmányos, előadás esetén szórakoztató módon fogja fel. A történelmi vígjáték, így *A király Ludason* vagy a Jósikával közösen írt *Ecsedi tündér* is erre példa, noha tudható, hogy ez a műfaj (lásd Scribe) a súlyosabb dramaturgiai dolgozatokban nem élvez elismerő prioritást, a kor publikuma azonban éppen az említett kvalitásai okán szívesen preferálja. Kétségtelen, hogy ez a hangnem a romantika eminens, s kivált a Kelet-Európában dívó retorikus és emelkedett hangvételű történelemidézés szemszögéből nézve túlságosan is oldottnak, tartalmilag a kívánatosnál játékosabbnak tetszhet, ám újdonsága éppen e tulajdonságaiban valósul meg.

Elmondható, hogy Gaal személyes adottságai találkoztak egy olyan ábrázolási módszer kívánalmaival, melyek több műfaj jellegzetességeiből adódnak össze. Az életképi mozzanatok egy sajátos, akkoriban erőteljesen érvényesülő informatív funkciót teljesítenek. Nevezhetnők ezt akár tükör-effektusnak is, mintegy arra a revelatív élményre emlékeztetve, amikor az egyszerű, „természetes” ember életében először tükörbe tekint, s átéli az ismert ismeretlen nagyhatású élményét. A romantikus deskripció tulajdonképpen ebből az ős-élményből táplálkozik. Mégpedig nemcsak abban a relációban, amikor valami nem látott (távoli, egzotikus) bontakozik ki eddig nem ismert részleteiben, meghökkentő és szokatlan pontossággal, hanem abban az említettnél talán még fontosabb viszonylatban, melynek lényege a minden nap látott, rutinszerűen s ezért tagolatlanul érzékelt világ „másának” rendezett keretek közötti percipiálása. Ebben az élményben a ráismerés effektusa dominál, ami az újabb kori irodalom, kivált a prózai epika ábrázolási módjának egyik domináns eleme. A reformkori folyóiratokban, divatlapokban megjelent igénytelen beszélyek szoktatták rá a publikumot, amely a maga részéről nagyon is igényelte, erre az új szemléleti módra, amely egyébként új dimenziót nyitott a képzelet számára, felszámolva régi konvenciókat.

Ehhez a szemléletmódhoz hozzátartozik egyfajta élet-imitáció, a tapasztalás hitelesítő kritériuma. E körülmény nyilatkozik meg abban a ritka konstellációban, melynek summája az a tény, hogy a színpadon igazán csak a *Peleskei nótárius* aktualizáló adaptációja révén sikeres, egyéb ilyenmű munkáival átlagos sikert elérő szerző egy dologban bizonynyal járatos volt: tudott dialógusokat írni.¹¹ Vélhető, hogy ez a képesség elengedhetetlen ugyan a színpadon, s egyáltalán a

¹¹ SZIGLIGETI Ede, G. J. *emlékezete*. A Kisz. Társaság Évlapjai, 1869. 254–273.

drámai műben, de egyedül nem biztosítja a színszerű ábrázolás minden kívánalmának teljesítését. Gaal végül is ezt a képességét nem a dialógusokra épülő drámai nemben, hanem egy más típusú stílus-integrációban, az elbeszélésben kamatoztatta. Más elbeszélők is értek el eredményeket a tényleges, sőt szokványos beszédhelyzetek szerinti „beszéltetésben”, ám Gaalnak ebben természetadta előnyei vannak, valószínűleg ő maga sem volt igazán tudatában eme készségeinek. Objektíve viszont az élet-imitációnak nevezhető hitelesítő tényező igen nagy mértékben a valóságosságnak így létesíthető effektusaitól függ. Ez az új, s minden egyéb módosító tényező ellenére is polgárnak mondható irodalmi-művészeti miliő abban is különbözik az előző korszakok eszményi követelményeitől, hogy a maga korának szűkebb és intenzívebb élethelyzeteivel kíván megismerkedni, s gyakorlatias, a „házi kultúrába” átvihető életvezetési modellel öhajjt azonosulni.

A könnyedségnek, a maga-kedveltetésnek ez a módja olykor olyan sztereotípiák egyébként igen jellemző elterjedéséhez vezet, melyek az ösztönösen elvárt és teljesített igények mentén a publikum verbális szórakoztatását szolgálják. Ilyen például a később, a nagyobb írók tollán megnesemedett s a valódi humor szférájába emelkedett „elménckedés” gyakorlata, a beszélő nevek halmozása, külső, fizikai tulajdonságokból elvonva. (Így például a *Tatár khán* című elbeszélésben, melyben így szól egyik figurájáról: „Hájasy Gáspár Hájasd pusztáján, mint boldog vőlegény, szinte új élethez fogott, mint mindenkinek vallá – pedig neki hinni lehet, mert saját állítása szerint, parolás ember volt – egészen megifjodott, s oly tüzes vért talán még fiatal korában sem érte ereiben, mint jelenleg.”)¹² Az ilyen és ehhez hasonló eljárás, módszer végül is nem valami egyedi sajátosság, s miként Gaal, úgy az egész tizenkilencedik századi magyar regényirodalom él a névadás és jellemzés ilyen vaskosabb, máskor kifinomultabb formájával, ide számítva Jókai és Mikszáth munkáit is. Végső fokon az eredeti magyar próza ebből a talajból sarjadt, vagy pontosabban: innen nyerte sajátlagos, rá jellemző színeit.¹³ Amú azt is jelenti, hogy az irodalom emelkedett, mondhatni szakrális funkciói ilyen módon kaphatnak földi, azaz érzékelhető alakot.

¹² Gaal József munkái. Alföldi képek és humoros rajzok. Bp., é. n. 408.

¹³ Gaal életképeiről és humoros beszéleiről szinte lelkesülten ír a korszak prózájának monográfiusa, SZINNYEI FERENC: „Gaal mint életképíró és humorista Nagy Ignácnál eredetibb tehetség. Humora nem oly száraz és kesernyés, mint azé, hanem derültebb, magyarosabb, melegebb és mulattatóbb, mert kedélyes, víg, magyar lelkeből természetesen fakad.” *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. A Magyar Tud. Akad. kiadása. 1926. II. 81.

SÁNTA GÁBOR

MOZGAI PALI, A GYERMEKHŐS (Cholnoky-könyv. De melyik?)

Amikor a juhászbojtár harmadszor is farkast kiált

Cholnoky Lászlónak eddig méltatlanul kevés figyelmet szentelt az irodalomtörténet-írás. Írói munkásságát kortársai sem igen tartották számon, komolyabb kritikai visszhangja csupán első kötetének volt. Szerb Antal irodalomtörténete meg sem említi. Schöpflin Aladár csupán egyetlen rövid bekezdésben ismerteti.¹ Várkonyi Nándor sem sokkal nagyobb terjedelemben tárgyalja életművét.² Pintér Jenő értékelése pedig alig egy mondat.³ Kölcsonkéreseiről, alkoholizmusáról, züllött életéről és plágiumairól viszont már életében legendák keringtek. Halálakor talán nem is az öngyilkosság ténye döbentette meg leginkább az ismerősöket, hanem, hogy milyen kérlelhetetlenül bekövetkezett, amire kimondva-kimondatlanul, tulajdonképpen mindenki számított.

Cholnoky László írói hagyatéka az Országos Széchényi Könyvtárba került. A kéziratok között található egy összefűzött jegyzetfüzet, amelynek 139. számozott lapján többek között a következő feljegyzés olvasható:

„21. »Magyar Kereskedelmi Közlöny« 1912 december 1-i katalógusa. Tartalmazza »Mozgai Pali, a gyermekhős« című ifjúsági könyv reklámját. Ezt a kötetet, illetőleg ennek cím-elbeszélését, – jóllehet a kötet Viktor neve alatt jelent meg, – voltaképpen én írtam. Ez az árjegyzék különben, családi szempontból, – azért is érdekes, mert tartalmazza Cholnoky Jenőnek, mint a »Tolnai Világlexikonja« munkatársának arcképét is.”⁴

A *Mozgai Pali, a gyermekhős* című könyv, amelyet Cholnoky László sajátjaként nevez meg, a század első évtizedében látott napvilágot. A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat jelentette meg, évszám nélkül. A díszkötésben, védőtökkel kiadott könyv két hosszabb elbeszélést (*Moharos bácsi kabátja* és *A dióherceg*), valamint huszonnégy különböző témájú ismeretterjesztő írást tartalmaz. A címlap szerint a kötetet Cholnoky Viktor írta.

Cholnoky Viktor, László testvérbátyja, nemcsak szépíró volt, hanem kiváló publicista is, akinek nevét éppen a tudományos ismeretterjesztő cikkei tették népszerűvé a század első éveiben. Tehát a kötet válogatása (két elbeszélés és közel két tucat publicisztika), bár kétségkívül szokatlan, mégsem rendkívüli.

Ám, ha felütjük a könyvet, már az első oldalon meglepetés éri az olvasót. Ugyanis a kötetkezdő elbeszélés (*Moharos bácsi kabátja*) első fejezetének *Pista világgá megy* a címe. Az elbeszélésben végig *Mozgai Pistáról* van szó, és nem a kötet cím ígerte *Paliról*. Ha tanácstalanságunkban hátra lapozunk, akkor a zavarunk csak tovább fokozódik, mert a tartalomjegyzék szerint a 116. laptól kezdve *Tonelli Sándor* jegyzi a kötetet. Az első ismeretterjesztő írás címe (*Utazások a szárazföldön hajdan és most*) után az ő neve áll zárójelbe téve, majd ezt ismétlője-

¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., 1937. 204.

² VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom (1880–1940)*. Bp., 1942. 305.

³ PINTÉR Jenő, *Századunk magyar irodalma*. Bp., 1943. 1134.

⁴ OSZK, Fond. 192.9.

lezték huszonkét szer. Visszalapozva a könyvben, Tonelli nevének nyomát sem találjuk a jelzett lapon. Első munkája tehát éppen úgy követi *A dióherceg* című elbeszélést, mint az a kötet bevezető írását. Vagyis a tartalomjegyzéken kívül semmi sem jelöli, hogy a *Mozgái Pali, a gyermekhős* című könyvnek nemcsak Cholnoky Viktor, hanem Tonelli Sándor is szerzője.

Most vegyük elő ismét Cholnoky László feljegyzését, amely szerint „*ezt a kötetet, illetőleg ennek cím-elbeszélését – jöllehet a kötet Viktor neve alatt jelent meg*” –, voltaképpen ő írta. Hihetünk-e neki? Hihetünk-e egy olyan embernek, akiről köztudott, hogy Viktor bátyja munkáit gyakran adta el sajátjaként? A legszemléletesebb példa Békés István *Új magyar anekdotakincs* című könyvében olvasható: Cholnoky Lászlótól tizenhétszer vették meg ugyanazt az eredetileg *Hőcsinálás* című novellát, amely testvére Veszprémben kiadott első kötetében látott napvilágot.⁵ (Cholnoky Lászlónak ez az írás különösen kedves lehetett, mert még az első saját elbeszéléskötetében is olvasható.) Feljegyzéseiből tudható, hogy más írótól is „kölcsonzott”, ha éppen pénzsűkében volt. Saját írásaival kapcsolatban is igen sajtóságosan értelmezte az írói etikát. Nyomorgó, szabadfoglalkozású íróként annyiszor adta el munkáit, ahányszor csak tudta. Jegyzetfüzetei tanúsága szerint a különböző lapok szerkesztői gyakorta adták vissza novelláit azzal, hogy a már közölt írásra nem tartanak igényt. Sőt, még egy regénye folytatásos közlését is leállították, mert észrevették, hogy szó szerint egyezik egyik korábbi regényével. Csak a címe más.⁶

Hihető-e tehát, ha egy ilyen ember a magáénak vall egy olyan kötetet, amelyhez látszólag semmi köze? Mi a teendő akkor, amikor a juhászbojtár harmadszor is farkast kiált?

Ki a *Mozgái Pali, a gyermekhős* című ifjúsági könyv szerzője? Tonelli Sándor neve biztosnak tűnik, legalábbis a kötet egy részét tekintve. A Cholnoky-testvérek közül vajon melyik lehetett a szerzőtársa?

A következőkben erre a kérdésre kíséreljük meg a válaszadást.

Egy vergődő lélek feljegyzéseiből

A közfelfogás szereti a sablonokat. Az állandósult jelzők (pl. „tanáros” Babits, „morfinista” Csáth stb.), minden igazságtartalmuk ellenére, alaposan leegyszerűsítik a valóságot. Az alkotóra maszkot húznak, és ez a sokarcú személyiséget eltakarva, az életmű értékelését is előre meghatározza. Cholnoky Lászlóra a „könnyelmű éhenkórász” ember ilarcát szokás akasztani, aki egész életén át mást sem csinált, mint másoktól „kölcsonzott”. Kézpénzt és írást, mikor melyikre adódott lehetőség. E végsőkéig leegyszerűsített Cholnoky-kép megteremtésében minden bizonnal Lovass Gyula játszott a legnagyobb szerepet, aki a század első felének legfontosabb írói arcképeit megrajzoló *Ködlovagok* című tanulmánykötetben méltatlanul egyoldalú portrét festett az íróról.⁷ Lovass Cholnoky Viktorhoz hasonlította Cholnoky Lászlót, holott a figyelmes kutató – alkoholizmusukat és az ezzel párosuló zaklatott életmódjukat kivéve – alig fedezhet fel közös vonást a két testvér között. Cholnoky Viktor rengeteget dolgozott; kortársai elsősorban

⁵ BÉKÉS István, *Új magyar anekdotakincs*. Bp., 1963. 346–347.

⁶ NEMESKÉRI Erika, *Cholnoky László*. Bp., 1989. 92.

⁷ LOVASS Gyula, *Cholnoky László*. In *Ködlovagok*. Szerk. THURZÓ Gábor. Bp., é. n. [1941.] 203–216.

a figyelemre méltó stilsztát, a jótollú hírlapírót tisztelték benne. Műveltségét a polihisztorokéhoz hasonlították. Öccsét viszont korántsem jellemezte az a mérhetetlen tudásvágy és konok munkabírás, amely bátyját már életében legendás alakká tette. Ráadásul, amíg Cholnoky Viktor a századelő kiemelkedő novellistája volt, addig testvére inkább a regényírás terén jeleskedett. Úgy tűnik, a kritikusok egy része a genetikai hasonlóságot összekeveri a művészzel. Cholnoky László úgy járt, mint sok nehezen kezelhető öccs a szeretetre méltó idősebb testvér árnyékában: annak erőnyeit kérték számon rajta, figyelemre alig méltatva mását. Életművét érdemben csupán Vargha Kálmán, Bori Imre és Galsai Pongrác tanulmányai tárgyalják.⁸

A Cholnoky Lászlóról rajzolt egyoldalú képet jelentős mértékben árnyalja az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött írói hagyaték. Naplói, feljegyzései egy önmagával mániakusan szembenező, vergődő lélek dokumentumai. Kritikusan szemléli életútját, már-már az önmarcangolásig fokozva azt a számvetést, amellyel folyamatos kudarcainak okait kutatja. Naplójában⁹ akarattgyengeségének és a kitartás hiányának tulajdonítja sikertelenségét. Ugyanakkor, állítja, alkatilag is képtelen a rendszeres munkára. Magánfeljegyzései őszintének tűnnek, inkább szálnalmat ébresztenek az olvasóban, mint ellenszenvet. Gondosan tisztázott irodalmi naplóit a precizitás jellemzi. Különböző színű tintával, apró, finom betűkkel feljegyezve követte nyomon írásainak sorsát. Szabatosságára egy példa az 1917-es évből: „16. »Cholnoky Viktor« Életrajz. Beadtam a Nyugatnak január 20-án. (95 K.) Megjelent: április 1.”¹⁰ Azt is gondosan naplójába írta, ha valamelyik munkája végül mégsem került nyomdába, például azért, mert időközben megszűnt az a kiadvány, amely elfogadta az írást, vagy mert a lap szerkesztői rájöttek arra, hogy Cholnoky egy korábbi novelláját akarja ismét eladni.

Cholnoky László személyes feljegyzései közül a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című könyv szerzőségével kapcsolatban azok a legfigyelemreméltóbbak, amelyekben a *plágiumait* rögzítette aprólékos gondossággal az író. Úgy tűnik, fontosnak tartotta, hogy etikátlan lépéseit legalább a naplójának megvallja. Csupán kiragadott példák a következők:

„6. *Ingovány. Ez a regény ugyanaz, mint a Piroska, csak más címen adtam el a Légrády Testvéreknek, súlyosan becsapva őket.*”¹¹

„136. *Ugyanezeket a novellákat már régebben is eladtam az Érdekes Ujságnak, de a kommün felfordulásában szép lassan visszalopogattam őket.*”

„213. *Bartalis Ambrus hazatér. Novella. (Mivel én ilyen buta népies történetet képtelen vagyok elkövetni, ezt egyszerűen kimásoltam Ferenczy Kálmán egyik kötetéből. Eredetileg ez volt a címe: A lélek visszajár.) Beadtam az Igazságnak február 26-án. Megjelent február 26-án. (I.1.)*”

„588. *Eső után. (Pocsolya.) (nov.) Beadtam a Nemzeti Ujságnak szeptember hó 15. Rajtacsíptek, hogy már megjelent.*”

⁸ VARGHA Kálmán, *Egyéniség, szerep, determinizmus (Cholnoky László és regényei)*. In *Álom, szecesszió, valóság*. Bp., 1973. 192–216. BORI Imre, *Cholnoky László*. In *Fridolin és testvérei*. Ujvidék, 1976. 33–66. GALSAI Pongrác, *Cholnoky László*. In *A besurránó szerkesztő*. Bp., 1976. 13–36. Nemeskéri Erika említett könyve információgazdag, de nehezen áttekinthető monográfia.

⁹ OSZK, Fond. 192.1.

¹⁰ CHOLNOKY László, *Irodalmi napló (kézirát)*. OSZK, Fond 192.9.

¹¹ OSZK, Fond 192.1.

„858. Hoffmann meséi. (nov.) (Ugyanaz, mint a Nemzeti Ujságban már megjelent Uff király.) Beadtam a Nemzeti Ujságnak február 6-án. Nem tudom ugyan, hogy mikor, de megjelent és szerencsém volt, mert nem vettek észre semmit.”

Cholnoky László jegyzeteiből az is kiderül, hogy különösen Viktor bátyjával szemben érezte a gyónás kényszerítő szükségét. Mindezt szemléletesen példázza például a 198. bejegyzés, amely szerint „Az álomkór. Viktor egyik novellájának egyszerű, pimasz megrovóidítése. Beadtam a Reménynek december 29-én. Megjelent az 1921 augusztusi számban (VII. 15–16.).” Majd oldalakkal később ez olvasható: „602. Tíz év múltán (nov.) (Ezt a novellát tulajdonképpen Cholnoky Viktor írta és a Fehérkereszt Naptárban jelent meg Dom Sebastian címen 1918-ban. Én egyszerűen lemásoltam.) Beadtam a Szózat Almanachja részére október 24-én. Megjelent 1923 januárjában.”¹²

Megdöbentötek ezek a dokumentumok. Elbizonytalanítják a kutatót abban, hogy az eddig jobbra csak kortársi emlékezésekből ismert Cholnoky Lászlót továbbra is mint gyenge jellemű, gátlástalan embert ítélje meg. Ezek a feljegyzések „irodalmi naplóban” maradtak fenn. A napló a legszemélyesebb műfajok egyike. tartozik. Azonban szinte minden esetben sejtethető, hogy a naplóról egy potenciális olvasóközönségnek is dolgozott, aki majd a szerző halála után ismerkedhet meg legrejtettebb gondolataival. Mindez különösen az íróemberekre igaz, gondoljunk például Márai Sándor vagy Illyés Gyula naplóira. Cholnoky László esetében is valószínűsíthető, hogy számolt azzal, naplói túlélik őt, sőt, tudatosan ki is használta ezt a lehetőséget. A tisztesség és az írói becsvágy egyaránt írathatta vele az utóbb idézett feljegyzéseket. Viktort mint bátyját szerette, mint írórt pedig tisztelte. A tőle csupán anyagi okokból eltulajdonított írások miatt minden bizonynyal lelkiismeretfurdalást érzett. Ugyanakkor az írói öntudat is kiolvasható feljegyzéseiből, amely külöbséget tesz a szükség és az önérzet között. Más dolog az egyik, amely a megélhetés miatt plágiumra kényszeríti, és megint más a másik, amely viszont viszolyog az idegen tollakkal való ékeskedéstől. A feloldhatatlan ellentmondás okozta feszültséget, úgy tűnik, Cholnoky azáltal próbálta enyhíteni, hogy naplóiban bevallotta plágiumait. Kigúnyolta önmagát, amikor tettét „pimasznak” nevezte. Az pedig, hogy az utolsóként idézett feljegyzésben testvérét teljes nevén említi („Ezt a novellát tulajdonképpen Cholnoky Viktor írta...”), bizonyíték lehet arra, hogy lehetséges olvasókkal is számolt a naplóírásakor. Írhatott volna ismét egyszerűen csak „Viktor”-t, de ő félreérthetetlenül jelezni akarta, hogy bátyjára gondolt a feljegyzés elkészítésekor.

Az elmondottakat jól szemlélteti a következő anekdota, amelyet Békés István ad közre a már említett könyvében. Történt, hogy Cholnoky László a saját neve alatt jelentette meg a Független Magyarországnak testvére egyik novelláját. „Aztán meglődült benne a lelkiismeret, elment Viktorhoz, és töredelmesen meggyónta, mit cselekedett: – Aljas köpman vagyok (a »köpman« szót maga fabrikálta ilyen alkalmakra a magyar »köpni« igéből és az angol, embert jelentő »man« szóból), igen aljas köpman vagyok – verte a mellét –, de egy vasam sem volt, Viktorkám... Cholnoky Viktor nem haragudott; a tárcáért kapott pénzen aztán testvériesen megosztottak.”¹³

Mindennek áttekintését a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című ifjúsági könyv szerzőségére vonatkozó Cholnoky László-feljegyzés valóságtartalma miatt éreztük szükségesnek. Ha Cholnoky számára annyira fontos volt, hogy a bátyjától

¹² CHOLNOKY László, *Irodalmi napló* (kézirat). OSZK, Fond. 192.9.

¹³ BÉKÉS István, *i. m.* 346.

eltulajdonított írásait egyértelműen leválassa saját életművéről, mint az az irodalmi naplójából világosan kitűnik, akkor nehezen képzelhető el, hogy magáénak mondana – éppen a személyes feljegyzései között – egy olyan könyvet, amelyhez valójában semmi köze. Szerzőségét Nemeskéri Erika sem tartja lehetetlennek, sőt, az első elbeszélésben még életrajzi utalásokat is felfedezni vél.¹⁴ Az irodalomtörténeti munkák és a lexikonok egy része (például Gulyás Pálé és Várkonyi Nándoré¹⁵) szintén Cholnoky László művei között sorolja fel a könyvet. Ezek a művek a Ványi Ferenc szerkesztette Magyar Irodalmi Lexikon közlését veszik át, amely 1926-ban jelent meg. (Gulyás hivatkozik is Ványira.) Cholnoky László ekkor még élt, kézenfekvőnek tűnik, hogy Ványi és munkatársai maguktól az íróktól kérték el műveik listáját, természetesen csak attól, akitől lehetett. Vagyis a kézikönyvek azon állítása mögött, mely szerint a *Mozgái Pali, a gyermekhős* című könyv Cholnoky Lászlóé, szintén az író adatközlése sejtethető. A Ványi-féle lexikon *Mozsgay Pali, a gyermekhős* címváltozattal sorolja Cholnoky László művei közé a könyvet. (Várkonyi Nándor is így tünteti fel irodalomtörténetében.) Lehet, hogy csupán nyomdahiba, de az sem zárható ki, hogy Cholnoky, nem lévén a birtokában példány, pontatlanul emlékezett húsz évvel korábbi munkájára. Ezt látszik megerősíteni, hogy az első elbeszélésben a főhős családnevét csak a 12. lapig szedték Mozgái alakban, attól kezdve mindvégig *Mozsgay* változatban szerepel. Cholnoky László erre emlékezhetett. (Az efféle bizonytalanságra még egy példa található az első elbeszélésben. A 30. lapon kétszer is olvasható a főszereplő álneve. Először *Szamosi Elek*, majd alig hét sorral alatta *Szamosy Elek* alakban.)

Cholnoky kontra Cholnoky

Ki tehát a kötet szerzője?

Ha mégsem hinnénk Cholnoky Lászlónak, akkor viszonylag egyértelmű a helyzet: a könyv kétszerős. A két hosszabb elbeszélést, bármennyire is eltérnek életműve egyéb írásaitól, Cholnoky Viktor jegyzi, a huszonehárom publicisztikát Tonelli Sándor. Ebben az esetben csak annyiban történt mulasztás, hogy az utóbbi neve lemaradt mind a borítóról, mind pedig a címlapról. Arra viszont nincs elfogadható magyarázat, hogy miként került e két szerző egy kötetbe. A könyv megjelenése idején Cholnoky Viktort kiváló hírlapíróként tartották számon kortársai. A *Hét* vezető publicistája volt, hírnevét a politikai elemzéseken kívül éppen tudományos ismeretterjesztő cikkeivel alapozta meg. A nála jónéhány évvel fiatalabb Tonelli is újságíróként dolgozott, írásait többek között a *Tolnai Világlapja*, a *Képes Folyóirat*, a *Tanulók Lapja* és az *Új Idők* közölte. Érdeklődése hasonlított az idősebb Cholnokyéhoz, stíluskészség terén azonban meg sem közelítette. A *Mozgái Pali, a gyermekhős* című ifjúsági könyvben megjelent Tonelli-írások témáinak többségét Cholnoky Viktor is feldolgozta. Ezek az elegáns elbeszélőkészséggel megírt cikkek azonban sokkal olvasmányosabbak, mint a gyakran tudományoskodó Tonellié.

Miért nem cikkgyűjteményt adott ki Cholnoky Viktor? A század első évtizedének közepén, amikor íróként még alig-alig jegyezték, vajon miért elbeszéléseket kért tőle a kiadó, ahelyett, hogy ismeretterjesztő írásaiból állítottak volna össze

¹⁴ NEMESKÉRI, i. m. 42–44.

¹⁵ GULYÁS PÁL, *Magyar írók élete és munkái IV. kötet*. Bp., 1942. 434. és 437. VÁRKONYI NÁNDOR, i. m. 305.

egy egész kötetet az ifjúság számára? És Tonelli? A cikkei miért nem önálló könyvben jöttek? (*Jövő Magyarországa* címmel már 1902-ben megjelent saját kötete, Nagykorösn.)

El kell fogadnunk Cholnoky László szerzőségét, hogy választ kaphassunk a miértekre.

Ebben az esetben két lehetőséggel kell számolnunk. Az egyik szerint a könyv háromszerzős. Ismét Cholnoky László ominózus feljegyzésére, pontosabban ennek egy részletére hívnánk fel a figyelmet: „Ezt a kötetet, illetőleg ennek cím-elbeszélését, – jóllehet a kötet Viktor neve alatt jelent meg, – voltaképpen én írtam.”¹⁶ Ha szó szerint értelmezzük Cholnoky László kijelentését, akkor az első elbeszélés az övé, *A dióherceg* a bátyjáé, a többi írás pedig Tonelli Sándoré lenne. Ám ebben az esetben Cholnoky László neve miért nem szerepel legalább a tartalomjegyzékben?

Valójában nem arról van-e inkább szó, hogy Cholnoky László pontatlanul emlékezett? A könyvtárjegyzék, amelynek 21. tétele a Magyar Kereskedelmi Közlöny katalógusa, „1919 május havától” rögzíti a különböző kiadványok címét. Biztosnak tűnik, hogy Cholnoky László kezeügyében ekkor már nem volt elérhető példány a *Mozgái Pali, a gyermekkihős* című könyvből, különben észrevette volna, hogy a kötetnek nincs címelbeszélése. Hiszen az első elbeszélés, amelynek a Mozgái-fiú a főhőse, mint már említettük, a *Moharos bácsi kabátja* címet viseli. A másik elbeszélésről, kötet híján akár el is feledkezhetett. Cholnoky maga is utal arra, hogy az 1915 előtti publikációira vonatkozó feljegyzései elvesztek. Erdemesnek érezzük felhívni a figyelmet arra is, hogy *A dióherceg* című elbeszélés erősen hasonlít E. T. A. Hoffmann *Diótörőjére*. Az alábbi részlet Cholnoky László egyik nyilatkozatából való. Ifjúsága kedvenc olvasmányaira így emlékezett vissza: „Elovastam legalább tízszer Hoffmann minden munkáját, lefordítottam *Kater Murr-t*, az *Elixire des Teufels-t*, a *Klein Zaches-t*, a *Meister Martin-t* –, szóval teljesen beleéltem magamat e kedves, zseniális, furcsa íróember különös világába, mégis egészen bizonyosra veszem, hogy Hoffmann és csekélységem között perabszolúte semmi lelki rokonság sincsen és hogy Hoffmann – úgy, mint korábban Andersent –, nem azért olvastam szinte szédült mohósággal, mintha már éreztem volna, hogy ők lesznek író-ideáljaim, hanem mert a hajlandóságom öfeléjük terelgetett. Olvastam ezer mást is – tehát a választás lehetősége megvolt a számomra más irányban is –, és én mégis ezekhez hajlottam, mert, amint mondtam, az ideghajlandóságom öhozzájuk húzott.”¹⁷ Vagyis a *Diótörő* veszprémi környezetbe helyezett parafrázisát akár Cholnoky László is írhatta. Az elbeszélés terjedelme is erre enged következtetni – Viktor már ekkor a rövidprózával kísérletezett –, és kettőjük közül is éppen Cholnoky László az, aki a gyermeklapoknak rendszeres munkatársa volt. Ráadásul, ha csupán az első elbeszélés lenne az övé, akkor a nevét minden bizonnyal éppen úgy feltüntették volna a tartalomjegyzékben, mint Tonelliét.

Az idősebb Cholnoky szerzősége tehát határozottan megkérdőjelezhető.

Ez pedig a második lehetőséget teszi valószínűvé: a *Mozgái Pali, a gyermekkihős* című kötet kétszerzős. Az elbeszéléseket Cholnoky László írta, a cikkeket pedig Tonelli Sándor.

De akkor Cholnoky Viktor neve hogyan kerülhetett a könyv címlapjára?

¹⁶ A kiemelés tőlem. S. G.

¹⁷ *Könyvek könyve*. Szerk. KÓHALMI Béla. Bp., 1918. 93–96.

A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat, az a kiadó, amelyik a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című kötetet megjelentette, külföldi művek kiadója is volt a századfordulón. Richard Marsh egyik népszerű regényét, *A túlvilági embert* Cholnoky Viktor fordította magyarra. E kötet megjelenésekor, 1906-ban, minden bizonnyal már szerződése lehetett egy másik népszerű mű, Max Pemberton *A fehér rémek* című regényének fordítására is, amely könyv alakban 1907-ben látott napvilágot, két kötetben.¹⁸ Cholnoky Viktor és a kiadó kapcsolat-felvételére valószínűleg a kiadóvállalat legismertebb kiadványa, a Tolnai Világlapja szerkesztősége révén kerülhetett sor, amelynek Cholnoky, akárcsak A Hétnek, szintén állandó munkatársa volt. Elképzelésünk szerint a két regényfordítás megjelenése között Cholnoky Viktor saját kötet összeállítására is lehetőséget kapott a kiadótól, amely ez idő tájt éppen egy ifjúsági könyvsorozat elindításával foglalkozott. Terveiknek megfelelően gyermekeknek szánt könyvet várhattak Cholnokytól, amelyben publicisztika (és talán széppróza) lett volna. A szerződő felek a kötet címében is megállapodhattak; a nyomda a munkaigényes díszkötés elkészítéséhez minden bizonnyal rögtön hozzá is kezdett. Feltételezésünk szerint azonban még a kötet anyagának nyomdába adása előtt Cholnoky Viktor valami miatt elállt eredeti szándékától. Ám, hogy ne történjék szerződésbontás, a lehetőséget átengedte öccsének, aki a munkába, márcsak azért is, mert az idő sürgette, bevonta volt egyetemi évfolyamtársát, a nála három évvel fiatalabb Tonelli Sándort. Mindketten Budapesten látogatták a jogtudományi előadásokat; az 1901/2-es tanévben egyazon időben is.¹⁹ Valószínűleg innen ismerték egymást, illetve egymás érdeklődési körét. (Tonellit műfordítóként és művelődéstörténeti tanulmányok írójaként is számon tartják a lexikonok. 1923-tól a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara főtitkára volt. 1950-ben hunyt el.)

A szerződés feltételezett átruházása idején a kötet címe már meglehetett. Ez abból sejthető, hogy Cholnoky László hibát követett el: valószínűleg nem emlékezett pontosan a kötetcímre, így az első elbeszélés főhőse, mint említettük, a már kötészetre került *Mozgai Pali* helyett *Mozgai Pista* lett (*P-P!*), és az elbeszélés is egészen más címet (*Moharos bácsi kabátja*) kapott. Cholnoky László e tévedés nélkül is rosszul járt volna. Ugyanis az időközben elkészült díszkötés kizárólag Cholnoky Viktort tüntette fel szerzőként. Ezek után a kiadó – feltéve, hogy nem akarta zúzdába küldeni a nagyszámú, hibásan elkészített díszkötést –, nem írhatta a tartalomjegyzékbe az elbeszélések valódi írójának nevét. Csak fokozták volna a zavart, amelyet Tonelli neve láttán amúgy is érezhetett az olvasó. Képzelnék el! Bár a borítón és a címlapon Cholnoky Viktor neve szerepel, a tartalomjegyzék mégis az öccsét és Tonellit tüntette volna fel szerzőként. Nyilatkozni kellett volna. De hogyan? Miként lehet azt megmagyarázni, hogy a kirakatban álló, Cholnoky Viktor névével fémjelzett könyvhöz neki valójában semmi köze?

És Cholnoky Viktor? Mit tehetett volna? Amíg a hibás díszkötésekből egyetlen példány is volt raktáron, legfeljebb annyit csinálhatott, hogy elhatárolja magát a könyvtől, és ha teheti, megakadályozza, hogy a névével kapcsolatba hozzák.

¹⁸ A Tolnai Világlapja hasábjain jelent meg először mindkét regény, folytatásokban. Marsh regénye 1904-5-ben, Pembertoné 1906-ban.

¹⁹ Adataink az Eötvös Lőránd Tudományegyetem Almanachjából származnak, mivel a törzskönyvek elpusztultak. Szíves tájékoztatásáért köszönet Kiss József Mihály levéltárosnak.

Átlapozva A Hét évfolyamait, nyomát sem találjuk a könyvnek, pedig a lap rendszeresen tájékoztatott a frissen megjelenő kiadványokról. Ha a *Mozgai Pali, a gyermekhős* valóban Cholnoky Viktoré, vajon nem az lett volna-e a természetes, hogy A Hét legalább megemlíti népszerű belső munkatársának és szerkesztőjének első Budapesten megjelent kötetét, ha máshol nem is, az új könyveket felsoroló rovatban? Ám ebben az esetben mindez elképzelhetetlen volt, hiszen egy méltatás közlése csak akkor természetes, ha tényleg azé a kötet, akinek a neve a díszkötésen és a címlapon szerepel. Csakhogy a *Mozgai Pali, a gyermekhős* nem szokványos kiadvány.

Úgy tűnik, Cholnoky Viktor is igyekezett megfelekedezni róla. Az 1910-ben *Beszélgetések* címmel megjelent cikkgyűjteményének Gömöri Jenő által írt előszava nem említi meg a könyvet, ellenben tud a Veszprémben megjelent *Füstkarikákról*, amelynek csak egyharmadát teszik ki Cholnoky Viktor eredeti írásai, a többi fordítás. A „Cholnoky Viktor eddig megjelent művei” címszó alatt még a külön kötetben megjelent Maeterlinck-, Shaw- és Zola-fordításait is felsorolja a Modern Könyvtár kiadványa, az impozáns kiállítású *Mozgai Pali, a gyermekhős* viszont nem. Pedig Gömöri Jenő nyilván konzultált Cholnokyval a kötet szerkesztésekor, illetve az előszó megírása előtt. Az ifjúsági könyvről, akárcsak Gömöri, Cholnoky későbbi könyveinek kritikusan és a halála utáni nekrológok is hallgatnak.

Cholnoky Viktor könyvkiadási terve tehát ismeretlen okból meghiúsult; a szerződést átengedte öccsének és Tonelli Sándornak.²⁰ A kiadvány tartalmán még lehetett módosítani, azonban a díszkötés, amelyen a Globus nyomda ekkor már dolgozott, az eredeti tervek szerint készült el.

Mindez csupán feltételezés. Véleményünk szerint azonban ez a legvalószínűbb magyarázata a könyv körüli ellentmondásoknak.

Felemás korrekció

A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat ifjúsági könyvsorozata népszerűnek bizonyult. A kötetek közel másfél évtizeden keresztül újból és újból felbukkantak a karácsonyi könyvvásárokon. A hirdetések a *Mozgai Pali, a gyermekhős* megjelenésének idejét segítenek meghatározni, az évek során boltokba kerülő példányok különbözősége pedig Cholnoky Viktor szerzőségét dönti el.

A *Mozgai Pali, a gyermekhős* című könyv évszám nélkül jelent meg. Mikori a kötet?

Fábr Anna, minden indoklás nélkül az 1906-os évet jelöli meg.²¹ Az Országos Széchényi Könyvtár példányát, a pecsét tanúsága szerint, 1907-ben szerezték be. Nemeskéri Erika valószínűleg innen vette át munkájába ugyanezt az évszámot. A Magyar Könyvészet 1908-ról tud. A Ványi Ferenc által szerkesztett lexikon

²⁰ Cholnoky Viktor egyik fia, Viktor előttünk ismeretlen időpontban meghalt. Talán éppen a kötet anyagának összeállítása idején? A kisfiú elvesztése elég indok lehetett ahhoz, hogy az író ne vállaljon részt egy ifjúsági könyv megjelentetésében.

²¹ A kísértet (*Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*). Összeállította, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta FÁBRI Anna. Bp., 1980. 471. Fábr Anna a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című kötetből is beválogatott két írást (*A telefotográfia, A földrengésekről*) a könyvébe. Ezeket azonban, mint láttuk, Tonelli Sándor írta.

szintén erre az évre teszi a könyv megjelenését, igaz, ez nem sokat jelent, mert Magyar Irodalmi Lexikon rendszerint téves évszámokat jelöl meg.

A megjelenés évének meghatározásában nagy segítség lenne, ha a két elbeszélést illusztráló képek mindegyikét azonosítani tudnánk. Ez elvileg nem lehetetlen, mert bizonyítható, hogy a rajzok és fényképek eredetileg nem a könyv számára készültek. (Szemléletesen példázza ezt a könyv 17. lapján található fénykép, amely egy hosszú bajuszú, *mankóra támaszkodó*, hírlapáros öregembert kellene hogy ábrázoljon. A Tolnai Világlapja 1904. április 3-án megjelent számából átvett fénykép valóban egy idősebb, bajuszos emberről készült, a hóna alatt újságokkal, ám a lábának láthatóan semmi baja; így természetesen mankója sincsen.) A harminckét kép több mint egyharmadát megtaláltuk folyóirat-illusztrációként is. Ezek egy kivételével a Tolnai Világlapjában láttak napvilágot. Az azonosított képek közül a legkorábbi a lap 1904. április 3-án megjelent számában bukkan fel, a legkésőbbi a Gyermekvilág című kiadvány 1905 decemberi számában. (A Gyermekvilág a Tolnai Világlapja mellékletként került az olvasók kezébe.) Tizennégy kép azonosítása után megállapítható, hogy a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című könyvnek mindenképpen 1905 decembere után kellett megjelennie. Azonban biztosat csak akkor állíthatnánk, ha sikerülne az összes kép folyóiratbeli közlését felkutatni.

Ugyanez áll a kötet huszonhárom ismeretterjesztő cikkére is. Közülük csupán tizenhatot sikerült megtalálni. Valamennyi a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat egyik kiadványában, a Tanulók Lapjában látott napvilágot, 1902. június 1. és 1905. november 19. között. A kötetnek, amelyben a cikkek egybegyűjtve is megjelentek, tehát ez utóbbi időpont után kellett megjelenie.

A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat legnépszerűbb, legnagyobb példányszámban megjelentetett kiadványa a Tolnai Világlapja volt. Ha tehát a kiadó saját újdonságait kívánta reklámozni, e hetilapon keresztül érthette el a legnagyobb nyilvánosságot. Természetesen új ifjúsági könyvsorozatát is hirdette a Tolnai Világlapjában. Az első, teljesoldalas hirdetés 1906. november 4-én látott napvilágot. A reklám szövege múlt időben szól az *Új könyvek* cím alatt, a szülők figyelmébe ajánlott kötetek megjelentetéséről: „A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat nagyszabású könyvsorozatát bocsátott ki a magyar ifjúság számára. Az volt a célja, hogy kitűnő műveket nyújtson a fiatal olvasóknak – mérsékelt áron. [...] A szakemberek is csodálkozva – s talán kissé irigykedve – fogják konstatálni, hogy ilyen ízléses és fényes kiállítású olvasmányt Magyarországon egyetlen kiadó sem produkált még. Persze a rendes szokás az volt eddig, hogy egy-kétezer példányt nyomtattak; de az új sorozat minden könyvéből 30–30.000 példány készült. Ez a talány nyitja.” Az általunk tárgyalt könyvről az alábbi pár soros ismertetés olvasható a hirdetésben: „Cholnoky Viktor, a vidéki magyar élet köréből meríti leginkább könyvének meséit, továbbá: vonzó, csevegő modorban oktat földrajzi, fizikai és egyéb dolgokra. Első, lebilincselő meséje: *Mozgai Pali, a gyermekhős*.²²”

A reklámszöveg fogalmazója láthatóan tévedett a kötetkezdő elbeszélés címének megjelölésekor. Ezt csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a cikk megírásakor

²² A kiemelések tőlem. S. G. Ugyanezen a napon a Képes Családi Lapokban is megjelent ez a hirdetés. A hetilapot, Élet címmel, Cholnoky Viktor is szerkesztette 1905. január 1. és április 2. között. A Képes Családi Lapok kiadója szintén a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat volt.

nem volt keze ügyében a sorozat; valamiféle lista alapján, minták segítségével dolgozott a névtelen hirdetésíró. A többi könyvismertetés sablonos szövege is megerősíti ezt a feltételezést. A hirdetések aztán e beharangozó pár sort ismétlik, gyakran szó szerint a későbbiekben. Cholnoky Lászlót nyilván ez a pontatlan ismertetés vezette félre a kiadó katalógusának olvasásakor, mert – mint láttuk – a hirdetésíróhoz hasonlóan szintén tévedett a könyv címelbeszélésének megjelölésében.

A Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat tehát az 1906-os karácsonyi könyvvásárra jelentette meg ifjúsági könyvsorozatát, melynek egyik darabja a tévesen Cholnoky Viktor neve alatt napvilágot látott kötet volt. A hirdetés megjelenésének időpontja az illusztrációk részleges azonosítását és az ismeretterjesztő írások eredeti megjelenési helye egy részének megtalálását követő sejtésünket igazolja. Az 1906-os évszámnak tulajdonképpen az Országos Széchényi Könyvtár példányának 1907-es pecsétje sem mond ellent, ugyanis azt is lehet tudni, hogy az általunk vizsgált könyv a 86-os számú beszerzés volt. A hirdetés alapján a könyv az év végén jelent meg. Ha figyelembe vesszük a beszerzési számot, amely sem nem kevés, sem pedig sok, korántsem elképzelhetetlen, hogy a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című könyvet az új esztendő elején katalogizálták.

Feltételezésünket erősíti *A Balogh-leányok érettségije* című könyv, amelyet az Ego álnév alatt publikáló Fried Margit írt. A kötet szintén a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalat ifjúsági sorozatának kiadványa. A Tolnai Világlapja 1906. november 4-én megjelent hirdetése első helyen mutatja be az ajánlott könyvek között, vagyis ennek a műnek ugyanakkor kellett megjelennie, mint a *Mozgai Pali, a gyermekhős*nek. Csakhogy amíg ez utóbbi évszám nélkül került forgalomba, addig Ego fiatal lányoknak szánt könyvének címlapján a megjelenés időpontját is feltüntették: az 1906-os évszámot.

Miként lehet, hogy ugyanannak a sorozatnak a könyvei nem azonos módon (évszámmal vagy anélkül) látnak napvilágot? A kérdésre a nyomdák különbözőségében keresendő a válasz. A két könyv ugyanis nem ugyanabban a budapesti nyomdában készült. A címlapok verso-ja szerint Ego kötetét a *Tolnai Világlapja Nyomdai Műintézetében* nyomtatták, a Cholnoky Viktor neve alatt megjelent könyvet pedig a „*Globus*” *Műintézetben*. A két nyomda valószínűleg nem egyeztetett mindenben, így történhetett, hogy a Dohány utcaiban feltüntették a megjelenés idejét a címlapon, az Aradi utcában viszont eltekintettek ettől.

A könyv későbbi sorsának nyomonkövetése érdekében szükségesnek érezzük az árváltozás bemutatását is.

A kötetek ára az 1906-os reklámszövegben nincs külön-külön feltüntetve, annyi azonban tudható a szövegből, hogy a legdrágább könyv 95 krajcárba került. Az 1907. évi karácsonyi könyvvásár alkalmából a Tolnai Világlapja ismét hirdette a köteteket, az előző évi áron.²³ A képes hetilap hirdetésrovatában a későbbiekben ismét feltűnik a *Mozgai Pali, a gyermekhős* című könyv: 1911-ben.²⁴ Az ára ekkor már 1 korona 90 fillér. Cholnoky László könyvtárjegyzékének idézett, 21-es sorszámmal jelölt tétele szerint a Magyar Kereskedelmi Közlöny katalógusa 1912 decemberében is reklámozta a könyvet. A Tolnai Világlapja 1913 és 1914 karácsonya előtt is hirdette az ifjúsági könyvsorozat kiadványait, köztük a *Mozgai Pali*,

²³ Tolnai Világlapja, 1907. dec. 8. 1974.

²⁴ Tolnai Világlapja, 1911. dec. 10. 3104.

a *gyermekhős*t is. A kötet mindkét évben 2 korona 20 fillérbe került. Az 1915-ös évben nem találtuk nyomát a könyvnek a hirdetésekben. Egy év múltán viszont már igen; ekkor 2 korona 50 fillérért lehetett megvásárolni a kötetet. 1918-ban már 6 korona 80 fillér az ára. (A Tolnai Világlapja hirdetése *Mozgai Pál* [!], a *gyermekhős* címváltozattal reklámozza a könyvet, amelyet *Cholnoky* [!] *Viktor* írt.) A következő évben ugyanez a kiadvány már 12 koronába, míg 1920-ban 40 koronába került.²⁵ (Az utolsó évek nagyarányú áremelkedését nyilván a háború okozta inflációval magyarázhatjuk.)

Újabb kiadásokról lenne szó? Elképzelhető, hiszen az évek során akár el is fogyhatott az eredetileg nyomtatott harmincezer példány.

A kérdés megválaszolása előtt szeretnénk felhívni a figyelmet a könyvnek a szegedi Somogyi-könyvtár birtokában lévő példányára. *E kötet borítójáról hiányzik Cholnoky Viktor neve!* A más betűtípussal elkészített borítón a cím változatlan maradt, Cholnoky Viktor nevét viszont lehagyták róla. *Helyébe azonban nem nyomtattak semmit!* A kötés hátulsó táblájára viszont igen; azt, hogy a könyvnek három korona az ára. Vagyis a *Mozgai Pali*, a *gyermekhős* abban az évben, amikor három koronáért lehetett megvásárolni, már más kötésben került a könyvesboltok kirakatába.

Melyik évben kerülhetett három koronába a könyv? Mint a fentiekben láttuk, 1916 karácsonyán 2 korona 50 fillér volt az ára. 1918-ban 6 korona 80 fillér. A háromkoronás könyvnek tehát e két időpont között, vagyis 1917 telén kellett a boltokba kerülnie.

Vajon miért szánta rá magát a kiadó, hogy új borítót készíttessen?

A háromkoronás könyvbe az alábbi, grammatikailag hibás szövegű cédulát köttette a kiadó: „*Tekintettel arra, hogy a nyomdai, könyvkötői, valamint a papírárak alig 4-5 év alatt mintegy 50 százalékkal emelkedtek, nagybecsű vevőink szíves tájékoztatása céljából tudatjuk, hogy e mű bolti ára a bekötés táblán [!] kívül meg van jelölve.*” A kissé homályos értelmű kiadói üzenet alapján leginkább az valószínűsíthető, hogy az új borító elkészíttetésére végül is az ár feltüntetésének szándéka bírta rá a kiadót. Ezt az alkalmat használták ki aztán arra, hogy némileg helyesbítsenek a feliraton. Amíg arra különösebb oka nem volt, a kiadónak nem állt érdekében egy teljesen új borító elkészítésével zavart kelteni. Csak akkor javítottak a kötés elülső oldalán, amikor az ár feltüntetésével változtatni kívántak a hátoldalon. A kiadvány aztán már az új kötéssel látott napvilágot.

A korrekció egy évtized múltán végül is megtörtént. Ám az igencsak felemásra sikeredett helyesbítés további kérdéseket vet fel. Miért csak a díszkötésről vették le Cholnoky Viktor nevét? A címlapról miért nem? És főként: miért nem került helyébe a valódi szerzőpáros neve?

Ez utóbbi okát csak találgatni tudjuk. Talán feledékenységből maradt le a *borítóról* mind az elbeszélések valódi szerzőjének, mind pedig Tonelli Sándor nevének megjelölése, vagy pedig azért – és ez tűnik valószínűbbnek –, mert a kiadó nem akart fennakadást okozni az akkor már egy évtizede forgalomban lévő, folyamatosan hirdetett, népszerű könyv eladása körül. És így magyarázkodni sem kellett.

²⁵ Tolnai Világlapja, 1913. dec. 14. 74.

Tolnai Világlapja, 1914. dec. 3., a belső borítón.

Tolnai Világlapja, 1916. dec. 7. 25.

Tolnai Világlapja, 1918. nov. 30., hirdetésmelléklet, X.

Tolnai Világlapja, 1919. dec. 6. 23.

Tolnai Világlapja, 1920. dec. 1. 30.

Arra a kérdésre azonban, hogy a címlapról miért nem vették le Cholnoky Viktor nevét, és miért nem került a helyébe sem Tonelli, sem pedig az ifjabb Cholnoky neve, biztos válasz adható. (Cholnoky Lászlót a tartalomjegyzék továbbra sem tünteti fel szerzőként.)

Ehhez előbb meg kell állapítani, hogy az évről évre boltokba kerülő, különböző árú kiadványok újabb kiadást jelentenek-e. A háromkoronás „szegedi” példányt hasonlítuk össze olyannal – például a veszprémi Eötvös Károly Megyei Könyvtár kiadványával –, amelynek kötésén nincs feltüntetve az ára, viszont Cholnoky Viktor neve igen. (Forgalomba tehát éppen úgy kerülhetett 1906-ban, mint mondjuk 1911-ben.) A vizsgálatból kiderül, hogy csupán a borítók különbözőségéről beszélhetünk. A szedések a legapróbb részletig egyeznek egymással. Ahol az egyikben töredezett vagy elmozdult egy-egy betű, ugyanott töredezett és mozdult el a másikban is. A 164. lap utolsó sorának első „b” betűje is minden esetben kézzel átrajzolt. A 12. lapon a *búcsúpillantást* mindkét esetben így, három l-lal szedték. A 23-on *homályos* olvasható mindkét példányban, „homályos” helyett. Két lappal arrébb „ablakával” helyett ez áll: *ablakáva*., A 43. lapon az első „bizonyítvány” betűsorból mindig elmarad az első „n” betű. És még egy szem-betűnő nyomdahiba: az 51. lapon alulról a 17. sorban hosszú í-vel szedték a „bácsira” szót. Ugyanez állapítható meg akkor is, ha az összehasonlítást kibővítjük egy újabb példánnyal, például az Országos Széchényi Könyvtár 1907-ben katalogizált kiadványával. (Ennek borítóján még ugyancsak feltüntették Cholnoky Viktor nevét, a könyv árát viszont nem.) Példáink egyértelműen bizonyítják, hogy a három példány szedése azonos. Ez csak azzal magyarázható, hogy a kiadó *krúdában* hagyta a könyv kinyomtatott példányait, és a későbbiekben az igényeknek megfelelően köttetett a füzetlen ívekből. A *Mozgai Pali, a gyermekhős* című ifjúsági kiadvány ismételt feltűnése a karácsonyi könyvvásárokon tehát a raktáron maradt példányok folyamatos forgalomba bocsátását jelenti és nem újabb kiadásokat. Így történhetett, hogy a háromkoronás könyv címlapja azután is csupán Cholnoky Viktort jelölte meg szerzőként, miután nevét levették a díszkötésről.

Persze Cholnoky László ezzel a felemás korrekcióval nem járt jobban. Sem a kötet díszkötésén, sem a címlapon, sem pedig a tartalomjegyzékben nem tűnik fel a neve. Szerzősége változatlanul homályban marad. Dolgozatunkkal ezt a mulasztást kívántuk pótolni.

A bibliográfiáknak tehát Cholnoky László művei között kell felsorolniuk az 1906-ban megjelent *Mozgai Pali, a gyermekhős* című kötetet. Erről a javításról természetesen Tonelli Sándor esetében sem szabad megfeledkezni.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

EGY VÁLASZTÁSI CSÍNY MIKSZÁTH ISMERETLEN LEVELÉBEN

Kedves Barátom!

Budapest, szept. 20. 1901

Discretio pecsétje alatt közlöm veled a mai végrehajtó bizottság határozatát. Nem azért, hogy érdemet csináljak magamnak előtted, nem azért részletezem a rád vonatkozó részt mai ülésünkől, hanem azért, hogy elvegyem azon bosszúság és esetleges lehangoltság tompító erejét, a melyet a határozatnál éreznél.

Szóba hoztuk ugyanis egy oldalról, hogy F-y mellett egy fulminens határozatot kell leküldeni, hogy leszereltetésed mind gyorsabban bekövetkezzék. Némi harcias kedv mutatkozott ebben, látszott, hogy tagtársaink közül föl vannak piszkálva és nyergeltetve néhányan ellened. A miniszterelnök az ő nagy tapintatával és igazság szeretetével, mérsékelten szólott szelidítő irányban.

Ekkor rám került a kötelesség és felszólaltam, hogy én ösmerlek és ösmerem némileg a viszonyokat is s biztosítom a bizottságot, hogy egy oly becses férfiut bír benned Selmezbánya, amely fajtából sok kellene ennek az országnak. Heincz Hugóval nem lehet – szóltam én – kurtán elbánni s ha ő akarja, hát minden hatalom ellen is meglesz képviselő Selmezczen, mert talpig férfi, s valódi Deák Ferencze Selmezcnek.

– Én is úgy tudom – szolt közbe a miniszterelnök.

– Ő olyan gyöngéd szívú – folytatám, hogy daczára annak, miszerint ő biztosabban meglesz képviselő városában, mint bárki más, csak azért kereste fel Pulszkyt, mert aggódó lelkével nem hitt a hatalom pártatlanságában, s melyet kicsinek gondolta. Attól félt, hogy a pénzügyi kormány haragudván a renitenskedő Selmezcze esetleg beszüntetheti valamely tárna művelését, a mivel szülővárosát sújtja. Ettől félt s ezért keresett előbb más, erősnek hitt jelöltet – aki a kormány haragját eltudja majdan oszlatni.

Körülbelül ezeket mondtam el s örömmel láttam, miként enyhültek ki a zordon arcok, s hogy lett a menydörgős epistolából egy szelid schablon: egyszerűen az elv schablonos betartása, hogy ahol volt képviselő társunk és egy idegen áll szemben, ott a volt képviselő mellé állunk – de ennek a legszelidebb neme az: hogy Óhajtjuk Farbakyt.

Szóval ez a kis epizód voltaképpen a te dicsőítésed volt, pirultál volna ha ott vagy, a beavatkozás v. törekvés teljesen megbukott s maradt csupán a pusztá „ohaj”-a s eszme.

Azért tehát el ne keserítsen téged a Farbakyéknak és nektek irt levél kedves öregem.

Engem nem érdekel a harcz eldőlte, távol állok attól, de ezt a pár sort bár álmosan késő éjjel nem sajnáltam megírni, hogy a kis episod valódi magvát és horderejét részletesen megírni s ezáltal az „óhajtásos” levél igazi értékének megismertetésével néhány kellemetlen perctől megmentseselek mint régi barátod.

Holnapután (vasárnap) én is útra kelek a kerületembe és ott maradok a választásokig, mert Fogaras hirtelen romlani kezd, itt kell hagynom a végrehajtó bizottságot, mert immár az én helyzetem is kétesé vált.

Igaz barátod

Mikszáth Kálmán

A boríték nélküli levél címzettjének, illetve a benne rejlő eseményeknek megfejtéséhez magában a levélben találtunk támpontokat. Két név szerepel: Heincz Hugó a címzett és Farbaký István a rivális.

Heincz (Heintz) Hugó Mikszáth Kálmán osztálytársa volt a selmecebányai evangélikus líceumban a gimnázium 7. és 8. osztályában. Az osztálykönyvből megtudjuk, hogy selmeci születésű, kitűnően érettségizett. (Amely utóbbi az íróról nem mondható el.) További tanulmányairól nem tudunk, de egész életét e városban töltötte s lett városi hivatalnok.

Farbaký István a nagyhírű selmecebányai bányászati akadémia igazgatója volt egészen 1892-ig, amikor a szabadelvű párt színeiben elindult és győzött az országgyűlési választásokon. Majd újraválasztották 1896-ban is.

Maga a történet – amelyet a helyi lapból tudtunk rekonstruálni – felér egy mikszáthi témával. Sőt, ha egy bizonyos ponton nem válna tragikussá, nyugodtan tarthatnánk a körtvélyesi csíny selmecebányai változatának, amelyben – hasonlóan az 1892-es fogarasi választáshoz – Mikszáthnak is szerepe volt.

1901 tavaszán, az országgyűlési ciklus zárása idején a szabadelvű párt selmecebányai szervezete kettészakadt. A tagság egy része elégedetlen volt Farbaký Istvánnal, a képviselőkkel. Farbaký ellen már korábban is panasszal éltek, így áprilisban összeférhetetlenségi eljárást kezdeményeztek, mert egy olyan bányatársaságnál lett igazgatósági tag, amely jogtalan előnyöket szerzett így, hogy országgyűlési képviselőt választott be.

Május 19-én történt a végleges szakítás. Éppen Heincz Hugó jelentette be, hogy elégük volt Farbakýból, s helyette ősszel Pulszky Ágostot kívánják indítani. Erre Farbaký hívei elhagyták a gyűlés helyszínét, hogy máshol fogalmazzanak proklamációt vezérük mellett. Mind a két tábor azonnal értesítette a döntéséről Széll Kálmán miniszterelnököt és Podmaniczky Frigyes pártelnököt.

A városi ülésezések tovább folytak, a helyi lap – a Selmecebányai Híradó – egyértelműen a szakadárók pártjára állt. Ez nem gátolta meg, hogy a május végi gyűlésről beszámolva egy Miklós Dániel nevű bányász felszólalását is idézze, akinek bizonyára saját tapasztalatai alapján ez volt a véleménye: „ők nem a legnagyobb bizalommal vannak már a képviselőjelöltek iránt, mert alkalmuk volt tapasztalni, hogy ezek a választás után vajmi keveset törődnek a néppel”.

Heincz Hugó vezetésével az ellentábor megállás nélkül szervezkedett. Gyűlés gyűlést ért. Elsőnek egy delegáció utazott Pestre, hogy felajánlja Pulszkyknak a jelölést. Ottlétük alatt a Clubban – hol máshol – fogadta őket a párt vezetősége is, s úgy tűnt, nincs ellenükre javaslatuk. Pulszky komolyan vette a felkérést, és június végén négy napra (27–30. között) Mikszáth társaságában leutazott Selmecebányára, találkozni híveivel. Dízvacsorák sora következett, látogatások illusztris személyiségeknél, s mondanunk sem kell, Heincz Hugó látta vendégül őket otthonába e négy nap alatt.

Természetesen Farbaký István sem tétlenkedett, ő is szervezte gyűléseit hívei körében. Meg is jegyezte a Híradó szerkesztője, Farbaký már tíz éve képviselő „és

még soha nem tartotta szükségesnek választói előtt beszámolót tartani...”, csak éppen most.

Maga Heincz Hugó is ringbe szállt, egymás után írta cikkeit Farbaky ellen, sőt a lap szeptember 1-jei számában finoman utalt arra, hogy korábban az ő neve is elhangzott mint esetleges képviselői ellenjelölté. Már tavaly ősszel akarták őt a bányászok jelölni, de akkor ő ezt elhárította.

Most a mikszáthi dramaturgia és a körtvélyesi csíny szabályai szerint az következne, hogy Pulszky visszalép Heincz Hugó javára. Ki tudja, megtette volna-e, de a sors közbeszólt: Pulszky Ágost szeptember 11-én meghalt! A helyi lap szeptember 15-i számában bejelentették: a szakadár csoport azonnal Pestre utazott, hogy Gulner Gyula államtitkárt kérje fel jelöltnek. De valami történt a háttérben.

A Selmecbányai Híradó szeptember 22-i számában megjelent a hír: egységes akarát kívánja, hogy ne fővárosi személyiség, hanem a helyieket ismerő, a helyi életben tisztelt polgárt jelöljenek, s ez nem lehet más, mint Heincz Hugó. Rövid vonakodás után Heincz elfogadta a jelöltséget.

Erre utal bizonyos hangsúlyjaiban a közölt Mikszáth-levél is, ahol már szeptember elején arról írt Mikszáth, hogy végül is Heincz az igazi jelölt, Pulszky mintha csak menedék lett volna vagy éppen taktikai elem a Farbaky elleni küzdelemben. A párt elnöksége mindenesetre elég bizonytalanul nyilatkozott: akarják is, meg nem is a személycserét.

Október 3-án volt a választás. A Selmecbányai Híradó szerkesztője, Kuti István büszkén jelenthette: Heincz Hugó fölényesen, csaknem száz szavazatnyi előnnyel győzött vetélytársa ellen. Ő 403 szavazatot kapott, míg Farbaky 306-ot.

„E harcnak diadala igazán az igazságnak erejét jelenti, az igazságét, amelyet nem lehet ignorálni, elfeledtetni, csúrní, csavarní” – írja a szerkesztő.

Mikszáth bizonyára mosolyogva olvasta a cikket. Ő aztán tudta, hogy az igazságot tényleg nem lehet „ignorálni, elferdíteni, csúrní, csavarní”.

Mikszáth Kálmán levelének másolatát 1994-ben kaptuk egy svájci, magyar származású kéziratgyűjtőtől. Akkor, amikor az ő közreműködésével József Attila *A Dunánál* című kézírata a Petőfi Irodalmi Múzeumba került. A levél szabványformátumú, négy oldal terjedelmű, tintával írott.

A kézirat jó állapotú, jól olvasható. Szerepelnek benne a Mikszáthra jellemző hanyagságok is: a központozás szinte teljes hiánya, beszúrások, olykor betűkihasználások stb. Az írásmód megtartásával mindössze az írásjeleket pótoltuk a szükséges helyeken.

ZILAHY LAJOS 1956-OS „PERÚJÍTÁSÁNAK” NÉHÁNY
LEVÉLDOKUMENTUMA BUDAY TIBOR HAGYATÉKÁBAN

A hagyaték, amelynek egy része most Buday Tiborné Mosonyi Klára elhatározásából az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya közvetítésével az Akadémiai Levéltárba kerül, túlnyomórészt Zilahy által és Zilahynak írott levelekből áll, eredetiekből, saját levelek másodpéldányaiból, illetve már az OSZK tulajdonában lévő eredetiek fénymásolataiból. Kisebbségi kéziratos másodpéldányokat és -töredékeket, valamint újságkivágatokat tartalmaz. (A hagyaték egy része már korábban közgyűjteménybe került, 1990-ben – többek között – Szabó Lőrinc lapjait, Szentgyörgyi Albert-leveleket és Zilahy visszaemlékezését ajándékozta a Petőfi Irodalmi Múzeumnak Mosonyi Klára.)

Buday Tibor – Zilahy Olga fia – az író kilenc évvel fiatalabb unokaöccse, aki természettudományos érdeklődése ellenére kiváló ismerője és értője a Zilahy-oeuvre-nek. Kapcsolata az íróval az 1947-es emigrálást követően is folyamatosnak mondható, bár nincsenek levelek – ismert történeti okokból – az ötvenes évek első feléből. Leveleik tanúsága szerint Zilahy Buday Tibort bizalmasának, magyarországi képviselőjének tekinti, akár családi, akár hivatalos ügyről lett legyen szó. Ez magyarázza, hogy a Buday tékában összegyűlt anyag láthatóan nem csupán passzív halmozódás eredménye, de egyben anyaggyűjtés is, később megírni tervezett munkákhoz. (1964. február 5-én írott levelében számol be az írónak tevééről: Zilahy-cikkgyűjtemény¹ és bibliográfia összeállítását tervezi, Zilahyt pedig visszaemlékezéseinek megírására ösztönzi.)

A most következő levelekben Zilahy „perújításának” első, ám elvetélt kísérlete rajzolódik ki. A művelődéspolitikai hivatalosai többszörös áttétellel, informális csatornákon próbálnak tájékozódni Zilahy álláspontjáról és indulatairól, a hazatérés lehetőségéről és feltételeiről. Csupán puhatolózás ez még, sok-sok taktikai elemmel, s nyilván mea culpás elvárásokkal, tékozló fiúra szabott szcenárióval. A félhivatalos és hivatalos megkeresések csak 1962-ben válnak jellemzővé.²

Zilahy reakciója – „Nincs szándékom, módomban sincs, hogy perújítással éljek [...] írói függetlenségemet sohasem fogom feladni bármely állam társadalmi és politikai bírálatában sem” – megszenvedett, erős elven áll.

Így volt ez már 1947-ben is, az emigrálás idején. Kosáry Domokos, Zilahy ifjú barátja visszaemlékezésében³ így ír: „Akkor Zilahy már távozni készült. Engem is rá akart beszélni, hogy menjek vele, hiszen itt a szabad kutatásra, gondolatra nem sok remény marad a következő időkben” – mondta. A határozott álláspont

¹ „...a Haza, haza című, az orosz különbékéről a Déli Hírlapban megjelent cikkeddel kezdeném, s az 1945. január 22-én a Szabadságban írt cikkeddel fejezném be” – írja Buday Tibor.

² Ezt tanúsítja Zilahy 1962. március 31-én írott levele: „Zoli vagy Tibor írják meg; mi van barátaimmal, Sík Endrével és Rusznyák Istvánnal? Mi a másik neve Aczélnak, a kultuszminiszter helyettesének, akitől az egyik üzenet jött, s akit nem ismerek. Mi a másik neve és beosztása Hollaynak, aki new yorki (Egyesült Nemzetek) beosztása idején személyesen járt nálam a magyar kormány üzenetével. Ez azután történt, amikor Frankfurtból visszajöttem, ahol a Pen Club kongresszusán – amikor a magyar kérdés körül nagy csata dült – én a kigolyózott Magyar Pen Club újrafelvétele mellett szavaztam amerikai delegátus minőségemben. Érzésem szerint elsősorban Rusznyák (az Akadémia elnöke) szívesen segítene a belgrádi kiutazási engedély ügyében.”

³ KOSÁRY Domokos, *Zilahy Lajosról, a barátáról*. In *A lélek nem aludt ki (Tisztelges Zilahy Lajos születésének századik évfordulóján)*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 1991. 20–26.

érvényesítését nyilvánvalóan segítette az a körülmény, amelyről Pomogáts Béla szól tanulmányában⁴: „1946 őszén az Egyesült Államokban járt, hogy a Columbia Egyetem meghívására előadást tartson a Duna-völgyi térség kérdéseiről, s ekkor kapott ajánlatot arra egy amerikai kiadótól, hogy Magyarországon megkezdett regényfolyamát Amerikában fejezze be.”

Mindennek ellentmondani látszik a most közreadandó első levél száraz tényközlése, hogy ti. „1947 őszén szabályos útlevéllel jöttünk Amerikába, mint látogatók, letelepedési szándék nélkül.” Mi úgy véljük – de ez csak impresszió –, hogy egy ilyen élethelyzetben, elvek, motívumok, érzések folyamatos hullámverésében a döntés nem egyetlen pillanat műve, hetek, hónapok telhetnek el a véglegesség vállalásáig. (S amíg döntés nincs, jó tudni, a folyamat még visszafordítható.)

A tények részletes feltárása és rögzítése, Zilahy visszatérésének és visszavételének árnyaltabb rajza pedig legyen a monográfiaíró feladata.

1.

Buday Tibor – Veres Péternek (eredetileg levél és két melléklet)

Buday Tibor Zilahy Lajos ügyében Veres Péternek írott levelét nem sikerült fellelnünk, de tartalma Veres válaszából (2. sz. levél) kikövetkeztethető. Alább adjuk a két mellékletet.

1. B.

Részlet Zilahy Lajosnak budapesti rokonához írt leveléből.⁵

New York, 1956. február 6.

1947 őszén szabályos útlevéllel jöttünk Amerikába, mint látogatók, letelepedési szándék nélkül. Amikor utleveleink lejártak, megkértük Sik Endrét, a washingtoni magyar követség akkori vezetőjét, hogy utleveleinket hosszabbítsa meg. Mialatt Sik Endre Budapesten tartózkodott, a new yorki Kivándorlási Hivatal deportáltatni akart bennünket. Kénytelenek voltunk az amerikai állampolgárság mellett nyilatkozni.

De most, kilenc év után, még mindig nem vagyunk állampolgárok.⁶ Legutóbbi regényem, amely a nagy európai nyelveken is megjelent,⁷ többek között a náci és nyilas gyilkosságoknak olyan állatien kegyetlen részleteivel is foglalkozik, amelyek még nem voltak megírva. Az európai lapok terjedelmesen idézték ezeket a részleteket kritikáikban. Ez nem tetszett a náciaknak és nyilasoknak, akik itt Amerikában is szervezetekbe tömörültek már és lapokat adnak ki. Nem csináltak titkot abból a szándékukból, hogy engem el fognak némitani. Szavuknak ereje van, mert most ők a megbízhatóak, ők voltak azok, akik „fegyverrel a kezükben” – ? – harcoltak a kommunizmus ellen. Fegyverük most is a régi: feljelentésekkel árasztották el az amerikai hatóságokat, hogy kommunista, esetleg titkos szovjet kém, de legalábbis

⁴ POMOGÁTS Béla, *Hogy is vagyunk hát egymással, mi magyarok* (Jegyzetek Zilahy Lajos írói sorsához). Uo. 57–71.

⁵ Zilahy Lajos által összeállított, gépelt kivonat. Lásd: 1. C. levél bevezetője.

⁶ A 2. sz. levél tanúsága szerint állampolgárságuk 1956. március 1-től datálható.

⁷ *The Angry Angel* (1954) Melbourne–London–Toronto. További kiadások: Bern, 1954.; Wien, 1954 után; Paris, 1955.; Barcelona, 1955.

kommunistagyanus vagyok. Vádjaikat három tényre alapítják: 1. A háboru után másfél évig elnöke voltam a Magyar–Szovjet Művelődési Társulatnak. 2. New Yorkban, a Barbison Plazában 1946-ban beszédet tartottam, amelynek tónusa – a vád szerint – szovjetbarát volt. 3. 1948 március 15-én az amerikai magyarság két, különvált csoportban ünnepelte a szabadságharc százéves fordulóját. Én annak az ünnepélynek voltam a szónoka, amelyet a magyar követség rendezett.

Két év óta vizsgálat folyik ellenem és a feleségem ellen is. Amerikában ma nem egyszerű dolog kommunistagyanusnak lenni.

De most, ha az otthoni közvélemény, vagy csupán a Világszövetség képviselője – mint írók – azt kérdezi tőlem, hogy miért nem megyek haza, nem felelhetek mást: a mai magyar hivatalos sajtó fasisztának bélyegezett. Nincs szándékom, módomban sincs, hogy „perujtással” éljek, de senki sem veheti el azt a jogomat, hogy igaztalan vádak ellen úgy a nyilasok, mint a kommunisták felé védekezsem. Visszautasítom Horváth Mártonnak, a Szabad Nép főszerkesztőjének azt a vádját, amellyel tavaly a Zeneakadémián tartott beszédében és cikkében illetett, hogy a népi írókat eladtam a fasiszta Gömbös-kormánynak. Ennek az ellenkezője igaz. A jelenvoltak közül Illyés Gyula vagy Tamási Áron most is elmondhatják, mi történt a Gömbös-találkozón. A végzetes években úgy Gömbös, min Bárdossy felé minden erőfeszitésem oda irányult, hogy visszatartsam, később pedig eltávolítsam őket a német iránytűtől.

Milyen szerep, milyen feladat várhatna rám a mai Magyarországon, amikor sohasem voltam és sohasem leszek tagja semmiféle politikai pártnak, s írói függetlenségemet sohasem fogom feladni bármely állam társadalmi és politikai birálatában sem.

Bármilyen nehéz is most itt a helyzetünk, sem én, sem a feleségem nem tudjuk elképzelni hazatérésünket. De ez nem azt jelenti, hogy Magyarország meghalt bennünk. Nemrégiben fejeztem be új darabomat,⁸ amely a honvágy fájó szava. Átkozott volnék, ha régi hazámat és a magyar népet megtagadnám.

De maradt-e feladat számomra? Ugy érzem, hogy csak az egyetlen egy, amelyért írói pályámon első verseimtől kezdve utolsó regényemig harcoltam: a világbéke ügye.

De van-e szavamnak hitele a magyar kormány felé? Alig hiszem. 1953 márciusában az egyik legnagyobb amerikai hírlapszindikátus arról tárgyalt velem, hogy mint tudósítójuk vegyék részt a Budapesten készülő békekonferencián. Felkerestem Washingtonban dr. Weil Emil követet, aki kapva-kapott a lehetőségen és másnap Budapestre utazott. Miután e tervre máig sem kaptam választ, fel kell tételeznem, hogy a magyar kormány visszautasította.

Most újra felteszem a kérdést, – inkább csak önmagamnak. Módomban volna az amerikai sajtóban és rádióban, esetleg a televízió óriási nyilvánossága előtt a magyar nép békevágyáról beszélni, amelynek őszinteségében éppugy hiszek, mint abban, hogy az Egyesült Államok népének békevágya is mély és őszinte.

Feltéve, hogy rövidesen amerikai állampolgárok leszünk, van-e rá lehetőség, hogy amerikai utlevéllel, mint amerikai tudósító látogassak el Magyarországra? Érdekelne, hogyan látja ezt a kérdést a Világszövetség?

⁸ *Az imbrozsi boszorkány.*

Édes Olgim!⁹

Hat héttel ezelőtt érkezett leveledre, – amint a mellékelt kivonat mutatja – azonnal válaszoltam, de nem adtam postára, mert közben izgalmas dolgok történtek velünk, ami a helyzetet szinte napról-napra megváltoztatta.

Voltak hetek, amikor ügyem olyan bizonytalanul állt, hogy itt már kezdtünk mindent felszámolni és azon gondolkodtunk, hol fogunk letelepedni Európában? Szörnyű napok voltak: újra kezünkbe venni a vándorbotot, ilyen halálos fáradtan.

Aztán egyszerre minden megváltozott. A vizsgálat teljes tisztázásunkkal zárult le és tíz nap óta amerikai állampolgárok vagyunk. Azok a kiadók, akik mint „vizsgálat alatt lévő egyént” elejtettek, ismét visszatértek hozzám s most a talpraállás nehéz, de reményteljes napjaiban vagyok.

A mellékelt kivonat Nektek is tájékozással szolgál, két példányban küldöm, azért, hogy az egyiket, a keményebb papiroson átadhassátok a Világszövetség képviselőjének, ha tudjátok a nevét, vagy ha ismét jelentkezik. Természetesen ezt teljesen rátok bízom. Arra is gondoltam, – persze, belátása szerint – Tibi¹⁰ esetleg megmutathatja barátainak: elsősorban Major Tamásnak, aki bizonyára emlékszik, hogy kérésére Rákosi Hajna megkegyelmezését a Kormányzónál kieszközöltem. De ekkor már késő volt.

Kérem Tibit, közölje velem, mi a helyzete munkáimnak? Feketelistán vagyok? Valaki azt mondta, hogy egyik regényemből az Athenaeum új kiadást adott.¹¹ Alig hiszem. Viszont Moszkvában amerikai színészek amerikai darabot játszanak: kulturális téren a helyzet egyre javul. Kérdezze meg Tibi Major Tamást, milyen választ kapnék tőle, ha azt kérdezném: hajlandó-e a Nemzeti Színház új darabomat eljátszani,¹² amely a nyolcadik században játszódik és a világbekéről szól? A választ előre tudom, de a Világszövetség látogatása óta ezt az egyszerű kérdést ironia nélkül fel lehet tenni? Ha Tibi bármi okból nem vállalkozhatik, hogy megkérdezze Majort, ezt is írjátok meg.

Komoly reményem van arra, hogy új darabomat az ősszel Londonban mutatják be. Ez európai utat jelentene, de persze ez egyelőre csak terv és remény.

Írói munkáim otthoni sorsa titeket annyiban érdekelhet, mert az írói díj, – bár egyelőre a holdban van – nektek jutna.

Tibit kérem: kérdezze meg Polgár Tibort,¹³ megvan-e még neki a Kis Pegazus szobor? Nagyon szükségem volna rá, visszaküldeném, csak le akarom másoltatni.

Mindnyájatokat szeretettel csókol

Lajos

⁹ A címzett: Zilahy Olga, az író nővére. Gépírásos levélmásolat.

¹⁰ Buday Tibor.

¹¹ A *lélek nem aludt ki* c. kötetben közreadott Zilahy-bibliográfia nem ismer ilyen tételt.

¹² Az *imbroszi boszorkány* bemutatója 1970-ben volt Szabadkán.

¹³ Valószínű, hogy Polgár Tibor zeneszerzőről van szó, aki az 1930-as években a Nemzeti Színház karmestereként is működött.

Igen tisztelt Uram!

A hozzám is eljuttatott levélrészleteket elolvastam, de nem érzem magam feljogosítva – ilyen felhatalmazás nincs is benne – hogy már ezeket az írásokat is az elnökség, vagy akárcsak a titkárság elé terjesszem. Így csak a személyes véleményemet mondhatom el.

Az csak természetes, hogy én minden olyan magyar embert itthon szeretnék látni, aki ismeri és tartja a törvényt: *itt élned, halnod kell!*

Azt se felejtettem el, hogy amikor 1939-ben, 40-ben, 44-ben engem is munkatáborba vittek, Zilahy Lajos küldöttséget vezetett – igaz eredménytelenül – Bartha Károly akkori honvédelmi miniszterhez. A miniszter azt mondta, „nem árt meg Veres Péternek, ha feltöri a csákány a markát.” Nyilván nem tudta, mert nem olvasott tőlem semmit, hogy 15 évig pályamunkás is voltam, még mint kezdő író is, az én markomat hát nem törheti fel a csákány. Azt hitte ez a miniszter, hogy csak aféle díszparaszt, fizetett „zsidóbérenc” vagyok. Annál becsületesebb dolog volt Zilahy Lajostól, aki akkor nagy tekintély volt itthon, hogy szót ejtett értem.

Mégis úgy hiszem, az esetleges hazatérési szándék az ő esetében nyilvánvalóan politikai kérdés is, amelyben csak az illetékes kormány- és pártszervek dönthetnek. Én hát azt tudnám tanácsolni, hogy a Magyarok Világszövetsége tisztázza ezt a kérdést először az illetékes kormányzati szervekkel, és akkor kérje ki hivatalosan az Írószövetség véleményét is. Akkor majd a titkárság és az elnökség hivatalosan állást foglalhat az ügyben, vagy legalábbis véleményt mondhat.

Ami az egyik levélben levő lakásügyet illeti,¹⁵ az bizony keserves ügy, amelyhez azonban nincs semmi jogcímünk, még csak hozzászólni se. Ha Zilahy Lajos már itthon volna, vagy legalább a hazatérési szándéka és esetleges kérelme már tisztázva volna, akkor talán megpróbálhatnánk ezen a jogcímen ott is közbelépni. Persze ilyen kérdésekben az Írószövetség szava keveset ér. Sok írónak van még ma is ilyen lakásgondja. Több írónak nincs lakása s olyan is van, aki társbérletben lakik.

Pedig hogy ez milyen életgond, én aztán igazán tudom, mert házasságom után 12 évig s végül már öt gyerekkel az édesanyám egyetlen szobájában laktunk vele együtt. Hála Istennek – jó órában legyen mondva – a feleségem és édesanyám tűrhetően laktak együtt, pedig én magam hosszú évekig távol voltam s még amikor hazakerültem is a fogságból, csak vasárnaponként és néha télidőben voltam otthon.

Ezt nem mint vigasztalást sorolom itt fel, csak mint tényt mondom el arra, hogy megértem miről van szó. Édesanyám is zsörtös és nagyothalló, nehéz vele együtt lakni.

A letelepedési engedély – ahogyan én tudom – még nehezebb kérdés. Budapest teletsúfólódott ujonnan civilizálódó emberekkel, új munkásokkal és alkalmazottakkal stb, holott a régi polgári és kispolgári lakosság is itt szorong összevissza, mert nem bírja a falut, mégha ott munkája és keresete volna is. Pedig hát a magyar nép ott tartotta fenn ezer éven át ezt a szerencsétlen országot.

¹⁴ Ajánlott, kézírásos levél, szövegét betűhíven adjuk. Borítón a feladó: Veres Péter, Bp. VI. Bajza u. 18. Írószövetség.

¹⁵ Buday Tibor levelében bizonyára felvetette Zilahy Olga áldatlan lakáshelyzetét is. Lásd: 5. sz. levél.

De nem bosszantom Önt valamiféle „nemzeti szociológiával”, hanem elbucszok azzal, hogy ha a Zilahy Lajos ügyében a véleményemet kérdik, a magam részéről megmondom, amit kell.

Üdvözzel

Veres Péter

Bpest 1956 ápr. 17

u.i. Az Írószövetség titkárságán megmondják, mikor vagyok található!

3.

Zilahy Lajos – Buday Tibornak¹⁶

1956, október 8

Kedves Tibi:

Ma érkezett ajánlott leveledre válaszolok. Miután sokáig nem jött válasz kérdésemre – amit előre jeleztél – amerikai barátaimnak nem mondhattam egyebet: még nincs válasz... még most sincs válasz... így aztán a kérdés ezen a vonalon egyelőre elaludt. Különben is az elnökválasztásig (négy hét) minden más kérdés háttérbe szorul.

Meggyőződésem, hogy akármilyen lesz a választás eredménye: Washington a művelődési kapcsolatokat továbbra is minden irányban helyeselni fogja.

Bármennyire politikamentes is ez a kérdés, az antológiák terveit¹⁷ egy rövid memorandum formájában átnyújtottam az Immigration Office (Kivándorlási Hivatal) és az FBI osztályainak s gondolom a State Departmentbe is feljutott.

Az Írószövetségben történt változásokról már értesültem.¹⁸ Szép feladat volna tenni valamit a kulturális kapcsolatok terén, de a feladat nem egyszerű, rengeteg munkával, utánjárással, sőt még költségekkel is jár s amellett nem hálás. De ne adjuk fel a reményt. Érdeklődéssel várom ígért, további hireidet.

Klári és Zoli¹⁹ levelét megkaptam. Nem írok most neked külön, mert rengeteg a dolgom s különösen a gondom. Egészségesek vagyunk, pontosabban még egészségesek, de mindketten, különösen én, testileg-lelkileg nagyon kimerülve. Főgondom: hogyan tudok megszabadulni ettől az ócska, külvárosi háztól, amelytől azt reméltem, hogy legalább fedelet nyújt, ehelyett most már harmadik éve eszi az idegeimet és utolsó dollárjaimat. Piroška²⁰ vidéken (egy óra vonattal) egy szép Rockefeller kórházban dolgozik mint Medical Librarian, fizetése kevés, de teljes ellátás és most minden erőfeszitésem az, hogy én is oda, a közelébe kerülhessek. Nem tudjátok elképzelni életünk sivárságát. Amikor Zoli azt írja, hogy otthon, akármilyen szegénységben és megpróbáltatások után, *együtt* van a család – ennek az értékét csak mi tudjuk fölfogni. Piroškaival néha úgy ülünk a vonaton s olyan arccal nézünk ki az ablakon, mintha egyedül csak mi ketten laknánk az egész Amerikában.

¹⁶ Zilahy Lajos nyomtatott levélpapírján, kézzel aláírt gépirat, ceruzás ékezetekkel, a boríték hiányzik.

¹⁷ Az egyik antológia tervéről – négyszáz oldalas antológia, száz nép írójától – a 6. B. sz. levélben is említést tesz.

¹⁸ A Magyar Írók Szövetségének 1956. szept. 17-i közgyűlése – 25 fős elnökséget választva – újra bevonta a vezetésbe az ellenzéki írókat. Az elnökség szept. 18-án új vezetőséget választott. Elnök: Veres Péter, társelnökök: Háty Gyula és Tamási Áron. Főtítkárs: Erdei Sándor. Szakosztályi titkárok: Képes Géza, Fekete Gyula és Vészi Endre.

¹⁹ Zilahy Klára, az író nővére, Buday Zoltán, Buday Tibor öccse. Buday Tiborné szíves közlése.

²⁰ Zilahy Lajosné, Bárczy Piroška.

Anyádat, Klárit sokszor csókolom, Zolit ölelem, köszönöm a levelét, mellékelem a kért meghatalmazást.²¹

Mindnyájatokat ölel

Lajos

A meghatalmazást „diplomatikusan” irtam.

4.

Zilahy Lajos – Szűcs László Istvánnak (?)²²

1957 Január 10

Kedves Laci:

köszönöm, nagyon köszönöm leveledet. Összetört lelkű ember vagyok – segíteni akartam, akarok és nem tudok. Az elmúlt hetekben minden erőfeszitésem oda irányult – és gyönyörűen haladt – hogy internacionális segítséget vigyek a magyar íróknak, színészeknek, művészeknek, amire egyénileg képtelen vagyok. A segítség anyagilag is jelentékeny lett volna, a világ nagy írói mellém álltak – Moszkvába akartam repülni, onnan Pestre, vinni a segítséget – most kaptam meg a magyar kormány választát, hogy nem engednek be, mondván, hogy megjelenésem csak olaj volna a magyar írók „tüze”. Mellékelem Upton Sinclair levelét,²³ gondolom kézvonását emléknak is megőrzöd.

Ne nagyon hirdessétek, hogy darabomat az *én* engedélyemmel adjátok elő.²⁴ Ez politikailag ártana itt nekem, mert Náci ellenségeim feljelentésére itt két évig voltam vizsgálat alatt mint – kommunistagyanus. Azt hallom az előadások két óraker kezdődnek, a színházakat nem fűtik s a tavasz előtt alig lesz közönség. Tudom, hogy nehéz a kérdés, de ne siessetek a bemutatóval. A szöveghuzásokat teljesen rád bízom.

Most én kérek Tőled, Egry Istvántól és a színészektől, Major Tamástól és minden barátomtól segítséget. Unokaöcsém Buday Tibor érintkezésbe fog lépni veled. Nyolcvanéves Olga nővérem a legszörnyűbb helyzetben van. Két szobás kis lakásában most nyolcan laknak, mert olyan embereket költöztettek be hozzá, akiknek durvasága... fia levelét idézem: „Még élélne néhány évig, de ez a helyzet rövidesen megöli.”

Segítsetek. Menjete el az illetékes helyre. Emberéletről van szó. Segítsetek szegény öreg nővéremet megszabadítani ezektől az emberektől. Olga most a fia családjával lakik, ugysis hatan maradnak abban a nyomorult kis lakásban. Tudom, nehéz a lakáshelyzet. Vegyete azoknak az embereknek másik lakást, ha kell pénzzel, minden írói díjjam erre menjen s ha nem elég, küldöm a pénzt. Egyébként minden írói díjjam felvételére Buday Tibort hatalmazom fel.

A tavasszal küldöm majd új darabomat is, de sajnos előbb le kell fordítanom önmagamot angolból. Hát ide jutottam.

Mindnyájatokat ölel:

Zilahy Lajos

²¹ A meghatalmazásról nem sikerült bővebbet megtudnunk.

²² Zilahy Lajos nyomtatott levélpapírján, gépirat, ceruzás ékezetekkel és aláírással, a boríték hiányzik. A levél címzettje nagy valószínűséggel Szűcs László István dramaturg volt.

²³ A levél melléklete hiányzik.

²⁴ 1957-ben a budapesti Petőfi Színház felújította *A szűz és a gödölye* című darabját.

5.

Zilahy Lajos – Buday Tibornak²⁵

1957, április 17

Kedves Tibor:

Mellékelem Egri Istvánhoz irt levelem másolatát. Londonból hazaérkezve másfél dollár maradt a zsebemben s ez annál inkább meglepett, mert legújabb hireim szerint Budapesten pontosan tudják, hogy másfél millió dollár vagyonom van, hazaköltözésemet véglegesen elhatároztam s csak arról tárgyalok a magyar kormánnyal, hogy másfél millió dolláromat milyen árfolyamon hajlandók beváltani.

Itteni hireim nem üdítőek. P. Andris barátunkat kitették a csokoládé gyárból, elment szemetes embernek, a mult héten onnan is kitették. De most reményünk van, hogy egy kertész felveszi napszámosnak. Mindez hat gyermekkel és egy autóval (mert azt rögtön vett) nem egyszerű dolog. Ilalának méltóságos férje - „kérekszépen én kormányfőtanácsos voltam” – egy mosodában dolgozik és szidja az „alávaló” papot (aki a lelkét kitette értük) hogy Ilalának nem tud „rangjához méltó” állást szerezni.

Pityu várja Nandát és kislejét Firenzéből. Az ő sorsa is nagyon aggaszt. Miután sziklaszilárd meggyőződése – „ugyan-kérlek ne mondd nekem, Amerikában nem kell angolul tudni, itt van például...” egyre jobban csődöt mond, attól félek, hogy órá is nehéz idők várnak.

Amerika éppolyan nagy csalódás a magyaroknak, mint a magyar menekültek Amerikának. Már úgy értem: a mi középosztályunk. Az arisztokraták és a munkások, parasztok megtalálják a helyüket, nem szólva a zsidókról. Fajtam, sőt vérokonaim sorsát szemlélve, minden nap fáradtabbnak érzem magam. Szegény Mihály fiam halála óta nem ért olyan lelki csapás, mint az októberi forradalom és minden, ami utána jött.

Másfél dolláros anyagi mélységemből egy optionalis szerződés előlege húzott ki a „The Dukays” filmjogaira. A szerződés feltételei olyan gyalázatosak, hogyha felveszik az opciót, ez teljes kifosztással fog járni, de ők nem is sejtik, hogy álmatlan éjszakáimban azon imádkozom: jöjjön már valaki és fosszon ki, hasonlóan rossz szerződéssel.

Nyugtalanít, hogy Olga lakásügye még mindig nincs rendben. Az itteni lapok szerint S. E. fia nyugatra szökött.

Londoni tárgyalásaim eredményei egyelőre még csak tervek. Kérlek, irj néhány sort az otthoni fejleményekről.

Mindnyájatokat ölel

Lajos

²⁵ Légiposta borítékban, gépirat, golyóstollal behúzott ékezetekkel és aláírással, az Egri Istvánnak írott levél másodpéldányának mellékletével.

5. B.

Zilahy Lajos – Egri Istvánnak

1957, április 17

Egri István
igazgató urnak
Petőfi Színház
Budapest

Kedves Barátom:

Angliából visszaérkezve, Buday Tibor leveléből tudom, hogy milyen kitűnő előadásban ujitottátok fel „A szűz és a gödölye” című darabomat s különösen Te milyen nagyszerű voltál az öreg Huben szerepében.

Mindnyájatoknak nagyon hálásan köszönöm, hogy ennyi fáradságot és szeretetet pazaroltatok erre a régi munkámra. Tudok arról is, hogy a sajtó rossz volt, sőt személyem ellen is voltak támadások. Mindezt már úgy megszoktam, mint az öreg guba az esőt. Itt, feleségemmel együtt két évig feküdtünk a deresen, mert nyílas magyar testvéreim feljelentettek, hogy kommunista vagyok. Ez mindig így volt és így lesz, – valaki, aki független akar maradni a politikától, számoljon azzal, hogy minden oldalról gyanus szemmel néznek rá.

Szűcs Lacit²⁶ külön ölelem. Mondd meg neki, hogy a „Szépanyám” körüli terve nagyon megtisztelő részemre, csak abban nem vagyok bizonyos, hogy írói munkáimat illetőleg mit hoz a közeli, vagy távolabbi jövő.

Mindnyájatokat a régi szeretettel

köszönt igaz hived

6.

Zilahy Lajos – Buday Tibornak²⁷

1957, június 27.

Kedves Tibor:

Hosszu hallgatásodat a nagy feszültséggel magyaráztam. Fráter Iván és Irén mama halála nem segített lelkiállapotunk már-már veszélyes nyomottságán. Az ellenem megjelent támadásokra nincs válaszom, de a mellékelt levél másolata²⁸ világos képet ad mindenről.

Fogalmam sincs, mi a helyzet odahaza politikailag. Nem tudom, van-e ismerősöd a kormány tagjai között. Így tehát teljesen rád bízom: ha erre van lehetőség, postán vagy személyesen juttasd el levelemet Sik Endrének vagy bárki másnak, mert a levél tartalma gondolom őket is érdekelni fogja. De mielőtt kiadod a kezedből, másold le, mert ha közben itt elüt egy autó, halálom esetén legalább ennyi maradjon meg végső erőfeszítéseimből. A levél vége maga is elmondja, hogy az indiai kormánnyal való megállapodásom szerint *a sajtónak egyelőre semmit sem adunk le.*

²⁶ Szűcs László István dramaturg.

²⁷ Légiposta borítékban, gépirat, golyóstollal kirakott ékezetekkel és aláírással, a Szabó Zoltánnak írott levél másodpéldányának mellékletével.

²⁸ Lásd a következő, 6. B. levelet! Az eredeti mellékletet Buday Tibor valószínűleg továbbította, mert a hagyatékban csak egy magyar írógéppel ártírt másolat található.

Én még nem vagyok orvosi eset, de már alig állok a lábamon. Ha szeptemberig nem történik valami körülöttem: anyagi összeomlás is fenyeget. Szegény Piroskám is nehezen vonszolja nehéz kórházi munkája jármát és szomorú üres napjait. Anyád lakásügye is mélyen lesújtott. Küldjünk-e Neked valami orvosságot innen? Ha igen ezt orvosodtól kérdezd meg. Szeretném, ha levelemre mielőbb válaszolnál, annyit, amennyit tudsz. Mindnyájatokat szeretettel ölel:

Lajos

6. B.

Zilahy Lajos – Szabó Zoltánnak²⁹

1957 június 29.

Zoltán Szabó Esq.
41/a Roland Gardens
London S.W.7.

Kedves Zoltán,

Leveledre nem tudok röviden válaszolni, hosszan pedig nagyon hosszú lenne. Megpróbálok középen maradni, távirati stílusban. Történelmi visszpillantás nélkül csak ennyit: a magyarság élet-halál küzdelmeiben a Nyugat sohasem adott egyebet erkölcsi támogatásnál. Véletlenül megtaláltam székfoglaló beszédem kéziratát – Magyar–Szovjet Művelődési Társaság – s a beszédben erre a lapos mondatra akadtam: „Bár műveltségünk nyugati, a Kelet Hegyeshalomnál kezdődik.” Mindez november 4-e óta véres valósággá vált – mennyi időre? Ezt nem tudhatjuk. Olvastad a TIME-ban Kovács Béla drámai nyilatkozatát, amit a pincében adott, mialatt még tombolt a forradalom? Ő is a nagy R szava, mely Lin-Yu-Tang képletében a valóságérzetet (Reality) jelenti.

Az itteni lapok szerint két magyar író itéltek halálra: Obersovszkyt és Gálit³⁰. A New York Times szerint Illyés Gyula elmegyógyintézetben van. Bár az Élet és Irodalom márciusi számában Németh László és Szabó Lőrinc neve még szerepel, Tamási Áron és Veres Péter sorsáról nem tudok semmit. Magánleveleimből azt olvasom ki, hogy a nyomás lassan, de nagy erővel fokozódik.

November 7-én éjszaka felhívtam Szent-Györgyi Albertet telefonon: „Repüljünk Moszkvába Vorosilovhoz.” Szent-Györgyi reménytelennek találta a vállalkozást. Neki lett igazza, mert amikor decemberben Sik Endre közvetítette kérésemet, a Kádár-kormány budapesti utazásomat nem engedélyezte. S amikor márciusban azzal a tervvel jelentem meg Londonban, – amerikai helyesléssel – hogy szervezek egy nyugati író delegációt, amely előtt Moszkva mindig megnyílik, a tervnek kedvezett a folyamatban levő bermudai konferencián Eisenhower és Macmillan nyilatkozata: „In spite of everything we must continue the cultural exchange with the Soviet Union.”³¹

²⁹ Szabó Zoltán, aki 1957-től 1961-ig az Irodalmi Újság rovatvezetője volt, valószínűleg külföldi szerkesztőbizottsági tagnak kérte fel – más, a levélben később érintett ügyek mellett.

³⁰ Obersovszky Gyula, író, költő, újságíró, Gáli József író, dramaturg. Forradalmi tevékenységük miatt 1957-ben mindkettőjüket halálra ítélték, de az ítéletet – a nemzetközi tiltakozás miatt – nem hajtották végre.

³¹ Mindennek ellenére folytatnunk kell a kulturális cserét a Szovjetunióval.

A moszkvai ut elsősorban az angolok ellenállásán bukott meg. Én akkor adtam fel végleg a Moszkva felé vezető utat, amikor a Daily Mail-ben elolvastam Bulganyin beszédét Kádárhoz: "A szovjet nép büszke arra a módra, ahogyan dicsőséges hadserege szent kötelességét teljesítette a magyar néppel szemben". Mit tenne egy nyugati írói delegáció egy ilyen beszéd hallatára? Fenéig inná vodkás poharát vagy némán kísétálna a teremből? Be kellett látnom, hogy a politikai feszültség izzásában Moszkva felé nincs ut. Mit tegyünk?

Hosszu volna elmondanom londoni két hetem alatt angol és hindu vonalon folytatott tárgyalásaimat. Március 26-án az India House-ban hosszabb beszélgetésem volt Mrs. Pandittal. A téma: a világirodalom néma. A két nagy nemzetközi szervezet csonka. A PEN CLUB-ban nincsenek benne a szovjet írók, az UNESCO-ból hiányzik Kina. Egy globális írói összejövetelre az egyetlen hely India. Nem kell társaságot alakítani. Hívja meg a világ íróit egy indiai egyetem vagy akár New Delhi polgármestere. Ne sokat – tizenkettőt Nyugatról, tizenkettőt Keletről. Az agenda szigoruan kizárja a kapitalizmus és a kommunizmus körüli vitát. Tárgya nem a világbéke lenyuzott lemeze, hanem John von Neumann utolsó cikke: „El kell felejtünk mindent, amit eddig földrajzban, politikában, közgazdaságtanban tanultunk.” A politikamentes főtéma tehát: mi az emberiség jövője az atomenergia birtokában? Gyakorlati indítványaim között szerepelt például egy négyszáz oldalas antológia, száz nép írójától.

Még a mult hónapban megjött az indiai kormány válasza, amely lelkesedéssel fogadta indítványomat. Azóta is levelezésben vagyok velük s a munka (az agenda elkészítése, a szervezés) anyagilag és fizikailag teljesen kimerített, de most már komoly amerikai kezekbe került a kérdés.

Mínderre Ti azt mondhatjátok, hogy mindez levegő, szenteltvíz, amely a magyar kérdést teljesen elejtette. Értsük meg egymást. Lehet, hogy utjaim, amelyek politikai semlegességem további szigorú megőrzését jelentik, ezen a ponton élesen elválnak Tőletek. Most, hogy a budapesti kommunista sajtó ismét élesen támad, szinte azt is természetesnek találnám, ha Ti is megtámadnátok. A semlegességnek mindig nagy ára van. Ezt az árat az elmúlt tíz évben én is megfizettem. Budapesten kiirtották a nevemet a magyar irodalomból, mert nyugatra távozott áruló lettem. Itt két évig folyt ellenem a vizsgálat kommunista-gyanu miatt, s ez anyagilag és lélekileg nagyon megviselt. Még sem segíthetek azon, hogy mint kongruás³² erdélyi papok ivadéka a nagy R kémiai csoportjába születtem: „vigyünk paripát és selyemköntöst a Portának, hogy életben maradhassunk”.

Ez nem szereposztás kérdése, hogy Ti csak hordozzátok külföldön a magyar függetlenség zászlaját, én pedig és a „Kovács Bélák” leszünk a „jó fiuk” az oroszok felé – szerepeket osztani nem lehet, mert az álarcok azonnal lehullanak. Mindez a meggyőződésnél is több: a *survival*³³ ösztöne. Melyik a helyes ut? Mindakettő. Kossuthok nélkül nincs nemzeti lélek, Deákok nélkül a sir fenyeget, „hol nemzet süllyed el”.

Ilyen lelkiállapotban tértem ki megtisztelő meghívásokat elől, hogy bármiféle vezető szerepet vállaljak köztetek vagy hogy az Irodalmi Ujság külföldi szerkesztőbizottságának tagja legyek, mert mindez éles politikai állásfoglalást jelen-

³² Kongrua: a papi illetmény legalacsonyabb összege.

³³ Túlélés.

tett volna. Nem tudom, hogy a magyar kormány vagy a szovjet felé érne fog-e valaha valamit politikai semlegességem; önmagam felé csak annyi a hitelem, hogy minden politikai vagy egyéb ambíciótól mentesen, magam is inkább a sír fenekéről, mint a torony tetejéről kiabálok, mert bár még egészséges vagyok, a magyar tragédián s általában a világ sorsán való töprengésem veszélyesen kezd hasonlítani valami halálos betegséghez.

Mit várhatok az indiai konferenciától, ha meg tudom szervezni? Nem tudom. Csak annyit tudok, hogy egy Pablo Picasso vagy Louis Aragon tiltakozó távirata semmit sem segít, mialatt Budapesten magyar írókat akasztanak. Annyit már tudok, hogy New Delhiben az elfogult nyugati írók szava nem fog sokat nyomni a latban, de tudom, hogy a hindu írók fel fogják vetni a kérdést, sőt a kínai íróknak is lesz szavuk a szovjet írókhoz, nem az agendán, hanem baráti beszélgetés közben. Itteni (?) hírek szerint Zsukov ellenezte a fegyveres beavatkozást s én úgy érzem, hogy Vorosilov sem örült neki. Semmit se tudunk, nagy a vihar, de én bizonyosra veszem, hogy a Szovjet is keres valami kiutat. Csak ezen az uton látom a segítség halvány sugarát, ezért őrzöm féltékenyen politikai semlegességemet s ezért kell lemondanom arról, hogy mint alapító tag szerepeljek a Magyar Írók Szövetsége külföldi keretében. Cikket és könyvanyagot kértek tőlem. Politikamentes írásaim mindig rendelkezésekre állanak, de ilyen anyagom egyelőre nincs, mert akkora a feszültség bennem, hogy a tizenkilencedik századról szóló regényemet képtelen vagyok folytatni.

Mindent összefoglalva: a hangulat itt, épugy, mint Londonban, rendkívül megmerevedett a Szovjet felé. Itt Kína felé is. De senki sem tudja, hogy milyen fordulatot vesznek a dolgok, akár itt, akár Keleten s a new delhi-i konferencia is messze van még a megvalósulástól.

Az indiai kormánnyal való levelezésem másolatát Tábori Pálon³⁴ keresztül elküldöttem David Carternek. Az Indiana House-sal egyelőre abban állapodtam meg, hogy *semmit nem adunk le a sajtónak*, kérlek tehát, hogy ezt Ti is vegyétek tudomásul. Mai állapotában a kérdés nem érdekes. Ha történik valami határozottabb fordulat az ügyben, értesíteni foglak benneteket.

A régi barátsággal köszönt³⁵

³⁴ Író, a második világháború idején a BBC magyar osztályának bemondója, később a Korda-filmvállalat forgatókönyvírója.

³⁵ A másolt példányon nincs aláírás.

EMLEKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL

Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós. 5. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. 808 l. (Új Magyar Múzeum 17.)

Most, hogy az ötödik kötettel „be van fejezve a nagy mű, igen” – mindenekelött próbáljuk néhány számadattal megvilágítani a vállalkozás méreteit, és érzékeltetni, mekkora munka fekszik benne. Az emlékezések összegyűjtésére szóló megbízást 1957 tavaszán adta az MTA Irodalomtörténeti Intézete, a zárókötet utószavának végén pedig az 1992. szeptemberi dátum áll. Több mint negyedfél évtizednyi munkálkodás eredményeit zárják tehát keményítábláik közé a kötetek. Megjelenésük évszámai: 1961, 1974, 1987, 1990 és 1993. No és a terjedelmük? Leszámítva a különféle mutatókat, időrendi táblázatokat és egyéb mellékleteket – noha az ezekre fordított fáradozás sem lebecsülendő –, összesen mintegy 3600 nyomtatott oldal. Ennek a legóvatosabb becslés szerint is legalább a fele apró betűvel szedett magyarázó jegyzet: a gyűjtő és sajtó alá rendező helyesbítései, kiegészítései, értékelő mérlegelése. A korábbi kötetekről írott recenziók (It 1962. 425–428.; ItK 1962. 501–510.; 1975. 235–239.; 1993. 430–436.) már kiemelték, hogy ezek a részek – bár nem kevés az ismétlés meg az átfedés bennük, és olykor a túlméretezettség benyomását is keltik – voltaképpen jóval értékesebbek a tudomány szemszögéből, mint az emlékezések túlnyomó többsége. E kommentáló szövegekben van egybehordva számtalan téglá az emelni kívánt, ám az idő végessége folytán kivitelezhetetlennek bizonyult épülethez: az igazán nagyszabású és részletes Ady-életrajzhoz. Megvalósulatlan álmát, ennek a magnum opusnak megírását a befejező kötethez írt „Rö-

vid, kis búcsúzó”-jában némi rezignációval testálja át a kilencedik „iksz” határán már túllévő Kovalovszky Miklós az utána jövő szerencsésebb bátrakra.

Bizonynal helytálló az a vélekedése, hogy hálásabb munka lett volna tető alá hozni a költőnek részletetekbe menő biográfiáját. Ilyesmivel jóval több elismerést lehet aratni mind a tudomány művelőinek, mind pedig az irodalomkedvelő laikusoknak körében, mint amiben ő részesült, aki összegyűjtötte és kommentálta az inkább csak nyersanyagoknak vagy más(ok) által egyszer majd (?) létrehozandó alkotás építőelemei halmazának tekintett emlékezéseket. Ám az ezeket közkinccsé tevő öt kötet számos helyén mutat rá a sajtó alá rendező Ady Endre életútjának és életművének azokra a problémáira, amelyek megoldásra várnak még, tisztázásuk esetleg el sem kezdődött. Nagyon sok ilyen megoldatlan részletkérdésbe fog az belebotlani, akinek lesz bátorsága, hogy nekivágjon megírni a költő korszerű követelményeket kielégítő életrajzát. Bármennyire örvendetes volna, ha ez mielőbb bekövetkezne – nem csupán az Adyval kapcsolatos ismeretek rendszerező összefoglalása érdekében, de legalább ennyire az irodalomtörténeti biográfia hosszú idő óta háttérbe szorult, sőt már-már lenézett műfajának rehabilitálása szempontjából is –, a megvalósulás gátját korántsem csupán a szubjektív feltétel (a vállalkozó) hiánya képezi. Objektív akadályként nem kisebb súllyal esik latba itt, hogy Ady életében igen számosak a még földerítetlen momentumok. Az *Emlékezések* köteteiben fölhalmozott

roppant mennyiségű adat nagymértékben hozzájárul a kép tisztábbá válásához, egyszersmind pedig tehermentesíti a majd megírandó életrajzot, amely sok helyütt megelégedhet a hivatkozással. A jegyzetek elszórt figyelemfölkeltő utalásai pedig az Ady-mű iránt elkötelezettek egész csapata kaphat útmutatást arra nézve, hogy hol van még múlhatatlan szükség föltáró és összegző részletkutatásokra.

Szóljunk immár a Kovalovszky nagyszabású munkáját megkoronázó kötetéről, röviden áttekintve annak tartalmát. Mivel Ady élete utolsó szakaszára, az 1914 tavaszával kezdődő időre vonatkozó emlékeket gyűjti össze, természetesen, hogy két központi mag: a házasság és a háború köré csoportosul minden. A házastársi kapcsolat viszont már két ember ügye, így előtérbe kell kerülnie az asszony személyének is. Az adott esetben annál inkább, mivel nem mindennapi sors jutott osztályrészül Boncza Bertának már azt megelőzően is, hogy a költő felesége lett. Lehetetlen volna megvilágítani egyéniségét, amely nem egyszer került értetlen és méltánytalan támadások keresztútjába, ha nem ismerjük családját, mindekelőtt szülei komor sorsát és mindazt, ami vele történt élete utolsó húsz éve során. Ótőle magától is kaphatunk erről tudósítást önéletrajzi töredékeiben, amelyek több alkalommal nyomdafestéket láttak már, legteljesebben az 1990-ben kiadott *Életem könyve* lapjain. Csinszka írása azonban nem hiányozhat az *Emlékezésekből*, úgyhogy szerepelnek itt részletek az önéletrajzból, valamint az Adyról írott portré, kiegészítve néhány hírlapi interjúval. Több emlékező pedig róla és családjáról beszél. Közülük adatainak gazdagságával és megbízhatóságával kiemelkedik Szentimrei Jenő terjedelmes gyűjtése (81–150.). Szentimreiné Ferenczy Erzsébet (Zsizi) egyik legközelebbi barátnője volt Csinszkanak, így a házaspár sze-

mélyes kapcsolatba került Adyval. Később erről is részletesen olvashatunk.

A nevezetes kalotaszentkirályi kirándulásról – állítólag ennek során jegyezte el Bertukát Ady –, valamint ketjük későbbi odalátogatásairól és kapcsolatáról a kalotaszegi rokonokkal helyszíni tudakozódás nyomán Vincze Géza, Kós Károly, Balogh Edgár, Gábor István és Lengyel Balázs ad hírt. Luby Margit pedig személyes élményként beszéli el Ady szatmári időzését 1914. június elején.

A házasságkötés körüli elhúzódozó bizonyalmakat Ady kolozsvári ügyvédje (Hirsch Gyula), az ottani árvaszék elnökének (Rohonczy Lajosnak) leánya, az árvaszéki tisztviselőkkel rokonságban álló Molnár Jenő Antal, továbbá Boncza Miklós egyik közeli barátja (Némethy Károly) meg utolsó éveiben élettársa (Erlésbeck Kamilla) eleveníti föl, illetve igyekszik meg- és kimagyarázni. Egy hajdani k. u. k. őrmester pedig a költő első háborús sorozására és szerencsés „kiszuperálására” emlékezik.

Majd a nehezen kiverelkedett házasságkötést követő csucsai hétköznapiakról szólnak az emlékezők: az immár legendássá vált Vonyica (Muth Mihályné), Simon Geróné, Diósi Menyhért (az ő elbeszélése iskolapéldája a legenda-képzésnek, valamint annak, ahogyan az emlékező saját jelentőségét igyekszik minél jobban fölnagyítani; (Kovalovszky alig győzi cáfolattal), azután egy ottani tanító (Gönczy János). Ady életében mindig rendkívül fontos szerepet játszott a posta, a falusi elzártság pedig tovább növelte ennek jelentőségét, hiszen elsősorban rajta keresztül érkeztek a hírek és létesült kapcsolat a külvilággal. Nem csoda tehát, hogy a türelmetlen költővel előbb-utóbb meggyűlt a baja a csucsai postának. Erről az afférról is olvashatunk egy első kézből származó tudósítást. Az Adyt fölkeresők közül egykori tanára, Petri Mór, to-

vább a jóindulatúan kezelt fiatalabb költőtárs, Zsögön Zoltán írta meg a csucsai látogatáskor szerzett benyomásait. Végül néhány rövid interjú olvasható az ottani és a környékbeli ismerősökkel.

Ady kolozsvári tartózkodásainak eseményeiről a háború alatt és az azt megelőző években Sütő-Nagy László ír hosszabban, Jákó Elemér és Sztojka László pedig emlékezéseket gyűjtött róluk.

Majd két irodalmár, Fazekas László, a Táltos Kiadó alapító tulajdonosa és Dóczy Jenő többségükben a háborús évekből származó emlékei következik. Ők mindig a fővárosban voltak együtt Adyval. Gyurói Nagy Lajos evangélikus lelkipásztor becsülettel állt ki a költő mellett, aki halálját egy szép cikkel (*AEÖPM* XI. 87–88.) róttá le, ám több mint 30 nyomtatott oldalra terjedő „visszaemlékezéseit” kár volt itt közölni. Bár találkozott Adyval és levele(ke)t is váltott vele, nem őrizte meg sem az utóbbiakat, sem a szavait. Amit hosszadalmasan előad, az legföljebb ahhoz adalék, hogy miként fogadták a kortársak, a makacs ellenzők és a hívűül szegődtek, Ady költészetét. Még nálánál is terjedelmesebben ír Nyigri Imre, akit tizenévesen hozta össze a sorsa Adyval a Városmajor Szanatóriumában. Írásában sok a szociologikus szándékú korrajz és nem sokkal kevesebb a magamutogatás.

Ady Lajos bátyja életrajzában annak utolsó szerelmi föllángolásáról és ezzel kapcsolatban válási szándékáról emlékezik meg röviden, és közli, hogy a román színtere ugyancsak a Városmajor Szanatórium volt. Az érzelmeket kiváló fiatal lány (Máthé Eleonóra; Éliás vagy Éli – ahogyan Ady nevezte) évtizedekkel később többször is elbeszélte az események történetét. Kovalovszky egy református lelkész, Makay Miklós lejegyzésében közli őket. Csinszka második férje, Márffy Ödön szintén el-

mondja, amit kevés emlékként megőrzött Adyról. Majd Vincze Géza erősen novellisztikus írása következik a már súlyosan megroppant egészségű költő utolsó csucsai tartózkodásának nyárvégi napjairól. Az emlékezők sorát Ady szobrásza, Csorba Géza zárja. Írása, sajnos, alig valamivel sikerültebb, mint teljesen elhibázott Ady-szobra a budapesti Liszt Ferenc téren.

E rövidre fogott tartalmi ismertetés csupán az emlékezőkről és az emlékezésekről kívánt szólni, mivel a sajtó alá rendezőnek velük kapcsolatban szinte mindenre kiterjedő munkája jellemzését és jelentőségének méltatását már megkísérelte megadni a bevezetés. Mégsem mulaszthatom el, hogy két példával érzékeltessem, mi mindent köszönhet az Ady-filológia Kovalovszky Miklós föltáró szenvedélyének. Egy önmagában jelentéktelen emlékezés (az operanékes és zeneszerző Bretán Miklósé) arra indítja, hogy meghatározza a benne elbeszéltek napra pontos idejét. Mikor ezt elvégezte, fejtegetésekbe bocsátkozik a szóban forgó találkozással semmilyen összefüggésben sem álló, megjelenését tekintve viszont ahhoz közeli vers, *Az eltévedt lovas* megírása körülményeit és idejét illetően. Amit erről másfél oldalon (280–282.) elmond, azt az Ady-versek kritikai kiadása változtatás nélkül veheti át, ha egyszer majd eljut 1914 őszének terméséig. Ugyancsak hálás lehet a kritikai kiadás majdani, ki tudja hányadik kötetének egyelőre még ismeretlen szerkesztője, mert Kovalovszky azt is tisztázta, hogy – az autentikusnak tekintett Csinszka és Révész Béla által írottakkal szemben – milyen lelkiállapot volt jellemző a költőre az *Őrizem a szemed* keletkezésékor.

Hadd hívjam föl a figyelmet néhány sajtóhibára, illetve tegyek pár helyesbítést és kiegészítést a közöltekhez.

Bárczy Istvánnak, Budapest egykori polgármesterének születési éve helye-

sen: 1866 (274.). A 306., 312., 402. és 654. oldalon a kötet más helyeire történő utalások oldalszámát nem írták be a tördelt levonatra, vagy a nyomda nem hajtotta végre a korrekciókat. Csinszkiak az apjához küldött, 1916. december 3-i dátumú levele nem annak születés-, hanem névnapjára íródott (312.). Az 529. oldalon a Ny (= Nyugat) helyett Nyr (= Magyar Nyelvőr) olvasandó.

Az 591. oldal egyik lábjegyzetében az áll, hogy Steinfeld Nándor – aki Ady „önkéntes titkára” volt, sőt a „fogadott fiam” címet is megkapta tőle (AEÖMP XI. 80.) – még 1911-ben szegődött a költőhöz. Ugyanez olvasható egyébként az *Emlékezések* IV. kötetének 660. oldalán, némi pontosítással az év őszét adva meg a barátság kezdetéül. Az évszak minden bizonnyal helytálló – így írja ezt maga Steinfeld is a különben jelentéktelen és rövid emlékezése bevezetéseképp a Huszadik Század 1919. augusztusi Ady-számában –, ám az év aligha. A „titkár” alakja 1913 őszén tűnik föl először Ady körül (*Lev.* II. 244., 611.). Ha meggondoljuk, hogy leveleinek tanúsága szerint mennyi minden fővárosi elintézőnivalóval bízta meg őt Ady, amikor távol volt, úgy elképzelhetetlen, hogy például négy hónapos mariagrüni tartózkodása alatt, 1913 tavaszán, ne adott volna ilyen megbízatásokat, ha már ismeri. Ismeretségük és barátságuk kezdete tehát 1913 őszére datálható.

A csucsai mindennapokkal kapcsolatban többször szó esik az ottani fűszerüzlet tulajdonosáról, Simon Gerőről. Feleségének visszaemlékezéseit Kós Károly és Sztojka László le is jegyezte (231–233., 341–344.). Gyakori vendége volt a boltnak Ady, állítólag még verseket is írt ott, így *A mesebeli Jánost*. Érdemes megemlíteni, hogy 1985-ben a venezuelai Caracasból került haza egy írka, amelynek első oldalán ez áll a költő ceruzairásával: „*Ady Endréék vétkes, könnyelmű hitel-füzete*”

(PIM A. 300.). Az 1915 júniusával kezdődő bevásárlások a Simon-féle üzletben történtek.

Diósi Menyhért emlékezéseiben olvasható, hogy 1917-ben Ady leírta pár versének szövegét, és ezeket Nadas Sándor, a Pesti Futár szerkesztőjének segítségével bocsátotta áruba (361.). Lehet a dologban valami, bár jelenleg csupán egyetlen, biztosan eladási szándékkal készült Ady-verskéziratról van tudomásunk. A Petőfi Múzeum őrzi a *Három őszi könnycseppnek* egy Adytól származó olyan kéziratát, amelynek papírjára – minden bizonnyal utóbb –, vízfestékkel rikító színű és tarkabarka növénygirlandot festettek keretül, a lap alján pedig egy bágyadt testtartású, lehajtott fejű, félig háttal álló férfiak fogja a virágfüzért (jelzete: A. 192). Különlegessége a lapnak, hogy a vers *tintával* áll rajta, holott a nyomdának színtézis kéziratait *mindig* ceruzával készítette Ady. További bizonyítékunk is van arra nézve, hogy ez a példány nem lehet a vers eredeti kézírata, hanem csak utólagos autográf másolat. A szóban forgó költeményt ugyanis *Őszi éjben, őszi délben* címmel közölte 1906. október 28-án a Budapesti Napló az *Őszi versek* III. darabjaként. A kallódó vagy megsemmisült eredeti kézíraton – amelyen egyébként ez a római szám és még további két vers, az *Elillant évek szőlőhegyén*, valamint a *Mária és Veronika* is ott kellett legyen – tehát biztosan ez a cím állott, végleges címét a vers a *Vér és arany* kötet sajtó alá rendezésekor kapta.

Az Ady által költőként is dicsért Zsögön Zoltán csucsai látogatásáról írva említ „egy lélekelemzési lapot”, amit vendéglátója annak bizonyítéka-ként mutatott neki, hogy az ellentábor is elismeri, „szellemi finomultsága: zseni, szellemi bíróképessége: zseniális” (445.). Minden bizonnyal Szirbik Antalnak hely és évszám nélkül, de kikövetkeztethetően 1916 márciusában megjelent (vö. AEÖPM XI. 575–576.), *A legmo-*

dernebb *aesthetika*. A régi és az újmódi költészet – Rákosi Jenő, Ady Endre és táboraik a *fiológia* szögéből nézve című füzetéről van szó. Ady „félkegyelmű” és „mulatságos kis könyv”-nek mondta ezt az írást (AEÖPM XI. 122–123.), amely 11. oldalán lenyomtat egy „agy-táblázat”-ot. Ebben Adyt és Rákosi Jenőt hasonlítja össze „erő- és finomultsági fokok” szerint. Az előbbi finomultsági foka, az utóbbit erőfoka alapján mondja zseninek, illetve zseniálisnak.

Dóczy Jenő visszaemlékezéseiben (538.) szó esik egy látogatásról Adynál a Városmajor Szanatóriumában, amikor az épp egy Molnár Ferencnek küldendő sürgönyt fogalmazott. Állítólag teletűzdelte „bókokkal, elismeréssel és magasztalással”, ami nagyon mulattatta, hiszen korántsem gondolta mindezt komolyan. Azért írta csupán, hogy „hadd örüljön neki szegény”. Némi kéttelylet olvassuk, vajon hajlamos volt-e Ady, már csak anyagi okokból is, ilyen túltengő dicséretekkel megnyújtani egy távirat szövegét. Aztán meg Molnárral nem volt ajánlatos ironizálni, mert nem értette a tréfát, ha ő volt a céltáblája. Vészi Margit tudósít róla, hogy elvált férje „magánkívül volt”, és „világra szóló botránnyal fenyegetőzött”, ha a *Margita élni akar* strófái megrajzolják alakját úgy, ahogyan költőjük látta. (*Levelek Hatvány Lajoshoz*. Bp., 1967. 290.) Ahogy 1912 nyarán, úgy bizonyára később is őrizkedett attól Ady, hogy maga ellen ingerelje Molnárt. Ha Dóczy és mások előtt gúnyolódott is rajta, ilyesminek nyoma sincs a neki küldött sürgönyben. Ennek ceruzával egy kis cetlire írt autográf szövege ugyanis fönmaradt a költő hagyatékában: „Molnár Ferenc író. Zsigmond ucca 20. Budapest. Régen megérdemelt, gyönyörű kitüntetésedhez szívből gratulál Ady Endre”. (PIM A. 5) Egyébként egyedül ezt a pár sort ismerjük Adynak Molnárhoz írott leveleiből, míg az utóbbinak néhány levelét megőrizte az Ady-ha-

gyaték. A távirat alkalmául szolgáló „gyönyörű kitüntetés” nem lehetett más, mint Molnár bevéasztása a Kisfaludy Társaságba. Ez a Társaság 1917. február 7-i tagválasztó közgyűlésén történt. (*A Kisfaludy-Társaság évtapjai*. Új folyam. 50. k. 1916–1917. Bp., 1917. 158., 187–188.) Alexander Bernát és Ábrányi Emil voltak az ajánlók. Az utóbbi nem nyújtott be indoklást, mivel azt már korábban megtette, de akkor nem volt foganatja. Molnárt ugyanis 1910-től fogva többször ajánlották – eredménytelenül. Bizonyára erre utal Ady, amikor azt írja, hogy a kitüntetés „rég megérdemelt” már. A választásról másnap számoltak be a lapok. A nemrég kíméletlen Ady-ellenes sajtóhadjáratot folytató Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlap például ezeket írta: „Molnár Ferenc a magyar teremő erőnek egyik reprezentálója külföldön és neve már bekerült az irodalomtörténetbe.” Könnyen elképzelhető, hogy az ellenség oldaláról jövő ilyen elismerést olvasva, bosszúsan ironizált Ady az újdonsült tagon és annak „teremő erején”. Ha másban talán nem is, de az időpontot illetően biztosan téved Dóczynak bő egy évtizeddel későbbi emlékezése. A sürgöny 1917 februárjának 8. vagy legfőljebb 9. napján kelt. Ha tehát fogalmazásakor jelen volt a visszaemlékező, úgy látogatása ekkor és nem „egy nyári délután” történt. Adyék Boncza Miklós 1917. január 5-én bekövetkezett halálának hírére a fővárosba utaztak, és ott maradtak március 2-áig. Ilyenformán a találkozás Dóczyval megtörténhetett, noha arról nincsen tudomásunk, hogy az Ady-házaspár ez idő alatt a Városmajor Szanatóriumában is tartózkodott volna. Valószínű tehát, hogy a hely vonatkozásában éppolyan tévedésről, illetve emlékszalódsárról van szó, mint amit az évszakkal kapcsolatban tapasztalhattunk.

Verseskönyveibe írt dedikációk segítségével közelebbről is meg lehet

határozni, hogy mikor érkezett Csucsáról Budapestre Ady 1918 őszén. Dr. Pfeiffer Ernő, a Veres Pálné utcai ház tulajdonosa, tehát a költő háziura, valamint utolsó heteinek háziorvosa és Pfeifferné október 28-i dátummal kapta a *Ki látott engem?* és *A halottak élén* kötetet (383.). Így ezen a napon már okvetlenül a fővárosban kellett lennie az Ady-házaspárnak. A menekülő Élet két dedikált példányát viszont a nagyváradi Ady Múzeum tárlóiban lehet látni. Az egyik a Nagymamának (özv. Török Károlynénak), a másik Vincze Gézának van ajánlva Csucsán, október 26-án. Ezek szerint tehát vagy ezen a napon, valószínűbb azonban, hogy a következőn hagyták el végleg a csucsai otthont. (Vö. a 381. oldalon olvashatókkal.)

A halott nők szüzességét vizsgáló temetőorról szóló novella, mellyel Ady bosszantani próbálta Kortsák Jenőt – amint ezt Farkas László elbeszéli

(508.) – a Nyugat 1911. évi I. kötetének 561–564. oldalán jelent meg; a címe *Játék*, írója Kádár Endre. Valami zavar van azonban az emlékező memóriájában, mert a szerzőt „szlávós nevű”-nek mondja.

A költőtől kölcsönzött című utószava végén írja Kovalovszky Miklós, hogy kissé belefáradt az öt kötet elkészültének hétszer annyi évet igénylő munkájába, de Ady Endrét – akárcsak Krúdyt – soha nem tudná megenni. E vallomásnak csakhamar ékes bizonyosságát is olvashattuk, amikor a „Rövid, kis búcsúzó” kelte után egy évvel az ItK 1993. évi 4. száma közreadta *Az Ady-kutatás eredményei és távlatai Vitályos László bibliográfiájának tükrében* című, terjedelmes és adatokban elképesztően gazdag írást. Örömmel konstatáltuk, hogy az Ady-filológia bizonynyal ezután sem lesz kénytelen nélkülözni doyenjének további értékes munkálkodását.

Schweitzer Pál

JAN ŚLASKI: WOKÓŁ LITERATURY WŁOSKIEJ, WĘGIERSKIEJ I POLSKIEJ W EPOCE RENESANSU

Szkice komparatystyczne. Warszawa, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1991. 329 l.

A hetvenes és nyolcvanas években új generáció tűnt fel a lengyel összehasonlító irodalomtudomány kiváló idősebb nemzedéke mellett. Az előző tudós generációk által megalapozott s egyre gazdagodó komparatista kutatásokra a hazai és külföldi mesterek és tanítványok gyümölcsöző együttműködése jellemző. Jan Ślaski szakterületéről előszavában többek között J. Krzyżanowski, Z. Szmydowa, J. N. Dłużewski, R. Pollak, M. Brahmer, C. Verdiani, S. Gracioti, V. Branca, E. Garine, B. Biliński, Klaniczay T., Z. Libera, A. Sajkowski, J. Pelc nevét (műveiket jegyzeteiben) idézi olasz, magyar, lengyel reneszánsz irodalmi tárgykörű írásait összefoglaló könyvében.

A szerző a Varsói Egyetem Katedra Filológiai Węgierskiej – Magyar Filológiai Tanszékének végzett hallgatója, a hatvanas években budapesti, majd fi-renzei lengyel lektor, egyetemi polonisztikai oktató, komparatista érdeklődésű tudós. *Perspektywy komparatystyczne w stosunkach nad piśmiennictwem Polski i Węgier doby Renesansu* (1973) című programszerű tanulmányában fejtette ki először a régebbi irodalmakra kiterjedő, komplex összehasonlító módszerű kutatásokra vonatkozó felfogását. A komparatiztika tárgykörébe sorolta a különböző típusú nemzeti irodalmi kapcsolatokat, beleértve az egyéni impulzusokat, a kölcsönös irodalmi hatásokat, az összevet-

hető kontextusok elemzését, a régi szövegfilációkat, fordításokat, adaptációkat, forrás típusú és genetikai összefüggéseket, az egyes művek és az írói pálya közötti relációkat, a homológiákat vagyis a közvetett keletkezéstörténeti kapcsolatokat, eszmetörténeti jelenségeket (neoplatonizmus, az erazmianizmus, a reformáció és ellenreformáció, a lipsianizmus, a neosztoicizmus), a konvergenciákat (és diakron konvergenciákat), a párhuzamokat (kronológiai hasonlóságok, szellemi és irodalmi áramlatok, a nemzeti irodalmi nyelv folyamata, a líra szerepe a próza és dráma mellett, a prédikációs műfaj stb.), az analógiákat, a szinkronvizsgálatokat; az utóbbi tekintetében saját kutatási területként a lengyel–olasz–magyar reneszánsz kulturális érintkezések komplex összehasonlító tanulmányozását.

Jan Ślaski gyűjteményes kötetbe foglalt komparatista dolgozatainak keletkezésére jellemző, hogy általában nemzetközi tudományos tanácskozásokon mutatta be őket, s így megírásukkor a szerző a hazai igényekkel összhangban a külföldi szakemberek elvárását is szem előtt tartotta. A *Włochy, Węgry i Polska w epoce Renesansu* (117–133.) – a humanizmus és reneszánsz olasz, magyar, lengyel – bizonyos tekintetben – közös múltbeli hagyománya tematikájának új szempontú felvázolása a *Venezia e Ungheria nel Rinascimento* konferencia V. Branca által szerkesztett előadásanyagában (Firenze, 1973) először olaszul jelent meg. A *Literatura węgierska i polska w dobie Renesansu* (13–37.) előzménye a „Literatura staropolska a literatura starowęgierska” – a XVI. századi lengyel–magyar irodalmi érintkezések vázolata, a kezdeményező varsói összehasonlító eszmecsere, a *Literatura staropolska w kontekście europejskim. Związki i analogie* európai kitekintésű problémakörét gazdagította (1977) közép-európai vonatkozásaival. A nemzetközi kutatások menetébe illeszkedik

a reneszánsz és a barokk határterületét érintő *Literatura włoska w Polsce na progranicy Renesansu i Baroku* (245–287.) témaköre egy tágabb időhatárú, V. Branca és S. Graciotti által gondozott *Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illuminismo* (Firenze, 1986) előadásgyűjteményből. A bizonyos mértékben kiegészített, módosított szövegek, az újabb kutatások irányait és kereteit jelző „vázlatok” összességükben az egész problematika komparatista feldolgozásának igényét vetik föl. Módszertani szemszögből ehhez a programhoz járul a kötet végére (288–326.) helyezett „összehasonlító észrevételek” formájában első ízben közölt címadó fejtegetés a további közösen elvégzendő feladatokról, az alkalmazott fogalmi-terminológiai eszköztárról.

Polonia és Hungaria Itáliához kapcsolódó reneszánsz művelődéstörténeti korszakának három európai rangú alakja került Jan Ślaski tanulmánykötetébe. A *Janus Pannonius i Polacy* a varsói nemzetközi szlavista kongresszuson elhangzott első változata (in: *Literatura staropolska i jej związki europejskie*. Red. J. Pelc. Wrocław 1973) óta gazdagodott, s közben magyarul is olvasható volt, *Janus Pannonius és a lengyelek* címmel a „Memoria Saeculorum Hungariae” (t. II. Bp., 1975) Janus Pannoniusra emlékező tanulmányai között. Az olyan fontos momentumok, mint a Guarinóval levelező krakkói dékán, a humanista M. Lasocki szerepe Janus Pannonius ferrarai akadémiaira kerülésében, az antik és kortárs költészet és poétika megismerése lengyel diáktársaival együtt töltött éveiben, padovai tanulmányait követő udvari költői pályája, római követi küldetése, Ilkuzi Márton tudós lengyel asztrológussal történt találkozása, a Mátyás király elleni összeesküvésben Kázmér lengyel királyfi támogatása, a költő életének „lengyel” epizódjai, amelyek szerepet játszottak Ja-

nus Pannonius költői sorsának történetében. Például Callimachus Experimentus egyik legkorábbi költői formába öntött dicséret ítélete Pannonius kéziratos költészetéről, vagy az első nyomtatott Janus-kötet megjelenése a krakkói Paulus Crosnensis fíradózásainak köszönhetően, ami a Janus Pannonius kiadási hagyomány kronológiai és genetikai kezdete. Az egyik legnagyobb európai neolatin költőnek tartott írónk költői hagyatéka szoros szálakkal fűződik lengyel kortársaihoz és humanista utódaihoz, s ez mindkét ország jelenlétét tanúsítja a humanista-reneszánsz Európában. Lengyel viszonylatban alátámasztja ezt a *Polscy poeci nowofacińscy i Włochy* című gazdag filológiai háttérű áttekintés a humanista lengyel latin költészet olasz összefüggéseiről, amely egy általánosabb, *Italia, Venezia e Polonia tra Medio Evo e età moderna* (Firenze, 1980). V. Branca és S. Graciotti által gondozott gyűjteményes kötetben is megjelent.

Egy másik, a *Jan Kochanowski i Węgrzy* – a „lengyel reneszánsz csúcsának” tartott költőegyéniség és a magyarok kapcsolatának, egy viszonylag még szerényebb eredményekkel rendelkező témakör vizsgálata. További kutatásokra ösztönző feldolgozása a varsói Kochanowski- emlékülés kötetéből, *Jan Kochanowski i epoka Renesansu...* (1984) T. Michałowska szerkesztésében. A latinul és lengyelül alkotó unitárius költőt, a nemzeti verselés megteremtőjét együtt szokták emlegetni francia és magyar kortársával, Ronsard és Balassi társaságában. Jan Ślaski írása egyéb vonatkozások (Janus-párhuzam, Bakfark-epigrammák, Báthory alakja, Dudith-legenda) mellett érinti Kochanowski és Balassi, a fiatalabb kortárs, összehasonlításra kínáló feladatkört is. Már itt is említ lengyelországi biográfiai tényeket, de céloz bizonyos pontatlan, vitatható és félreérthető megállapításokra is, amelyekre követ-

kező tanulmányában bővebben kitér. A *Bálint Balassi a Polska* a szerző publikálatlan írásai közé tartozik. Előzményeként megjegyzendő, hogy az egri ülésszakon *Balassi és a korabeli lengyel irodalom* c. előadásában (ItK 1976) a differenciált összehasonlító irodalmi megközelítés igényéről szólt. Másrészt írt egy korábban viszonylag elhanyagolt résztémáról, Balassi késői vallásos költészetéről, *Le tarde poesie religiose di Bálinta Balassi e la contemporanea lirica polacca ed italiana*, amely megjelent a V. Branca által szerkesztett *Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo* konferencia-kötetben (Firenze, 1979). A legnagyobb reneszánsz költőnk lengyelországi útjaival és ott szerzett írói tapasztalataival több mint száz éve foglalkozó szakirodalom Jan Ślaski szerint kritikai áttekintésre és további tanulmányozásra szorul. Például a lengyel dallam-inspiráció kérdése egyes költeményeiben, vagy a zsoltárfordítások problémája; a Balassi-polonikákkal történő foglalkozás a lengyel kutatók erőteljesebb bekapcsolódását teszi szükségessé. Érdekes lehet, hogy a titokzatos Célia személye, Balassi késői szerelmi lírájának hősnője valóban a dembnői úrnő, Szárkány Anna volt-e? A költő lengyelországi személyes kapcsolatainak, írói ismeretségi körének kulturális-irodalmi itineráriumainak pontos rekonstrukciója is esedékes. Kochanowski és Balassi költői munkássága némely aspektusának (versciklusok, autobiografizmus, költői életfilozófia és hivatástudat) komparatista vizsgálata újabb tanulságokkal szolgálhat. Míg a két legkiválóbb közép-európai reneszánsz költő személyes találkozására vonatkozó feltételezések eddig nem nyertek bizonyítást. Lényeges a szempont, hogy Balassi három király, az utolsó Jagelló, Zsigmond Ágost, Báthory István és III. Zsigmond Waza uralkodása éveiben, a lengyelországi reneszánsz három fázisának tekinthető idő-

szakban járt lengyel földön, ami a különböző régiók (Krakkó, Gdańsk, Braniewo) kulturális, irodalmi, világnézeti, eszmei-művészi rétegei megismerésének lehetőségét jelzi. Az olasz kultúra forrásainak lengyelországi közvetítéssel történő bővülése is további figyelmet érdemel a költői pálya szemszögéből. Balassi és a kortárs lengyel költők közötti tipológiai analógiák, műfajok és költői formák tanulmányozása is új eredményeket hozhat a két ország reneszánsz költészetének történeti vizsgálatában. Például kínálkozik Jan Smolnik és Łukasz Górnicki munkássága. Az előbbiről *Jan Smolnik i pisarze włoscy*, az utóbbiról *Uwagi o italianizmie Łukasza Górnickiego* első ízben itt közölt írások szólnak. A föltételezésen belül marad a jogosan fölmerülő kérdés, nem került-e a lengyelországi éveiben sokat olvasó Balassi kezébe B. Castiglione *Cortegiano* című műve vagy lengyel változata, a Górnicki átdolgozásában megjelent *Dworzanin polski* (1566), a „lengyel udvari ember” népszerűvé vált könyve. S végül az a föltevés is bizonyításra vár, hogy lehet-e beszélni Balassinak a lengyel költészetben sejtett „élő recepció”-járól A. Czahrowski költészetének (poezja kresowa) tükrében.

A polonista szerző könyvében meg nyilvánul az italianista és hungaroló-

gus filológiai fölkészültsége, egyéni öszszehasonlító módszertani törekvése és kritikus szemléletmódjára jellemző nyitottsága, új kutatási támpontok keresése és meghatározása, megalapozatlan analógiákkal és tipológiákkal szembeni fenntartása, a konvergens jelenségek mellett a különbségek kimutatása, egyszóval, kiegyensúlyozott, differenciált komparatista kutatói felfogása. A humanizmus és a reneszánsz olasz, lengyel, magyar irodalmi szempontú kutatási eredményei kamatozónak a nagy európai művelődéstörténeti korszak közép-európai szálainak folytatódó föltárásában is. Jan Ślaski nem kis érdeme, hogy olasz és lengyel viszonylatban nemzetközi fórumokon, előadás- és tanulmánygyűjteményekben korszerű módon közvetíti a magyar szakirodalom kevésbé hozzáférhető, újabb jelentős eredményeit. S ha tekintetbe vesszük a realitásokat, hogy néhány évtizede a magyar és lengyel reneszánsz irodalom közötti közeli rokonság nem volt olyan nyilvánvaló, mint manapság, s hogy a lengyel kézikönyvekben ugyanolyan ritkák a magyar vonatkozások, mint fordítva, Jan Ślaski munkássága különösen eredményesnek és példaszerűnek mondható a közös tanulmányok terén.

Hopp Lajos

LUDOVICUS TUBERO: KORTÖRTÉNETI FELJEGYZÉSEK (MAGYARORSZÁG)

Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. 403 l. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.)

A szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán több olyan kutatócsoport is működik, amelynek folyamatos és rendszeres forrásfeltáró tevékenysége mellett jut ideje a dokumentumok feldolgozására, illetve a felsőoktatásban közvetlenül is jól hasznosítható kiadványok megjelentetésére. Maguk a kutatók áldoznak tehát

időt és energiát annak a munkának az elvégzésére is, ami a társadalmi munkamegosztásban fejlettebb országokban külön intézményrendszer (például a kiadók) feladata, vállalása és nyeresége. (A hazai példa esetében a nyereség természetesen elmarad.)

Az egyik ilyen kutatócsoport a „Szegedi Középkorász Műhely”, amely egy

monumentális vállalkozás, az Anjou-kori Okmánytár mellett indította útjára a „Szegedi Középkortörténeti Könyvtár” sorozatot. E sorozat egyes darabjaiban az okleveles és az elbeszélő források magyar nyelven történő közreadása mellett olyan monografikus jellegű feldolgozások kapnak helyet, amelyek a forgalomban lévő tankönyvek ismeretanyagát egészítik ki, helyezik más megvilágításba az azokban tárgyalt eseményeket, dokumentumokat. Ez a szempont egyébként – a kutatás és az oktatás folyamatosan érvényesítendő egységének igénye – jól érvényesülő a most ismertetendő kötetben is: ilyen az egyes fejezeteknek bekezdésekre való tagolása, amelyet sem a szerző, sem az eddigi kiadók (Adelarius Cravelius, Johann Georg Schwandtner) nem tettek meg; ilyen a mű fejezeteinek külön is megjelenített címjegyzéke (375–398.), vagy éppen a jegyzetanyag azon jellemzője, hogy nemegyszer a szakembernek magától értetődő dolgokat magyaráz meg.

Ludvík Crijevic (Ludovicus Tubero 1459–1527) raguzai patrícius család gyermekeként a párizsi egyetemen szerzte humanista műveltségét. Hazatérte után, 1484-ben lépett be a bencés rendbe, s 1504-ig a raguzai Szent András kolostor szerzetese, majd haláláig a visnjicai Szent Jakab rendház apátja volt. Műve – a *Commentariorum de rebus suo tempore, nimirum ab anno Christi MCCCXC usque ad annum Christi MDXXII in Pannonia et finitimis regionis gestis libri XI* – jelentős részében a magyarországi eseményeket tárgyalja a Török Birodalom terjeszkedése szempontjából. A most közzétett fordítás ezeket a magyar vonatkozású részeket tartalmazza.

Mint a Thuróczy-krónika esetében is, a fordítás előbb készült el, mint a mű kritikai kiadása. Maguk a fordítók is jelzik az ebből támadó nehézségeket. (Mi pedig reméljük, hogy a kritikai kiadásra is vállalkoznak majd.)

A fordítást készítő, a jegyzeteket és a bevezetést író szerzőpáros összeszokott team. Éppúgy ők adták közre Petrus Ransanus *A magyarok történetének rövid foglalata* című munkáját (Bp., Helikon Kiadó, 1985.); mint több, Tubero jog- és történet szemléletéről, humanizmusáról, a klasszikus latinitásbeli mintáiról szóló tanulmányt.

A bevezető most is (mint a Ransanus mű esetében is) tény- és tárgyszerű. Érinti mindazokat a kérdésköröket, amelyeket egy bevezetőben tárgyalni szokás: az életrajzot, a neveltetést, a történelmi helyzetet, a szerző szellemi környezetét, kapcsolatát az itáliai, a dalmáciai és a magyarországi humanistákkal, Frangepán Gergely udvarával és környezetével. A bevezetés érinti a humanista és a bencés rendi szemléletmód együttlétét és konfliktusait, Ludovicus Tubero Mátyás-képét (összehasonlítva Vitéz János és Janus Pannonius értékelésével), a szerző latinságát, klasszikus és kortárs mintáit; a „sine ira et studio” meghirdetett, de Velencével és némely vonatkozásban a magyarokkal kapcsolatban érvényesíteni nem tudott elvét is. Röviden tehát: ha tankönyvszerűen felsorolhatóak azok a retorikai szabályok, amelyeknek egy humanista történeti munka fordítása kiadói előszavában benne kell lenni, akkor ez az előszó formálisan minden bizonnyal megfelelné ezeknek a szabályoknak.

De ez az előszó mégis élettelennek tűnik.

Nem állítható, hogy azért lenne az, mert ebben a formájában az oktatásban jobban használható, s a szerzők nem szerették volna egy szakembereknek szánt bevezetővel terhelni a fordítás-kiadást. Egyébként a szakemberek éppúgy a fordítást fogják használni, mint a diákok, s örültek volna egy névmutatónak, vagy éppen annak, ha az Adelarius Cravelius-féle kiadás leírása is szerepelne a kötetben. Nem, az élettelen-

ség érzése attól támad a recenzióban, ami már a bevezető végén található irodalomjegyzékből is nyomban kiviláglik. Mind az irodalomjegyzékből, mind az előszó tartalmából, szelleméből hiányzik ugyanis csaknem a teljeskörű magyar és nemzetközi szakirodalom, illetve annak ismerete. Nem igaz például, hogy a magyarországi humanizmusról utoljára Kardos Tibor írt érdemlegeset, a hivatkozott, 1955-ben megjelent, egyébként alapvető könyvében. Az sem igaz, hogy Kulcsár Péternek a humanista történetiszemlélettel kapcsolatban a Jagelló-korról 1981-ben, egy a történeti kutatás legújabb eredményeit népszerűsítő sorozatban megjelent munkája az egyetlen, amit idézni lehetne. Egy humanista történetírót ugyanis nem lehet kizárólag a történettudomány oldaláról megközelíteni. A kulcsszó ez esetben a művelődéstörténet. A művelődéstörténet, amely sajnálatosan mind a mai napig nem önálló tudományterület. Nincsen szakbizottsága az Országos Akkreditációs Bizottságnál, a különféle tudományos kutatási alapoknál, művelődéstörténeti tanszék is csak elvétve akad a felsőoktatási intézményekben. Ha lenne tényleges együttműködés az egyes tudományterületek között, vagy legalább olvasnánk egymás munkáit, akkor ez a tény önmagában nem lenne tragikus, noha jelentős gond maradna akkor is. De ez koránt sincs így.

A magyar irodalomtörténet-írás legutóbbi tizenöt évének történetében komoly viták zajlottak arról, melyek a humanista történetírás jellemzői. Ez a vita nemzetközi szinten is folytatódott, s a nemzetközi konferencia anyagáról külön kötet jelent meg. Klaniczay Tibor és Kulcsár Péter kiadott egy sor humanista történetírót, a nemzetközi szakirodalom eredményeit magába építő utószavakkal. A magyarországi humanista és késő-humanista történetírás jellem-

zőiről sokan és sokszor írtak (Borzák István, Pirnát Antal, Téglásy Imre, Kulcsár Péter, Pajorin Klára stb.). A retorikai szabályok alkalmazása, az ars historica korai magyarországi megjelenése és egy-egy korabeli szövegművek műfaji besorolhatósága kapcsán ismét vitákat váltott ki (lásd pl. Bitskey István és Jankovics József disputáját Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségéről*, vagy Bitskey több tanulmányát az emlékiratokról – ha már részben memoárnak minősül a bevezetőben Tubero munkája is). 1994-ben nem lehet megjelentetni egy olyan tanulmányt, amelyben szó esik Conrad Celtes Dunai Tudós Társaságáról, úgy, hogy az elmúlt öt évben ezzel kapcsolatban számos újdonságot felmutató Klaniczay Tibor-tanulmányokat ne ismerjük. Frangepán Gergely érseki udvarát, humanista környezetét ugyan lehet dicsérni, de nem úgy, hogy közben az egyéb kortárs, magyarországi, illetve környékbeli udvari kultúra történetét ne ismernénk.

Félreértés ne essék, a most megjelent Ludovicus Tubero-fordítás hallatlanul fontos. Mind a kutatás, mind az oktatás számára. A szövegművek magyar nyelven való kiadása hosszú időre szól. Nem magával a könyvvel, netán pusztán az előszóval vannak a gondjaim: hanem azzal, amit az előszó hiányai vetnek fel. A szakmák önmagukba zárkózásának intézményesülésével. A „Szegedi Középkorász Műhely”, de bármely más tudományos csoportosulás is végezhet kitartó, termékeny és invenciózus munkát, önmagában, másra nem figyelve azonban nem fog tudni olyat alkotni, ami ne mutatna alapvető hiányosságokat. Éppen ezért kellene megfontolni a bevezetésben is citált Sallustiusz mondását: „Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur.”

Monok István

„IM KÜTTEM ÉN ORVOSSÁGOT.” LOBKOWITZ POPPEL ÉVA LEVELEZÉSE 1622–1644

Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta Kincses Katalin.
Budapest, 1993. 299 l. (Régi magyar történelmi források III.)

Az ELTE Középkori és Koraiújkor Magyar Történelmi Tanszéke és a Koraiújkor Társaság forrásközlő sorozatának harmadik kötete a magyar művelődéstörténet egyik kevésbé ismert nagyszonyjának levelezését adja közre. Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva arcképét Takáts Sándor rajzolta meg (*Zrínyi Miklós nevelőanyja*, Budapest, 1917), jelentős mértékben támaszkodva az általa ismert levéltári anyagra és nem hanyagolva el a nevezetes rokoni kapcsolatokat sem. Kincses Katalin forrásközlő kiadványa Zrínyi Miklós nevelőanyjáról, a körülötte szerveződött társaságról a levelezés közkinccsé tételével próbál árnyaltabb képet festeni.

Aki a közel száz levéltől irodalomtörténeti érdekességet vagy irodalmi élményt remél, annak a kötet olvasásán csalódnia kell. Lobkowitz Poppel Éva levelei meglehetősen egyhangúak, a levelek sem sorolhatók a levélműfaj (a későbbiekben sztereotípiaként alkalmazott) alcsoportjaiba. Éppen ezért csak dicsérni tudjuk Kincses Katalin igyekezetét, aki a kevés újdonságot tartalmazó levélkötegből kiemelte az igazán érdekes feldolgozási szempontot, és mondanivalóját eköré csoportosította. A bevezető tanulmány címe – *Liktárium – patika – füveskönyv – fürdőház* – kiválóan előlegezi a vizsgálódási szempontokat. Kincses Katalin úgy válogatta ki a közreadott leveleket, hogy azokból Lobkowitz Poppel Éva gyógyító tevékenységéről, a korabeli egészségi viszonyokról kapjunk adatokkal alátámasztott képet. Mindehhez természetesen nem volt elegendő csak a levelezés vizsgálata. A kötet sajtó alá rendezője széleskörű levéltári kutatásai alapján jó ismerője lett a Batthyány család hétköznapjainak. A bevezető tanul-

mányhoz mellékelt táblázatok a Batthyány család körmendi, németújvári, dobriai, szalonaki udvarainak tisztségviselőiről nyújtanak adatokban gazdag összeállítást. A tarka összetételű főúri udvar személyzetéről és vendégeiről beszámoló levelek és egyéb levéltári források feldolgozása fontos gazdaságtörténeti segédanyag is lehet, ugyanakkor példát mutat arra, hogyan valószínűleg meg egy kevésbé izgalmas levelezés művelődéstörténeti adalékainak mozaikszerű összeillesztése.

A levelek sajtó alá rendezése azonban felvet néhány kérdést. A forráskiadvány kilencvenhat levelet ad közre. Ezért nem érthető a bevezető felsorolása: „A Batthyányak körmendi levéltárának missilisei között található százhat magyar nyelvű levélből Poppel Éva írt negyvenhatot – a többi ötven levél hozzá szól.” Még ha elfogadjuk is, hogy a kissé félreérthető megfogalmazás nem az összes ott található magyar nyelvű levélre vonatkozik, hanem csupán a Poppel Éva személyéhez köthetőre, akkor is nyitva marad a kérdés, hová lett tizenegy levél? A betűhív szövegkiadás igyekezett következetesen tükrözteni a korabeli hangalakokat, ez azonban a nyomdatechnikai kötöttségek miatt nem mindig megvalósítható. Például az „ö”-t, „ő”-re, az „ü”-t „ú”-re kellett változtatni, de eredeti formájára utalva megmaradt az y vagy a w betű. Mindez ismételt felveti a kérdést, vajon van-e létjogosultsága az ilyen kényszeredetten felemás betűhív közlésnek, vagy helyesebb lett volna talán egy következetesen alkalmazott modern átírást követni. Ugyancsak esetleges a korabeli szokásoktól eltérő írásmód felkiáltójeles nyomatékositása, amely ugyan jelöli a szokatlan külön-, illetve

egybeírásokat, de elmarad a felkiáltójel az „akor taiban” vagy a „tizoraigis” jellegű szókapcsolatoknál. A levélközlés kétféle jegyzetelési módot alkalmaz, a szófördítések, szövegkritikai jegyzetek mindig az egyes leveleket követik, a tárgyi, szakirodalmi jegyzetek a levél-számok sorrendjében a kötet végén olvashatók és ugyanitt található a levelekben szereplő személyek névsora és a helynévmutató is. Mivel a levelekben a korabeli szokásnak megfelelően néhány latin szó és kifejezés található, gyakran eltorzított írásképpel, hasznos lett volna, ha nemcsak a magyar jelentést, hanem a helyesen írt eredeti alakot is megtaláljuk a jegyzetek között, például a „keonwentjoth”-hoz hasonlatos szóalakoknál célszerű lett volna a „szerződés” mellett a „conventio, conventio” szóalak leírása is. A szó- és névmagyarázatok megbízhatóak és következetesek. Ritka kivétel a magyarázat nélkül maradt kifejezés, például maior-kodnék (4. levél), Fraczimerek (16. levél) vagy a Simegy pispok Dawiht (18. levél), Ratisbona (39. levél), Khinigsperg Vram (80. levél). Kincses Katalin

nem foglalkozott e levelek esetleges irodalmi értékével, kifejezőmódjával, pedig főlhívhatta volna a figyelmet Batthyány Ádám alkalmi verses levelére (6. levél), amelynek értékelő szakirodalmát (Tarnóc Márton, *Régi magyar levelestár*. Bp., 1957 és Hargittay Emil, ItK 1981) természetesen ismeri, vagy néhány magyarázatot igénylő szólásmondásra, például inged bellieb köntösödnél (44. levél). A jegyzetelés apró technikai hibája, hogy a 21. lev. 1. jegyzetének utalása téves, a 38. levél 7. jegyzete hiányzik, vagy a 42. levélben 8-as indexszámot találunk, de csak egy magyarázó jegyzet tartozik a szöveghez.

Az apróbb hibái ellenére is haszonnal forgatható forráskiadvány ismertetésekor nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a könyvsorozat egy következetesen folytatott tudományos műhelymunka dícsérendő terméke, ahol R. Várkonyi Ágnes irányításának köszönhetően a legfiatalabb történésznemzedék kap lehetőséget a tudományos munka alapjainak elsajátítására és a szakmai megméretetésre.

Németh S. Katalin

BARÓTI SZABÓ DÁVID: JER, MAGYAR LANTOM

Összeállította, a szöveget gondozta, az utószót írta s a név- és szómagyarázatokat készítette Zalabai Zsigmond. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 1994. 229 l.

A sajtó alá rendező Zalabai Zsigmond joggal állíthatja, hogy hézagpótló gyűjteményt készített a jeles XVIII. századi költő, Baróti Szabó Dávid verseiből. A – sajnos, elég kurta – kiadás-történeti előzményeket megbízhatóan foglalja össze az utószó, s indokolt az öntudatos következtetés: „Akár a versek száma, akár pedig – és még inkább – a verssorok száma szerint vizsgáljuk az e századi Baróti-utóéletet, a *Jer, magyar lantom* című kötet az, amely az 1802-es gyűjtemény óta a legátfogóbb képet igyekszik nyújtani költőnkéről” (188.). Valóban, Baróti verseiből még a mind-

máig leghasználhatóbb, 1914-es edíció is (*Deákos költők*. Első kötet: *Rájnás, Baróti Szabó, Révai versei*. Kiad. Császár Elemér. Bp., 1914.) csak válogatott, s nagyon hiányzik egy olyan, teljességre törekvő, alaposan jegyzetelt kiadás, amely az életmű egészének összefoglalására törekedne. Zalabai Zsigmondon természetesen nem kérhető számon ez a teljesség, hiszen ő bevallottan s méltányolhatóan népszerű kötetet kívánt az olvasók kezébe adni, nem utolsósorban a költő felvidéki kötődéseinek hangsúlyozásával, a lokálpatrióta érdeklődésre számítva. Ez a cél önmagá-

ban is komoly és rokonszenves, a népszerű kiadás létjogosultsága pedig – tekintve a Baróti-versek nehéz hozzáférhetőségét – aligha vonható kétségbe. Külön örülhetünk annak, hogy a szöveg gondozásra képzett, filológiaiilag is felkészült irodalmár vállalkozott; ennek azért van nagy jelentősége, mert a jelenlegi publikációs nehézségek között a klasszikus irodalmi szövegek népszerű kiadásának a lehetősége is szűkült, a mégiscsak napvilágot látó köteteknek tehát egyre inkább át kell(ene) venniük a filológiai-irodalomtörténeti kutatások korszerű eredményeit. Részben azért, mert a közlésre sokáig nem kínálkozik egyéb lehetőség, részben pedig amiatt, hogy lecserélhetővé váljanak azok a romlott, sok esetben – ahogy erre Szórényi László filológiai pamfletje felhívta a figyelmet a 80-as években (*Szöveg gondozás – magyar módra. Delfinológiai vázlat*. In: Szórényi László: „Multaddal valamit kezdeni”. Bp., 1989. 250–277.) – cenzurálisan rontott szövegkiadások, amelyek mindmáig közkézen forognak. Ezt a törekvést azonban a hazai kiadók többsége kényelmességből, igénytelenségből aligha támogatja – kivételek természetesen akadnak, például az Unikornis- vagy a Matúra-sorozat – így feltétlenül öröme ad okot, hogy Dunaszerdahelyen, azaz marginális helyzetben, kisebbségi körülmények között akad egy olyan vállalkozás, amely eddigi két kötetének tanúsága szerint (a másik könyv: Szenczi Molnár Albert: „*Szorgos adósa vagyok hazámnak*” avagy „*Életemnek leírása*”. Összeállította Zalabai Zsigmond. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 1993.) erre a filológiai tisztességre törekszik.

A szövegkiadás első s rögtön talán a legkényesebb pontja az, hogy Zalabai ciklusokra bontva közli a verseket, ilyen címekkel tagolva a témaköröket: „A magyar ifjúsághoz”; „Itt ékholval kötekedve játszván”; „A jámbor

magyaron mért töröd ostorodat?”; „Hattyúra fordult ősz fejem”. Az utószó is elárulja azonban, hogy ezzel jelentősen eltér Baróti saját eljárásától: „Maga a költő ezt a gyakorlatot sohasem alkalmazta: alkotásait a versforma szerint rendezte »könyv«-ekbe (ciklusokba): külön-külön fogva egybe a »hatlábú versek«-et (hexameterben írott költeményeket), az »alagylák«-at (disztichonokat), a »lantos versek«-et (a klasszikus időmérték állandósult stórfaszerkezeteiben, például az általa kedvelt *szapphói stórfában* írott alkotásokat).” (188.) Kétségtelen, hogy a Zalabai kialakította ciklikussággal bizonyos tematikus azonosságok nyilvánvalóakká válnak, némely versek komolyabb hangsúlyt kapnak; csakhogy ezáltal teljesen felszámolódik az a poétikai-retorikai horizont, amelyen a kötetét összeállító Baróti maga elhelyezte költői életművét. Vagyis a teljes oeuvre belső összefüggésrendje helyett különálló versek egymás mellé helyezését kapjuk csak meg; nem valószínű, hogy ezáltal az a sematizáltan öröklődő Baróti-portré, amelynek tarthatatlanságára a sajtó alá rendező utalt (189.), kiküszöbölhető lenne. Hiszen a sematikusság éppen abból fakad, hogy az életműnek csak bizonyos vonulatait emeli ki és abszolutizálja ez az értelmezői hagyomány – a teljes életmű helyett; ez a kötet szerkesztés pedig logikailag ugyanezt az eljárást követi, mégha nyilván eltérő értékhangsúlyokkal és frissebb szemlélettel is. Barótinak ez az átszerkesztése azért jelentős – s erősen vitatható – szerkesztői megoldás, mert pontosan annak a rekonstrukciója hiányzik a költő utóéletének szövegkiadói gyakorlatából, hogy milyen strukturáló elveket látott bele maga a szerző a verseibe; hiszen nem rendelkezünk azzal a korszerű kiadással, ahol ellenőrizhetőek lennének az eredeti kötetkompozíció arányai. Ilyen módon ez a kötet volta képp elfedi a Baróti-életművet, mégha

bizonyos versek értelmezését – az új kontextus révén – felszabadítja is. Amennyiben elkészül majd az a Baróti Szabó-kiadás, amely *A XVIII. század költői* című sorozat terveiben szerepel, természetesen ez a helyzetből adódó feszültség megszűnik: hiszen akkor e válogatás mellé helyezhetjük majd azt a teljesebb, alapvetően filológiai igényű munkát, s akkor lesz igazán felmérhető, hogy a jelen kötet szöveggondozójától sugallt, átértelmezett Baróti-kép mennyire vetíthető rá az egész költői teljesítményre. Persze az is nyilvánvaló, hogy ebben a terjedelemben lehetetlen lett volna akár csak az egész 1802-es kötet reprodukálása is, s óhatatlanul szintén szelektálást kívánt volna az, ha ragaszkodván a költő formai vezérelveikhez, annak keresztmetszetét akarta volna elkészíteni a sajtó alá rendező. A dilemma tehát sokkal inkább elméleti jellegű, a felvilágosodás korának költői életműveit érintő textológiai kérdés, amelyet e válogatás birtokában élesebben exponálhatunk; ám a népszerű kiadás gyakorlati korlátainak tudomásulvétele sem helyettesítheti az ezzel való szembenézést.

Hasonló s részben ezzel érintkező problémát jelent Zalabai néhány datálási kísérlete. Azt írja az utószóban: „A szögletes zárójelbe tett, egyetlen évszámot és kérdőjelet tartalmazó datálások – pl. [1775?] – tőlünk származnak; a költő életútjának ismeretében kikövetkeztett dátumok, melyek a *verselménynek* (s valószínűleg: a költemény megírásának), de semmiképpen sem a vers *kötetbeli megjelenésének* az időpontját rögzítik.” (189–190.) Vagyis Zalabai magyarázó elvnek tekintett olyasvalamit, amit nem bizonyít: hogy tudniillik Baróti alkotói gyakorlatát egy közvetlen, áttétel nélküli reflexivitás jellemezné, az alkalmiságnak egy azon módúlag versbe írandó kényszere – ha nem egy klasszicista költőről lenne szó, mondhatnánk azt is, egyfajta élménylí-

ra. Ugyanis csak mindennek feltételezése árán – és valószínűsítése után – lehet egy életrajzilag azonosítható „verselmény”-t kétegy nélkül a megírás pillanatára, vagy legalábbis évkörére vetíteni. Ezáltal a sajtó alá rendező teljességgel eltekint attól a lehetőségtől, hogy egy kép, metafora lehet irodalmi toposz is, vagy legalábbis tekinthető a versbe foglalt szcenikus elem későbbi, felidézett reflexiónak, esetleg általánosított szemléleti elemnek. Ezzel a datálási módszerrel tehát csínján kell bánni – hadd tegyem rögtön hozzá: Zalabai Zsigmond csínján is bánik vele, hiszen félreérthetetlenül jelzi, ha erről van szó –, ám metódusként való felbuknása egy alapvető irodalomszemléleti kérdést érint: mennyire olvassuk irodalomként a XVIII. századi verseket, s mennyire tekintjük őket életrajzi, kultúrtörténeti, helytörténeti dokumentumnak. Az előző olvasási stratégia aligha tenné lehetővé a datálásnak ezt a kényelmes, de elméletileg – és filológiailag – ingoványos útját; ám az ehhez való eljutáshoz a korabeli esztétikai, retorikai, műszemléleti felfogások ismerete aligha nélkülözhető. Ez utóbbi természetesen megint nem kérhető számon ezen a kiadáson – voltaképp egyetlen szövegkiadáson sem lenne számonkérhető –, de maga a filológiai, szövegkiadói munka sem nélkülözheti ezeknek a megfontolásoknak a figyelembevételét. Egyébként az a Zalabaitól számontartott sajátosság, hogy néhány versben (például *Ráday Gedeon úrhoz*) a későbbi átdolgozás miatt az első megfogalmazáshoz képest anakronisztikus mozzanatok akadnak – itt például Baróti az 1788-as szöveghez képest olyan írók neveivel egészítette ki a verset, amelyek a nyolcvanas évek végén még nem bukkantak föl a Magyar Museumban –, szintén arra mutat: a költő hajlandó volt eltávolodni a műbe foglalt élmény közvetlen megverselésétől, egy későbbi, reflexív felidézés ér-

dekében. Az átdolgozások tanúsága feltétlenül óvatosságra inthet a datálás kezelésében is.

Zalabai Zsigmond a szöveggondozás során igen gondosan járt el, külön ügyelt a prozódiai-verselési sajátosságok megőrzésére; ezzel a népszerű kiadások jellegéhez igazodott ugyan, ám megtartotta a versek nyelvjárási, ortográfiai archaizmusait is. Elhagyta a főnevek nagybetűs kezdőbetűit, mondván, ebben a szerző eleve következtelen volt; néhány esetben azonban mégis ragaszkodott hozzájuk: „ha azonban úgy éreztük, hogy a nagybetűs írásmód szimbolikus értelem hordozója (*Édes Anyám*: a Jezsuita Rend) vagy pedig bizonyos emfatikumot, többletjelentést sugároz (»Haza«, »Nyelo« stb.) megőriztük az eredeti írásmódot.” (196.). Ennek következtében viszont ezek a szavak jelentős mértékben kiemelődtek a szöveggörnyezetből (hiszen az összes többi főnév kisbetűvel kezdődik), ami az eredeti kötetre nem volt jellemző; vagyis maga a sajtó alá rendező ruházta fel ezeket szimbolikus jelentéssel, némileg nyilván módosítva a verseket. Kérdéses, ez az eljárás nem alakítja-e át túlságosan Baróti szövegét.

Mindezek a szöveggondozási kérdések természetesen nem érintik azonban a kötet legfőbb erényeit, valamint azt a sajátosságot, hogy Zalabai Zsigmond – igazi irodalomtörténészként – nyílt lapokkal játszik: azaz felfedi a követett elveket, így téve láthatóvá a vitatható kérdéseket éppúgy, mint a méltányolható eredményeket. Megkapó az az őszinteség is, amellyel beismeri, hogy bizonyos kérdéseket nem tudott tisztázni, nem jutván hozzá a nemzetiségi filológia mostoha könyvtári ellátottsága miatt bizonyos kiadásokhoz (190.). Jóval tisztességesebb ennek bevallása, mintha megpróbálná elkendőzni; ám – anélkül, hogy lebecsülném az itt emlegetett hátrányokat vagy éppen tudomásom lenne a kötet készülését ha-

táridejéről – aligha fogadható el mentességként. Vagy kevésbé kérlelhetetlenül fogalmazva: kár, hogy a sajtó alá rendező nem tudott módot találni egy néhány napos budapesti kutatómunkára, amely során nagyban növelhette volna kötetének valóban komoly értékét. A jelenlegi, távolról sem ideális kutatási feltételek is egyre inkább lehetetlenné teszik a kisebbségi filológia olyan védekező stratégiáinak elfogadását, amelyek a könyvészet és a magyar nyelvű szakirodalom elérhetlenségére hártják bizonyos kérdések megoldásának elmaradását. Zalabai Zsigmond felkészültsége egyébként nem is igényli ezt az érvet, hiszen nincs szüksége ilyenféle védekezésre. Kár, hogy ennek a tőle oly idegen szólamnak a felbukkanása nem bizonyult kiküszöbölhetőnek.

Ennek az új Baróti-kötetnek komoly erénye, hogy felvilágosítást kapunk belőle a szöveggondozás elveiről, valamint hogy a versek szövegéhez elég részletes név- és szómagyarázat járul. Ráadásul ez utóbbi egység, a kommentárok valóban használhatónak is bizonyulnak az olvasás során, Zalabai Zsigmond – benyomásom szerint – szinte az összes, értelmezendőnek tűnő szóra, kifejezésre felfigyelt. Mindazonáltal nem látom fölöslegesnek szavá tenni azokat a filológia dilemmákat, esetenként hiányokat sem, amelyet az egyébként gondosan összeállított kötetben fölfedezhetünk.

Feltűnő, hogy a magyarázatok némelyike – bizonyos logikai hézagok miatt – nem bizonyul önmagában elégségesnek, tehát a kielégítő értelmezés szerepét sem töltheti be. Például az *Apellész*hez fűzött kommentár a következő: „keresztény férfi a vallásüldöző Rómában, aki helytáll Krisztusáért, s akit ezért roppantul tisztelnek”. Kimaradt innen a dátum, valamint nem világos az sem, kiket kell beleértünk a második tagmondat általános alanyába – aligha a vallásüldöző Rómát, amely

pedig logikailag nem zárható ki ebben a mondatszerkezetben. A *Nándor-vár*-hoz, vagyis a nándorfehérvári csatához csatolt magyarázatból arról értesülünk, hogy Hunyadi János itt és ekkor „tönkreverte” Mohamed szultán seregét – arról azonban sajnos nincs szó, hogy ez mégiscsak várvédés volt, s nem nyílt-színi csata, amelyet a tönkreverés szó sugallhat. *Spárta* kapcsán szerepel ugyan egy homályos utalás a peloponnészoszi háborúra („hosszú időn át harcolt a versenytársává előlépett Athénnal (l. *Aténa*), s végül is megszerezte a Görögország fölötti hegemoniát”), ám nem tudjuk meg ennek még hozzávetőleges dátumát sem. Arról nem is szólva, hogy talán nem is szerencsés egy anakronisztikus politikai-territoriális fogalommal (Görögország) operálni, hiszen félreértést okozhat. Ennél súlyosabb azonban egy másik hiány: *Várnáról* szólván nem kapott helyet a kommentárban az a mozzanat, hogy 1444-ben maga a király, I. Ulászló elesett a csatában. Pedig Várna a korszak egyéb költői életműveiben – például Batsányinál – éppen emiatt került állandósult toposzként, ráadásul Mohács mellé rendelődve, olyannyira kiemelt helyzetbe.

A Baróti-életműben igen lényeges mitológiai utalások felfejtése nem sikerült egyenletes színvonalon. Hiányzik annak egyértelmű és világos leszögezése is, hogy az adott nevek a görög-római mitológia kontextusában helyezendők el; erre olykor nincs is utalás, néha pedig a „hősmonda” vagy a „hitrege” szó helyettesíti a mitológiát, ami azért némileg mást jelent. Ennél azonban komolyabb hiba, hogy Zalabai Zsigmond néha – igaz, ritkán – kontaminálja a görög és római névalakokat, amit egyébként az ebben rendkívül pontos Baróti soha nem tett meg. A legfeltűnőbb az, amikor *Marsról* azt olvashatjuk: „a háború istene a görög [sic! – Sz. M.] mitológiában”. Herkulesnek és

a hidrának az értelmezése nem is utal egymásra, pedig e két fogalom csakis együtt értelmezhető; ráadásul *Herkules* itt szintén „görög [!] mondai hős” lesz. Hasonlóan jár *Vulcanus* is, noha annak görög megfelelője Héphaisztosz. *Ganü-médesz* sem egyszerűen „minden halandók közül a legszebb, akit Zeusz sas képében elragadott a földről”, hanem egy olyan fiúgyermek, akibe a főisten beleszeretett s akit az istenek pohárnokává tett.

A névmagyarázatok utalórendszere is tartalmaz egy-két pontatlanságot. Aprócska szépséghiba csupán, hogy a *Marci* címszó a *Holló Márton*hoz utalja az olvasót – ám olyan nincs is, hiszen helyette csak *Holló* áll, amely ráadásul magyarázat helyett ismét továbbutal. Ennél komolyabb hiány, hogy a *Buda (budai univerzitás)* címszó a *Mária Teréziához* van rendelve – ott azonban magyarázat helyett csak egy visszautalást találunk, így kommentár nélkül marad *A budai universitás felszenteléséről* című vers. Ez annál inkább sajnálatos, mert a nagyszombati egyetem Budára helyezését (1777) a kortársak kiemelkedő eseménynek érezték, a korszak több költői életművében van egykorú vagy későbbi visszhangja, így például Barcsaynál, Batsányinál, sőt Gvadányinál is. Baróti Szabó eme versét tehát itt szépen el lehetett volna helyezni egy általánosabb kontextusba is.

Akad még néhány pontatlanság is, ezek azonban csekély súlyúak. Például az illuminátusok nem egyszerűen a „felvilágosodás eszmeáramlatának képviselői”, hanem a szabadkőművesség egyik radikális ágához tartozó személyek. II. Lajos halála kapcsán talán túlzás oly mértékben adózni a romantikus történelemszemléletnek, hogy mohácsi csata helyett mohácsi vészről írjunk helyszinként. Ráday Gedeon könyvtára sem tartalmazott sajnos „minden korábban kiadott magyar könyvet”, ez inkább retorikus túlzásnak tűnik.

A Homéroszt kritikai megjegyzésekkel illető Zoilust kissé anakronisztikus „irodalomkritikus”-nak minősíteni. Ezeknél az apróságoknál jóval szembeötlőbb, hogy Zalabai Zsigmond egyes jegyzetekben – közelítvén a tömör magyarázatot a kommentárhoz – részletesebb, olykor a szakirodalomra is hivatkozó összegzést ad. Ezek általában igen informatívak és tartalmasak. Némelykor azonban nem világos módszertanilag a kiválasztott idézetek funkciója. Kérdéses, miért idézendő az 1763-as komáromi földrengésnél éppen Császár Elemér, amikor pedig maga a sajtó alá rendező utal közel egykorú forrásokra is. Vagy miért kell Gvadányi kapcsán szó szerint idézni Szinyei lexikonából, ráadásul olyasmit, amit magának Gvadányinak a műveiből is tudhatunk? Miért kell több alkalommal is (Mocsonok, Pöstyén, Virt) a XVIII. század végi népesedési állapotokat a majd két emberöltőnyivel későbbi Fényes Elekkel megtámogatni, ahelyett, hogy a

korábbi népszámlásokat és országleírásokat használnánk (a II. József-kori népszámlálás, Bél Mátyás, Schwartner, Ludovicus Nagy stb.)?

Világos persze, hogy a hibajegyzék nem udvarias műfaj, s kissé méltánytalan is. Hiszen a helytálló, használható és pontos adatok számbavétele soha nem követi, s hiányzik annak érzékeltetése is, hogy mi az aránya a szóvá tett és elismerésre méltó adatoknak. Hadd ismételjem meg tehát nyomatékkal: Zalabai Zsigmond kiváló munkát végzett, szövegkiadása szép és gondos munka. A felemlített tévedések, elírások száma nem jelentős. A felvilágosodás kori magyar irodalom népszerű kiadásainak sorában előkelő hely illeti meg ezt a Baróti Szabó Dávid-kötetet, s remélem, marad ebben az új kiadói vállalkozásban annyi lendület, hogy hasonló színvonalon a XVIII. század egyéb alkotóinak műveit is közreadja majd. Nagy szükség lenne rá.

Szilágyi Márton

SZATHMÁRI ISTVÁN: STÍLUSRÓL, STILISZTIKÁRÓL NAPJAINKBAN Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 102 l.

Szathmári István új stilisztikáját az ifjúságnak, a diákoknak és a tanároknak, főként a magyartanároknak ajánlja. Emiatt könyve jellege, tartalma, tárgyalási módja szerint valamilyen átmenetet képvisel a tudománynépszerűsítés és a szigorú szaktudományi vizsgálat között, ami nem csökkenti, hanem – ellenkezőleg – növeli értékét, hisz köztudott, hogy egy ilyen jellegű könyv megírása egyáltalán nem könnyű feladat, és hogy nagy a kommunikációs, a társadalmi jelentősége. Célja ebből következők: „célom az, hogy az olvasókkal megismertessem a legfontosabb stilisztikai tudnivalókat, a nélkülözhetetlen segédeszközöket, a legcélravezetőbb elemző módszereket, a föltétlen szükséges szakirodalmat, egyáltalán a

nyelvi-stilisztikai problémák meglátását, a nyelvi-stilisztikai gondolkodást” (12.).

Mіндеzt mint részletezően megfogalmazott célkitűzést el lehet fogadni, sőt mi több dicsérendő benne, és éppen ezért külön is kiemelem azt, hogy a stilisztikai gondolkodás kialakítását, kifejlesztését is célnak tekinti, amire tudtommal a stilisztika művelői, stilisztikák szerzői közül még senki sem gondolt, vagy legalábbis explicit módon nem fogalmazta meg. Időszerezését az is igazolja, hogy a generatív elmélet elterjedésével általánosult a nyelvi kompetencia fogalma és jelentősége, de nemigen gondoltunk arra, hogy a nyelvi (valamint az újabban kialakult irodalmi, sőt verstani) kompetencia mel-

lett számolnunk kellene stilisztikai kompetenciával is, ami lényege szerint nem más, mint valamilyen stílushatás kiváltására és a hatás érzékelésére, felfogására, értelmezésére való képesség.

Mindazt, ami a céllal, szándékkal összefügg, azt a bevezetésnek szánt *Miért hasznos stilisztikával foglalkozni?* című (első) fejezetben olvashatjuk. Itt tulajdonképpen a könyve címét alkotó szavakat magyarázza: stílus, stilisztika, napjainkban. A két első szó jelentését csak érinti, hisz részletes tárgyalásuk alkotja a könyve törzsanyagának legfontosabb részét. A cím harmadik eleméről, a *napjainkban*-ról részletesebben beszél, amiből azt emelném ki, hogy a hangsúlyt a mostanában jelentkező kérdésekre teszi: „hogyan látjuk nyelv és stílus összefüggését?; van-e külön nyelvészeti és irodalmi stilisztika?; milyen módon segítheti ez a tudományág szépirodalmi művek teljes(ebb) megértését, átélését? és így tovább, közben valamelyest kitérve arra is, hogy például mi jellemzi a mai szépirodalmi stílust, illetve a beszélt nyelvet (rádiót, televíziót stb.), valamint az írott sajtó nyelvét” (12.).

A könyv beosztása, szerkezete, a tárgyalásrend logikája jó. Az első fejezetben (*Hogyan jön létre a stílus?*) a nyelv, beszéd, stílus és szöveg összefüggését taglalja. Ebből azt emelném ki, amit a szerző is hangsúlyoz: (1) a stílus más-ként való kifejezés, (2) „a nyelv anyag-raktár (és így egyben lehetőség), a beszéd, illetve a stílus pedig megvalósulás”, (3) „a beszéd – és vele a stílus – mindig szövegben jelentkezik” (17.). A beszéd és a stílus fogalmát röviden így határozza meg: „ha a nyelvet közlés céljából felhasználjuk, mindig *beszédet* kapunk”, továbbá „a beszéd pedig a kifejezés »hogyan?-jára«, a kifejezés módjára téve a hangsúlyt, egyúttal stílus is”, hisz „kifejezés mód, vagyis az a mód, ahogyan a közlés, illetve a közlés

eredménye (más szempontból: a szöveg) meg van szerkesztve” (17–18.).

A következő fejezetben a stílus jellemző sajátosságaival foglalkozik, és a stílus fogalmának értelmezéseiről ír (*A stílus jellemző sajátosságai és a stílus-értelmezések*). Kiindulópontja a hatás és az esztétikum, továbbá az újabban előtérbe került kettős kódolás (denotáció, konnotáció, a kommunikáció egyik lehetősége és a Jakobson szerinti poétikai funkció). A stílust alakító eljárások közül többet, talán mindegyik szóba jöhető lehetőséget tárgyalja: (1) a stílus válogatás és elrendezés, és ennek célja a stílusesszék adekvátsága, azaz, hogy a stílusesszék megfelelő, pontosan odaillő, a kifejezendővel egyenértékű legyen, (2) a stílus többlet, járulékos közlemény, azaz kísérő, másodlagos közlemény (a kifejezés módjára való utalás), (3) a stílus a megszokottól, a normától való eltérés eredménye, (4) a stílust bizonyos elemek gyakorisága, illetőleg előfordulási valószínűsége határozza meg. Erről még annyit, hogy szerintem is nagyon helyesen, a szerző nem egy lehetőségre, hanem valamennyire figyelemmel van, összevonja, egy egységben fogja fel a szóba jöhető felfogásokat. És mindezt a francia stilisztikai iskolától kidolgozott, képviselt, újabban továbbfejlesztett, kiteljesedett funkcionális stilisztika alapjaként fogja fel.

Az ezután következő fejezetekben a szerző részletkérdésekkel, a stilisztika konkrét tényeivel foglalkozik: stílusréteg, stílusárnyalat, nyelvi és stilisztikai norma, korstílus és stílusirányzat, alakzatok, egyéni stílus (*Néhány fontosabb stilisztikai kategória*), hangtani jelenségek és a zeneiség, a szó- és kifejezés-készlet, az alak- és mondattani jelenségek, képek, szövegstilisztikai jelenségek, nyelven kívüli eszközök (*A nyelvi-stilisztikai eszközök számbevétele*), a szépirodalmi vagy művészi stílus, a műelemzés, a stíluselemzés, a funkcionális

stilisztika szerinti komplex elemzés (*A szépirodalmi vagy művészi stílus és a stíluselemzés*). A kötetet egy stíluselemzések tartalmazó fejezet zárja: Pilinszky *Apokrif* című költeményének első sora, Ady Endre *Sóhajtság a hajnalban* című verse, az impresszionista stílus létrejötte és jellemzése, Tóth Árpád *Esti sugárkoszorú* című verse (*Stíluselemzések*).

Ismertetésemben ebből a gazdag anyagból, a fentebb említett jelenségek közül azokat tárgyalnám, amelyek a stilisztikai szakirodalomban vitatott jellegűek, amelyek értelmezésében nagyok a véleménykülönbségek.

A korstílus és a stílusirányzat fogalmát elsősorban irodalomtörténészek (Klaniczay, Martinkó, Sőtér) véleménye alapján próbálja tisztázni, de a szerző megmaradt a *korstílus és stílusirányzat* műszó mellett, mert „bár valóban [mindkét műszó] egyszerűsít sok tekintetben (egyébként így vagy úgy minden osztályozás ezt teszi), ugyanakkor igen jól eligazít, éppen a lényeg kiemelésével” (35.).

Az alakzat és a stílusesszék elkülönítése jó. Különben ebben a szerzőnek korábbi nagy érdemei vannak. Elsősorban neki köszönhetjük, hogy már korán, több mint három évtizeddel ezelőtt megszűnt az egy egységben (egy-egy vizsgálatban való) kettős szemlélet: stílusesszék és alakzat szerinti vizsgálat.

Az egyéni stílusnak megkülönböztető értékű struktúráként való felfogása

újszerű és minden bizonnyal produktív is lehet. Vitathatónak tartom viszont a *stíluselemzés* műszó túlon túl tág értelmezését, azt, hogy az irodalmi alkotások stílusának, valamint egy-egy irányzat stílusának (továbbá ami itt ugyan nem szerepel: az egyéni stílusnak) a vizsgálata egyaránt *stíluselemzés*, hisz az említett vizsgálatok a stilisztika más-más ágába tartoznak, és az ugyanazzal a *stílus* műszóval jelölt kétféle stílusfogalom (szövegek stílusa és szövegtípusok stílusa) egybeesődik.

Es kérdéses, hogy a szövegstilisztika diadalra jutásának (a stilisztika szövegtani, főleg szemiotikai szövegtani alapozásának) a korában lehet-e egy vers egyetlen sorát elemezni akkor, amikor általánosult, sőt állandósult a szöveg globális struktúráként való felfogása.

Szathmári István könyve nyeresége a magyar stilisztikai irodalomnak. Sok benne – mint láthattuk – a nóvum, amiben a mindenképpen dicsérendő korszerűsítési igény, tendencia eredményét láthatjuk. És amiért külön elismerés jár, az az, hogy megvan benne az elmélet és a gyakorlat sok más kiadványban, sajnos, hiányzó, elvárt és kedvező aránya, összhangja. A szövegvizsgálatok tárgyilagos szigora és igényessége, az apró részletekre is figyelő érzékenysége nem egy helyen a nyelvi szépet felfogni és magyarázni, értelmezni tudó ihletettséggel társul.

Szabó Zoltán

Horváth Károly

(1909–1995)

Kettős érzéssel, mély baráti és pályatársi szomorúsággal, de egyben a sorsal békítő elfogadással búcsúzunk Horváth Károlytól. Azért így, azért e kettőséggel, mert egyrészt egy nagy fölkészültségű, s maradandó értékű munkákat alkotó társunkat, egy mindig segítőkész és szakadatlanul munkálkodó embert veszítettünk benne el. Másrészt azért így, mert útja a teljessé lett szép, tiszta emberlét reménységére nyújtott példát zavart szellemű s nyugtalan lelkű korunkban.

Az első, kitűnően végzett bölcsészestendeje után az Eötvös Collegium nagy iskolájába került, s már itt kitűzte maga elé jövődől tudósi célját: a magyar reformkor kezdő idejével induló s a kiegyezéssel záruló szakasz irodalmának, művelődésének kutatása volt ez. A magyar mellett a francia nyelv és irodalom volt a másik tanulmányi szakja az egyetemen. De jó érzékkel, s persze, a nagy intézmény ösztönzésével hamar látta, hogy az európai háttér, azaz az egész földrész romantikája nélkül reménytelen erről a roppant bonyolult, nagyon értékes és nagyon ellentmondásos irodalmi s művelődési korszakról érdemlegesen mondani. S ezt az ismeretet a német s az angol nyelv birtoklásával érheti el legjobban. Illetőleg az akkori Európa nagy fordító nyelvének számító német közvetítésével a szláv világra, kivált a lengyel és orosz literatúrára és a történelemre való kiterjeszkedéssel.

Munkássága előtt, helyesebben szólva: intenzív tudományos tevékenysége előtt példás tanári feladatvállalásról tett tanúságot reáliskolában, gimnáziumban. Magam is mint tanárral találkoztam először. Igaz, már a pesti Pedagógiai Főiskolán, a Nagy Imre-években, ahol az irodalmi tanszéket vezette. Nem volt ez rossz hely, annál kevésbé, mivel az addig félreállítottak közül sokan találtak itt akkor helyet. Tanártársai és tanítványai egyaránt szerették a csöndes, türelmes, megfontolt oktatót és nevelőt, aki az emberi gyöngeségeket tapintattal, hibátlan munkaerkölcsének példájával javító, helyresegítő módon igyekezett kiküszöbölni. Aztán, hogy vége lett e rövid tavasznak, középiskolába került ő is, gyakorló gimnáziumba.

Miután azonban már egy sor tanulmánya jelent meg, a szerveződő Irodalomtörténeti Intézetbe mehetett át, ahonnan a 60-as évektől lejárt a szegedi egyetemre s ott az egyik irodalmi tanszéket irányította. Most immár valóban intenzíven dolgozhatott a választott korszakán. S igen helyesen: úgy látott Vörösmarty életművének vizsgálatához, hogy párhuzamosan a nagy romantikus munkái kiadásába is teljes erővel kapcsolódott be. Lukács akár csak részleteiben is alig elfogadható romantika-felfogását semlegesen regisztrálta óráin is, tanulmányaiban is, de nem vitatkozott vele. Nem volt polémikus alkat. A korszak nem ideologikus, főleg nem pártideologikus európai tudományára támaszkodva építette a maga romantikaképét.

Ennek egyik állomása volt az irányzat nagy hazai s európai szerzőinek műveiből összeállított szöveggyűjteménye. Nyilván franciás képzettsége mutatkozott meg abban, hogy a szokottnál valamivel nagyobb hangsúlyt vetett a többnyire kevésbé figyelembevett, a német romantikával rokon, valódi romantikus francia szerzőkre, de a francia romantika kevésbé filozofikus, erősebben közéleti-politikus ágát is kellő résszel szerepeltette. Ez a vonás Vörösmartyval és egyéb hazai romantikusokkal foglalkozó munkáiban is érzékelhető. Figyelmesebb hangsúly esik nála az epiko-dramatikus, a dramatiko-epikus elemekre, például *A két szomszédvárban*, s így kibővül a nagy romantikus mű s vele a nagy romantikus életmű képe is.

Vörösmarty koráról Kölcseyére is visszatekintett, de méginkább előre, nem annyira Arany világára, mint inkább Madáchéra s itt is a megszokott Goethe, Milton, Byron német–angol rokonítások mellett a franciákat is erősen számba vette. Nem csak a *Századok legendáit*, hanem például Chateaubriand-t és Vigny-t is. Megmutatkozott, mennyire érdeklik az emberi élet s a történelem nagy kérdései, amelyekről tudott a kor bölcséleti zsargonja nélkül is szólni.

Szerénységére jellemző, hogy a maga elismertetését, teljesítménye tudományos fokozattal való szentesítését, amit oly sokan az övénél sokkal kisebb munkássággal ritka buzgósággal és kapcsolatmozgatással törekednek biztosítani, ő nem szorgalmazta. S így szinte csak mások sürgetésére lett a 80-as években a tudományok doktora. S jellemző rá az is, hogy csak utolsó esztendeiben, akkor is csak biztatásra gondolt összegyűjtött tanulmányai kiadására. Hál' Istennek megérhette még ezek nyomdába adását, s így élete munkásságára mint egészre tekinthetett vissza.

Az irodalomtudomány pedig e megjelenendő kötet birtokában is úgy tartja majd számon, mint a tények pozitivistá szigorúságú kutatóját és tisztelőjét, s mint a művek és irányok történelmi komparatiztikával értelmező erős kritikájú tudósát, akinek eredményeire bátran támaszkodhatnak az utódok. Lelkületére, egyéniségére, társaságára pedig tisztelettel emlékezik majd a tudomány históriája.*

Németh G. Béla

* Elhangzott Horváth Károly temetésén 1995. június 15-én a Farkasréti temetőben.

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1995

Megjelent 15,7 A/5 ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa BT végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

SOMMAIRE

Lukácsy, S. : « Je suis trompette, cor, instituteur » (Prédicateurs sur leur mission et leur genre)	271
Korompay H., J. : La critique littéraire de <i>Életképek</i> (Tranches de vie)	293
Imre, L. : Différentiation de genre et identification nationale (Le roman hongrois au gros du siècle dernier)	321

Bulletin

Bubryák, O. : Sur <i>Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies</i> de János Weber	335
Botka, F. : Tibor Déry et László Nagy	344

Discussion

Fried, I. : Annotations sur la monographie de l'époque, le <i>A felvilágosodás korának magyar irodalma</i> de Ferenc Bíró (La littérature hongroise du siècle des lumières)	355
Kecskés, A. : István Szerdahelyi : <i>Verstan mindenkinek</i> (Traité de versification pour tout le monde)	367

Atelier

Wéber, A. : La prose narrative de József Gaal (Tranche de vie, anecdote, tableau)	377
Sánta, G. : <i>Mozgai Pali, a gyermekhős</i> (Pali Mozgai, le héros d'enfant) (Le livre de Cholnoky. Mais lequel?)	392

Documents

Praznovszky, M. : Une farce électorale dans la lettre inconnue de Mikszáth	404
Illés, S. : Quelques documents épistolaires de la requête civile de 1956 de Lajos Zilahy dans la succession de Tibor Buday	407

Revue

Emlékezések Ady Endréről (Mémoires sur Endre Ady (Schweitzer, P.))	419
Ślaski, J. : Wokół literatury włoskiej, węgierskiej i polskiej w epoce renesansu (Hopp, L.)	424
Tubero, L. : Kortörténeti feljegyzések (Magyarország) (Notations historiques – Hongrie) (Monok, I.)	427
« Im küttem én orvosságot ». Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644 (« Ainsi ai-je envoyé du médicament ». La correspondance de Éva Poppel Lobkowitz 1622–1644) (Németh S., K.)	430
Baróti Szabó, D. : Jer, magyar lantom (Viens-y, ma lyre hongroise) (Szilágyi, M.)	431
Szathmári, I. : Stílusról, stílisztikáról napjainkban (Sur style et stylistique de nos jours (Szabó, Z.))	436

Chronique

Horváth Károly (1909–1995 (Béla G. Németh))	439
--	-----

